

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2009

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ДЯЧЕНКО О.В., ЧЕРНОВОЛ Д.К. Склад сім'ї населення західнотрипільської культури 3
- КОРОХІНА А.В. До походження бондаринської культури 13
- КАЗАКЕВИЧ Г.М. Про етруссько-італійські та кельтські шоломи у Північному Причорномор'ї 19
- СНИТКО І.О. Поховальний обряд населення хори Ольвії IV—III ст. до н. е. 25

Articles

- DYACHENKO O.V., CHERNOVOL D.K. Family Structure of the Population of Western Trypillian Culture 3
- KOROKHINA A.V. On the Origins of Bondarykhynska Culture 13
- KAZAKEVYCH H.M. About Etruscan-Italian and Celtic Helmets from the North Coast of the Black Sea 19
- SNYTKO I.O. Funeral Rites of Habitants of Olbian Chora in the 4th—3rd Centuries BC 25

Публікації археологічних матеріалів

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л., БЕЛЕНКО М.М. Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині 35
- МОГИЛОВ О.Д., ДІДЕНКО С.В. Скіфський курган 448 біля с. Журавка — пам'ятка переходного часу у Потясминні 45
- БУНЯТЯН К.П., ФІАЛКО О.Є. Скіфський курган з розмальованим саркофагом 55

Publications of Archaeological Materials

- ZALIZNYAK L.L., BELENKO M.M. Site Vys of the Early Period of the Upper Palaeolithic in Kirovohrad Region 35
- MOGYLOV O.D., DIDENKO S.V. Scythian Mound near Zhuravka, a Monument of Transition Period in the Tyasmyn River Region 45
- BUNYATYAN K.P., FIALKO O.Ye. Scythian Barrow with Painted Sarcophagus 55

До історії стародавнього виробництва

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Скляні медальйони і деякі питання ідеологічних уявлень населення Північне Причорномор'я у IV—III ст. до н. е.
ГОРБАНЕНКО С.А., КОЛОДА В.В., ПАШКЕВИЧ Г.О. Землеробство жителів салтівського селища Коробові Хутори
БУЗЯН Г.М., ТЕТЕРЯ Д.А. Тканини з ґрунтового могильника Переяслава Руського

To the History of Ancient Crafts

70 OSTROVERKHOV A.S. Glass Medallions and Some Matters of Ideological Ideas of Habitants of the North Coast of the Black Sea in the 4th—3rd Centuries BC
82 HORBANENKO S.A., KOLODA V.V., PASHKEVYCH H.O. Agriculture of Korobovi Khutory, a Saltivska Culture Settlement
92 BUZYAN H.M., TETERYA D.A. Fabrics From a Burial Ground of Pereyaslav Ruthenian

Рецензії

БЕССОНОВА С.С. Рец.: Е.А. Зинько, А.В. Буйських, А.С. Русяева, Е.А. Савостина, Ю.Н. Стриленко, О. Ягги. Склеп Деметры. Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника

Book Review

104 BESSONOVA S.S. Re.: Ye.A. Zinko, A.V. Buyskykh, A.S. Rusyayeva, Ye.A. Savostina, Yu.N. Strilenko, O. Yaeggi. The Crypt of Demeter. Archaeological Monuments of the Kerch Historic and Cultural Preserve

Хроніка

МАЦКЕВИЙ Л.Г., ПАНАХИД Г.І. Природна сировина Карпат та її використання у праісторичні часи і в ранньому середньовіччі
КОЛЕСНИКОВА В.А., ЧЕРНОВОЛ І.В. Бібліотека Інституту археології очима читачів
До 70-річчя Оксани Омелянівни Франко
До 70-річчя Анатолія Дмитровича Пряхіна
До 65-річчя Дениса Никодимовича Козака
До 60-річчя Ростислава Всеволодовича Терпиловського

News Review

110 MATSKEVYI L.H., PANAKHYD H.I. Natural Raw Materials of the Carpathians and their Usage in Prehistoric Time and in the Early Mediaeval Period
113 KOLESNIKOVA V.A., CHERNOVOL I.V. Library of the Institute of Archaeology in the Eyes of Readers
119 To the 70th Anniversary of Oksana Omelyanivna Franko
121 To the 70th Anniversary of Anatoliy Dmytrovych Pryahin
123 To the 65th Anniversary Denys Nykodymovych Kozak
125 To the 60th Anniversary of Rostyslav Vsevolodovych Terpylovskiy

Наші автори
Список скорочень

127 **Our Authors**
128 **Abbreviations**

О.В. Дяченко, Д.К. Черновол СКЛАД СІМ'Ї НАСЕЛЕННЯ ЗАХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Статтю присвячено розрахункам середньої кількості мешканців однієї будівлі у населення томашівської групи західно-трипільської культури за ознакою корисної площі споруд. Отримано показники середнього складу нуклеарної та великої патріархальної сім'ї, що відповідають розрахункам загальної кількості споруд, які одночасно функціонували на поселеннях. Результати дослідження узгоджуються із відповідними палеоекономічними розрахунками.

Ключові слова: Східна Європа, енеоліт, трипільська культура, реконструкція сім'ї.

Одним із головних напрямів реконструктивної археології є аналіз демографічного розвитку суспільств, що зійшли з історичної арени. Оцінка чисельності мешканців окремих пунктів та їх комплексів, розрахунки щільності населення мають важливе значення у дослідженні проблем взаємодії соціуму та природи.

Однією з найважливіших складових у розрахунках кількості населення за матеріалами поселень є визначення середнього складу сім'ї (середньої кількості мешканців одного будинку). Обґрунтованість використання запропонованих показників визначає коректність подальшого аналізу кількісних та якісних демографічних характеристик досліджуваного суспільства. Запропоновану статтю присвячено оцінці середнього складу сім'ї населення томашівської локально-хронологічної групи західно-трипільської культури.

Короткий історіографічний огляд. В археології традиційно використовують кілька підходів до визначення чисельності населення, кожний з яких базується на аналізі окремих категорій джерел. Такими джерелами виступають поховання та поселення, матеріальна культура, харчові рештки, екологічний потенціал середовища проживання й етноісторичні паралелі (Hassan 1978, p. 51). Досить часто дослідники використовують відразу кілька підходів для отримання більш надійних результатів. За винятком поховань, які не є властивими для більшості локально-хронологічних утворень кукутень-трипільської спільноти, та решток матеріальної культури, через складність їх аналізу та інтерпретації, вказані джерела залучали-

ся для встановлення демографічних характеристик трипільського суспільства. Чисельність мешканців трипільського поселення здебільшого визначається як добуток кількості будинків на середній склад їхніх мешканців (середній склад сім'ї). Кількість будинків отримують множенням коефіцієнта відносної щільності забудови пам'ятки на її площу. Зупинимося на запропонованих дослідниками показниках середнього складу мешканців одного житла.

Виходячи із кількості печей, розташованих в окремих будівлях, та етнографії північно-американських індіанців, Т.С. Пассек оцінювала чисельність населення селища Коломийщина I у 500 осіб (Пассек 1949, с. 150). Близькі до цих результати отримав С.М. Бібіков. Середній склад мешканців одного будинку (до 15 осіб) розраховано за критерієм площі житлових камер споруд. Дослідник зазначав, що, із певними відхиленнями, житлова частина будинку сягала 2/3 його загальної площі (Бібіков 1965, с. 51–52).

З огляду на сучасний стан дослідження трипільського домобудівництва, вказані висновки потребують певних зауважень. Т.С. Пассек та С.М. Бібіков розглядали «площадки» як залишки попередньо випаленої долівки одноповерхових глинобитних будівель. Скупчення ошлакованої обмазки пов'язувалися із тривалою дією вогню на одному місці та інтерпретувалися як залишки печей. Із наявності двох—чотирьох подібних скупчень на одному майданчику дослідники виводили багатокамерні житла, в яких мешкало кілька сімей. В основі сучасних поглядів на інтер'єр та житлобудівництво «трипільців» лежать праці В.І. Маркевича та К.В. Зінковського (Маркевич 1974; Зінковський 1975).

Вони доводять, що «площадки» утворилися внаслідок деструктивної дії вогню під час ритуального спалення поселення. Відповідно, скупчення ошлакованої обмазки слід пов'язувати із локальними високотемпературними режимами, що виникали при горінні конструкції.

Слідом за С.М. Бібіковим, В.О. Круц пропонує показник середнього складу сім'ї (5—6 осіб), взятий з історико-етнографічних даних (Круц 1987; 1989, с. 117—126; 1993, с. 31). М.Ю. Відейко виходить із співвідношення одно- та двокамерних споруд, реконструйованих за матеріалами Майданецького, і пропонує цифру 6,6 мешканців одного будинку (Відейко 1992, с. 9—11). О.Г. Корвін-Піотровський отримав середній склад нуклеарної сім'ї (3,5—4,5 особи) шляхом моделювання, результати якого перевірів розрахунками, що базуються на показнику 5—6 м² площі житлової камери споруди на одну особу (Колесников А. 1987; 1993, с. 36—41).

Д.К. Черновол запропонував оцінювати середній склад мешканців не за критерієм житлової, а за критерієм корисної площі споруди (доповідь на I Міжнародній археологічній конференції пам'яті І. Герети). Саме цей показник, на думку дослідника, безпосередньо вказує на кількість мешканців одного житла.

Варто зауважити, що результати розрахунків орних угідь, які нещодавно провела А.В. Ніколова, входять в серйозні протиріччя із деякими з розглянутих палеодемографічних оцінок. Якщо палеоекономічні та палеодемографічні реконструкції для малих селищ не суперечать одна одній, то для Тальянок та Майданецького потенційні посівні площі та врожайність зернових (Ніколова 2002; Ніколова, Пашкевич 2003, с. 92—93) не відповідають показникам, запропонованим В.О. Круцом та М.Ю. Відейком (відповідно, 12 та 6—9 тис. осіб, що одночасно проживали на поселеннях протягом 50 років).

Аналіз наведених робіт дозволяє зробити деякі зауваження щодо розрахунків середньої кількості мешканців трипільського житла.

1. Критерієм визначення чисельності мешканців є простір споруди, вільний від внутрішньої забудови. Відтак, актуальним завданням дослідження є аналіз особливостей інтер'єру жител. Оскільки матеріальна культура змінюється у часі та просторі, такий аналіз має проводитися із врахуванням локально-хронологічної належності пам'яток.

2. Необхідно з'ясувати відповідність (або її відсутність) між загальними розмірами другого поверху споруд, розмірами житлового приміщення та корисною площею.

3. Доцільним є зіставлення отриманих показників із результатами моделювання та економічним потенціалом населення.

Аналіз джерел. Систематизація вихідних даних. Для аналізу особливостей конструкції та інтер'єру жител використано матеріали розкопок поселення Тальянки (третя фаза розвитку томашівської локальної групи). Добірку складають рештки 41 споруди, досліджені протягом 1981—2008 рр. Вони розкопані у різних частинах пам'ятки і складають близько 2 % від орієнтовної загальної кількості споруд.

Житла мали двоповерхову конструкцію. Незалежно від розмірів, будівлям властиві певні особливості функціонального призначення приміщень та розташування елементів інтер'єру (Круц 1990; 2003, с. 75). Перший поверх мав господарське призначення, другий — господарське та житлове. На другому поверсі було два приміщення: вхідне (сіни) та власне житлове. Вхідне та житлове приміщення розділені поріжком та «гребенем», утвореним завалом простінка. У сінях зазвичай фіксуються залишки «робочих місць» — коритець для розтирання зерна, вимосток, зернотерок. Там само, як правило, знаходять розвали посуду.

Інтер'єр житлового приміщення можна умовно розділити на об'єкти господарсько-побутового (піч, подіум) та сакрального призначення (вівтар). Піч завжди розташована справа від входу. Здебільшого вона фіксується за залишками череня у вигляді кількох нашарувань випаленої глини з домішками піску в складі формувальної маси. Фрагменти склепіння, виконані із глини з домішками полови, наявні дуже рідко. В більшості випадків піч мала прямокутну форму, в середньому завбільшки 4 м². Її довга сторона розташована паралельно довгій осі житла. В окремих випадках виявлено припічне підвищення, розташоване вздовж протилежної до входу короткої стіни печі і орієнтоване перпендикулярно до довгої осі споруди. Його довжина відповідає довжині короткої стіни печі, ширина — близько 0,4 м.

Зліва від входу, вздовж довгої стіни житлового приміщення, розміщено подіум. Його ширина коливається в межах 0,5—0,8 м, висота сягає 0,1—0,2 м. Виходячи із концентрації кераміки, на подіумі був розставлений посуд, переважно піфоси — великі тарні посудини, виконані з глини з домішкою полови і слідами випалу у багатті (Шумова 1985). Піфоси до певної міри також були частиною інтер'єру, оскільки вони встановлювалися стаціонарно. На подіумі іноді фіксуються валики для кріплення дна таких посудин («площадка» 2).

Округлий вівтар, зазвичай зі слідами заглибленого орнаменту, розташовувався біля торцевої стіни житла, навпроти входу. Відстань між вівтарем та торцевою стіною коливається в межах 0,2—0,4 м. Діаметр вівтаря складає 1,6—1,8, висота — 0,1—0,2 м.

Такій інтерпретації внутрішнього вигляду споруд відповідають особливості керамічних моделей жител. Моделі відкритого типу, що походять із пам'яток томашівської та чичельницької груп, передають аналогічну систему розташування елементів інтер'єру.

Для локалізації корисної площі будівлі із загальних розмірів житлової камери необхідно відрахувати простір, зайнятий об'єктами господарчо-побутового та сакрального призначення, а також простір, необхідний для їх експлуатації. До простору, необхідного для експлуатації елементів інтер'єру, належить прохід між піччю та подіумом. Зазвичай його ширина складає 1—1,5 м, а довжина визначається розмірами печі. Також сюди варто віднести простір підлоги другого поверху біля вівтаря — себто близько двох метрів від торцевої стіни по довгій осі житла. Таким чином, корисною площею споруди є центральна частина житлового приміщення між протилежною до входу стінкою печі та вівтарем по довгій осі та між подіумом і довгою стіною споруди — по короткій.

Спробуємо встановити відповідність між загальною площею споруд, розмірами житлових камер та їхньою корисною площею. Результати відповідних розрахунків зведено в таблицю (табл. 1). У кількох випадках стан збереженості «площадок» («площадки» 10, 15, 17, 18, 21, 23, 32) не дозволив встановити розміри житлових камер та особливості елементів інтер'єру.

Для більш об'єктивного аналізу вихідні дані згруповано за розмірами. Ранжування числових значень зумовлено специфікою добірки (табл. 2). Для запобігання плутанині, що виникає при незначних відхиленнях від загальних показників, значення об'єднано в групи без виділення дрібніших підгруп. Групи значень загальної площі споруд позначено літерами, групи значень площі житлової камери — арабськими цифрами, корисної площі жител — римськими. Систематизація матеріалу дозволяє виділити такі групи за розмірами.

Загальна площа другого поверху споруд. При ранжуванні показників варіаційний ряд зменшено до найбільших значень, об'єднаних в одну групу (табл. 2, б). Загалом виділено наступні групи (табл. 2, а, б):

А. 30—45 м²;

Б. 47,97—67,5 м²;

В. 72,5—105 м²;

Г. 139,5 м²

Площа житлової камери (табл. 2, в):

1. 25,6—33,75 м²;

2. 36—50 м²;

3. 55—78 м².

Корисна площа жител (табл. 2, г):

I. 6,5—9 м²;

II. 12,2—24 м²;

III. 35—39,7 м².

Дані щодо належності споруд до виділених за трьома критеріями груп із урахуванням їх кількісного та статистичного розподілу зведено в таблицю (табл. 3). При визначенні статистичного розподілу в межах груп, виділених за ознакою площі споруди, за 100 % прийнято загальну кількість жител в групах А (8), Б (17), В (8) і Г (1). Фіксується чітка та загалом передбачувана закономірність у відповідності груп А-1-I (62,5 %), Б-2-II (88,2 %) та В-3-III (37,5 %). Себто спорудам невеликих розмірів властива невелика площа житлової камери і така ж корисна площа, житлам середніх розмірів — середні показники житлової та корисної площі, житлам великих розмірів — високі показники. «Площадки», що мають відхилення від цієї системи, потребують додаткового аналізу.

На «площадці» 4, що належить до груп А-2-II, зафіксовано розмір сіней 0,5 × 4 м, а житлової частини — 9,5 × 4 м. Імовірно, сіни в цьому випадку не збереглися внаслідок відносно низької температури горіння. Умовно збільшивши їх довжину на 1 м, отримуємо загальну площу споруди 44 м², що дозволяє віднести її до груп Б-2-II.

Особливістю споруд 6, 28 (групи Б-1-II) та 19 (групи А-1-II) є диспропорційні показники площі житлової камери. Верхній граничний інтервал групи 1 на 2,25 м² відрізняється від нижнього межового інтервалу групи 2. З огляду на це, диспропорції можна пояснити станом збереженості «площадок» або ж незначним відхиленням у конструкції цих жител від усталеної традиції (її відображають споруди груп Б-2-II). Очевидно, таке саме пояснення має і належність «площадки» 1 до груп А-2-II, однак диспропорційні показники тут має вхідна частина.

«Площадки» 33 (групи В-3-II) та 40 (групи Г-3-II) є залишками споруд особливого типу — жител із прибудовами з боку сіней. Для таких споруд характерна наявність елементів інтер'єру (скоріш за все, господарчо-побутового призначення) в прибудові. Імовірно, до цього ж типу

слід відносити і «площадку» 41. Із врахуванням решток міжповерхового перекриття навпроти входу та «лакуни» у заляганні обмазки між сіними та зазначеним скупченням решток платформи, це житло належить не до груп В-2-II, а до груп В-2-III.

Будівлі 8, 36 (групи В-2-II) та 38 (групи В-3-II) відрізняються непропорційно великими розмірами сіней, завдяки чому вони належать до групи споруд, більшої за загальними розмірами другого поверху. Житлам 33, 38 та 40 та-

кож властиві диспропорційні показники площі житлової частини та корисної площі. Це зумовлено великими розмірами печей.

Таким чином, споруди поселення Тальянки умовно об'єднано в два типи — житла «стандартної» конструкції та житла із прибудовою з боку сіней. Систематизація будівель за ознаками загальних розмірів другого поверху, площі житлової камери та корисної площі дозволяє виділити три варіанти споруд першого типу. До першого належать невеликі житла

Таблиця 1. Параметри жител поселення Тальянки

№ «площадки»	Загальна площа, м ²	Площа житлової частини, м ²	Корисна площа, м ²	Джерела
1	49,5	36	14	Круц и др. 1981
2	56,25	45	19,2	Круц, Рыжов, Шумова 1982
3	64,4	46,92	15,8	Круц Рыжов, Шумова 1983
4	40	38	18	Там само
5	58,5	44,1	19,2	-//-
6	49,5	33,75	12,2	-//-
7	54	40,5	15,7	Круц и др. 1984
8	75	50	24	Там само
9	58,5	45	21	Круц, Рыжов, Клочко 1985
10	45	?	?	Там само
11	58	38	13,5	-//-
12	33,6	25,6	7,2	-//-
13	51,66	36,08	16,8	Круц, Рыжов, Клочко 1986
14	97,5	68,25	35,7	Там само
15	54	?	?	Круц, Рыжов 1987
16	61	42	17,6	Круц, Рыжов 1988
17	32	?	?	Круц, Рыжов 1989
18	55	?	?	Там само
19	44,8	32,8	12,6	Круц, Рыжов 1990
20	91,35	72,45	39,7	Круц, Рыжов 1993
21	65	?	?	Там само
22	51,75	38,25	15,7	-//-
23	44	?	?	-//-
24	67,5	50	20	Круц, Рыжов 1994
25	105	78	35	Круц и др. 1998—1999
26	54	38,25	15,7	Там само
27	38,28	26,84	6,5	Круц, Корвин-Пиотровский, Чабанюк 2000
28	47,97	33,62	13	Круц, Корвин-Пиотровский, Рыжов 2001
29	53,1	37,35	13,6	Там само
30	38	26	7,5	-//-
31	39,36	27,88	8,7	-//-
32	30	?	?	Круц и др. 2005
33	82,5	57,75	22,5	Там само
34	54	38,25	15,7	Круц и др. 2008б
35	54	42,75	19,2	Там само
36	72,5	50	16	-//-
37	42	12	9	-//-
38	79	55	24	Круц и др. 2008
39	60	45	16,8	Там само
40	139,5	61,2	15	Круц и др. 2008а
41	72,5	47,25	18	Там само

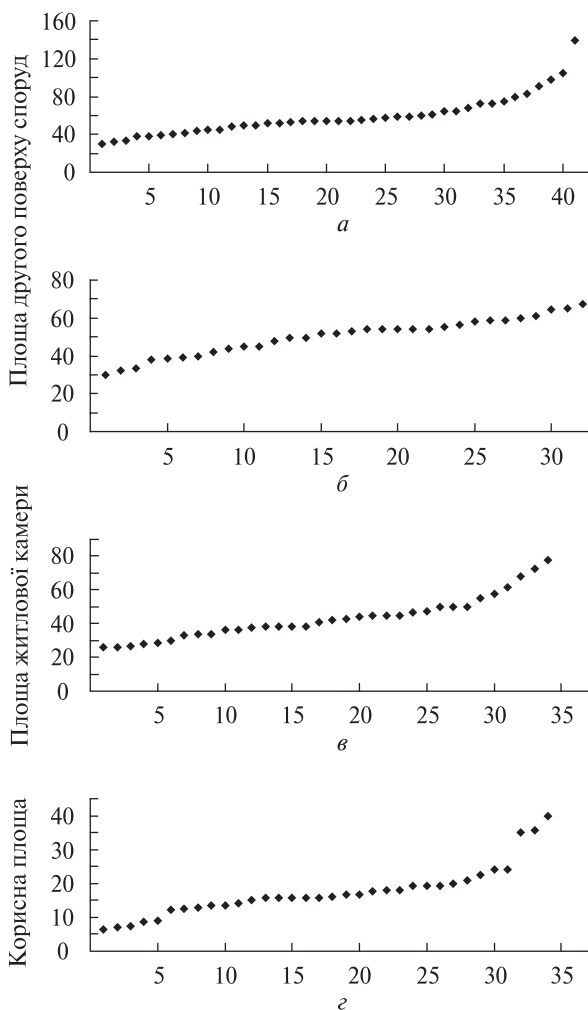
(5 або 14,7 % від загальної кількості жител із встановленими розмірами). Загальна площа другого поверху таких споруд коливається в межах 30—45 м², площа житлової частини становить 25,6—33,75 м², корисна площа — 6,5—9 м². До другого варіанта віднесено житла середніх розмірів (20 або 58,8 %). Загальний розмір другого поверху коливається в межах 47,97—67,5 м², площа житлової камери 36—50 м², корисна — 12,2—24 м². До третього варіанта належать споруди великих розмірів (3 або 8,8 %). Загальна площа другого поверху таких будівель становить 72,5—105 м², площа житлового приміщення 55—78 м², корисна — 35—39,7 м².

Спорудам другого типу (3 або 8,8 %) властиві такі показники: загальна площа другого поверху 72,5—139,5 м², площа житлового приміщення 47,25—61,2 м², корисна площа 15—22,5 м². За ознакою корисної площі споруди належать до групи II.

Будівлі із непропорційно великими розмірами сіней (3 або 2,9 %), очевидно, є «проміжною ланкою» між спорудами двох типів. Показники корисної площі (16—24 м²) дозволяють віднести ці будівлі до групи II.

Палеодемографічні розрахунки. Перейдемо до оцінки середньої кількості мешканців одного житла. Результат розрахунків визначають два показники — загальні значення корисної площі жител та відносний показник корисної площі, що в середньому припадає на одну людину.

Задля точності подальших розрахунків бралися до уваги лише споруди із чітко встановленим значенням корисної площі. Через специфіку їхнього залягання, зумовленою особливостями руйнації під час горіння або відхиленням від будівельної традиції, рештки кількох жител груп Б-2-П («площадки» 1, 6, 19, 28) не враховано.

Таблиця 2. Ранжирування жител за ознаками загальних розмірів (а, б), площі житлового приміщення (в) та корисної площі (г)

Визначення площі споруди, що в середньому припадає на одну людину, — одна з найбільш дискусійних проблем демографічної археології. Серед найбільш результативних досліджень цього напрямку варто відзначити роботи із палеодемографії індіанців півдня та півден-

Таблиця 3. Розподіл жител у виділених групах

Група за ознакою загальної площі	Група за ознакою площі житлової камери	Група за ознакою корисної площі	Кількість	Розподіл у групах А, Б, В, Г (%)
А	1	I	5	62,5
А	1	II	1	25
А	2	II	2	12,5
Б	1	II	2	11,8
Б	2	II	15	88,2
В	2	II	3	37,5
В	3	II	2	25
В	3	III	3	37,5
Г	3	II	1	100

ного заходу США. Матеріали цього регіону дозволяють корелювати дані археології та етнографії для ранньоземлеробських племен, які проживають у достатньо однаковому природно-географічному середовищі. Більшість із запропонованих дослідниками показників коливаються в межах 4–6 м² простору житла на одну людину (Longacre 1976; Hill 1978). Запропонованим цифрам не перечать результати відповідних робіт щодо ранніх землеробів Центральної Азії (Массон 1976, с. 112–113). Близькі показники використав О.Г. Корвін-Піотровський у підрахунках кількості східнотрипільського населення Подніпров'я (Колесников А. 1993, с. 36).

Спираючись на вказаний простір споруди, що в середньому припадає на одну людину, роз-

раховано орієнтовну кількість мешканців окремих жител і отримано середні показники для будівель окремих типів та варіантів (табл. 4).

Невеликим житлам типу 1 відповідають сім'ї із однієї—двох осіб (в середньому 1,3–2), спорудам середніх розмірів — сім'ї із двох—трьох або трьох—п'яти осіб (в середньому 2,9–4,3). Це дозволяє інтерпретувати розглянуті будівлі як помешкання нуклеарних сімей. Житла варіанта 1 належали подружжю без дітей, варіанта 2 — батьківській парі із одним—трьома дітьми. Запропонованим висновкам відповідають результати підрахунків для споруд із прибудовами (тип 2) та жител із непропорційно великим розміром сіней («перехідного» типу). Кількість мешканців таких будівель коливається в межах 3–5/6 осіб (у середньому, відповідно, 3,1–4,6 та

Таблиця 4. Розрахунки максимальної кількості мешканців споруд

Тип, варіант	№ «площадки»	Корисна площа	Кількість мешканців
Тип 1, варіант 1	12	7,2	1,2–1,8
	27	6,5	1,1–1,6
	30	7,5	1,3–1,9
	31	8,7	1,5–2,2
	37	9	1,5–2,3
	<i>В середньому</i>	<i>7,8</i>	<i>1,3–2</i>
Тип 1, варіант 2	2	19,2	3,2–4,8
	3	15,8	2,6–4
	4	18	3–4,5
	5	19,2	3,2–4,8
	7	15,7	2,6–3,9
	9	21	3,5–5,3
	11	13,5	2,3–3,4
	13	16,8	2,8–4,2
	16	17,6	2,9–4,4
	22	15,7	2,6–3,9
	24	20	3,3–5
	26	15,7	2,6–3,9
	29	13,6	2,3–3,4
	34	15,7	2,6–3,9
	35	19,2	3,2–4,8
39	16,8	2,5–3,8	
<i>В середньому</i>	<i>17,1</i>	<i>2,9–4,3</i>	
Тип 1, варіант 3	14	35,7	6–8,9
	20	39,7	6,6–9,9
	25	35	5,8–8,8
	<i>В середньому</i>	<i>36,8</i>	<i>6,1–9,2</i>
Тип 2	33	22,5	3,8–5,6
	40	15	2,5–3,8
	41	18	3–4,5
	<i>В середньому</i>	<i>18,5</i>	<i>3,1–4,6</i>
Споруди «перехідного» типу	8	24	4–6
	36	16	2,7–4
	38	24	4–6
	<i>В середньому</i>	<i>21,3</i>	<i>3,6–5,3</i>

3,6—5,3 особи). Тож у таких житлах проживали батьківські пари із одним—трьома/чотирма дітьми.

Зіставлення показників середньої кількості мешканців однієї споруди узгоджується із результатами відповідного моделювання. Подружжя «трипільців» могло мати до трьох-чотирьох дітей, а з появою останньої дитини перша вступала у шлюб або наближалася до шлюбного віку. Однак батьківська пара після вступу у шлюб усіх дітей, напевне, проживала окремо, а не з родиною молодшої дитини, як вважає О.Г. Корвін-Піотровський (Колесников А. 1993, с. 36—37). У такому разі велика патріархальна сім'я займала кілька розташованих поруч споруд на поселенні. На користь цього свідчить неодноразово відзначене дослідниками «гніздове» розташування споруд на різних пам'ятках та проведений Т.М. Ткачуком аналіз знакової системи, що дозволяє говорити про проживання близьких родичів у таких «гніздах», себто групах із трьох—чотирьох будівель (Ткачук 2005).

Загальній системі не відповідають великі житла типу 1. Розрахунки показують, що в них могло проживати від шести до дев'яти—десяти осіб (табл. 4). У межах таких споруд знайдено лише по одній печі, що не дозволяє говорити про спільне проживання кількох сімей. З огляду на попередні показники також виникають сумніви стосовно спільного проживання кількох поколінь мешканців. Якщо верхній межовий інтервал корисної площі невеликих жител близький до нижнього граничного інтервалу корисної площі будівель середнього розміру, то великі споруди слід розглядати окремо (табл. 2, г). Особливості жител варіанта 3 типу 1 дозволяють висунути дві гіпотези щодо їх інтерпретації.

1. Такі споруди виконували функції чоловічих будинків.

2. Житла великих розмірів належали т. зв. племінним авторитетам, які, можливо, стояли на чолі родів, кланів, общин у складі великих поселень тощо.

Питання про наявність чоловічих будинків на трипільських поселеннях розглядала К.П. Бу-

нятян (Бунятян 1999, с. 118). Особливості інвентарю, що походить зі споруд 3 у Бернашівці (Збенович 1980, с. 23—33) та 7 у Коновці (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, с. 46; Рижов 2001, с. 58—59), змушують погодитись із думкою дослідниці. Проте знахідки у спорудах 14, 20 та 25 в Тальянках аналогічні інвентарю інших жител поселення. Це схиляє до розуміння будівель великих розмірів як жител т. зв. «племінних авторитетів». Зауважимо, що за аналогічним критерієм В.Д. Барану вдалося реконструювати соціально-структуру населення ранньослов'янського селища Рашків I (Баран 1998, с. 240—241). Кількість мешканців великих будівель навряд чи принципово відрізнялася від чисельності звичайних сімей, тому для отримання коректних результатів будівлі варіанта 1 типу 1 у подальших розрахунках не враховано.

Оцінка кількісного складу мешканців будинку за розрахунками загальних розмірів споруди, площі житлового приміщення або корисної площі містить надзвичайно важливу деталь, ігнорування якої призводить до серйозних похибок у розрахунках чисельності населення окремих пунктів або макрогруп поселень. Це яскраво простежується при аналізі окремих досліджень, де кількісний склад сім'ї береться із даних етнографії, а потім під ці цифри «підганяються» середні показники простору житла, що припадають на одну особу. Помилка археологів у цьому випадку полягає в оперуванні виключно мінімальними та максимальними значеннями, що не враховують тенденцій смертності у різних статево-вікових групах, смертності внаслідок епідемій, нещасних випадків, перспективи росту сімей тощо. Доволі часто саме такі похибки містять роботи етнографів (особливо це стосується дослідників XIX ст.). Більш складною є ситуація із оцінкою площі будівель. За винятком розмірів жител варіанта 3 типу 1, тенденції у розподілі ознаки корисної площі споруд (табл. 2, г) свідчать про врахування необхідного окремим родинам простору ще під час будівництва. Серед жител із середнім значенням корисної площі можна виділити щонайменше три підгрупи (12,2—15, 15,7—18 та 19,2—24 м²),

Таблиця 5. Орієнтовна кількість мешканців томашівських поселень

Поселення	Площа, га	Коефіцієнт забудови, кількість жител на 1 га	Орієнтовна кількість споруд	Орієнтовна кількість споруд, що функціонували синхронно	Кількість мешканців, осіб
Тальянки	341,5	6	2050	1600	3840—4000
Майданецьке	214	8,75	1870	1470	3528—3675
Мошурів I	7,1	7	50	40	96—100

яким відповідають середні показники кількості мешканців 2–3 — 3–4, 3–4, 3–5 — 4–6 осіб. За потенційно рівних можливостей кожної родини мати максимально можливу кількість дітей (3–4), така тенденція свідчить про те, що в різні періоди розвитку поселення будівельники враховували тривалість його подальшого існування. Таким чином, отримані показники відображають не середній, а максимальний склад мешканців споруди. Якщо похибки містять і залучені етнографічні дані, і числове значення коефіцієнта, що відображає обсяг простору на одного мешканця, то вони «перекривають» одна одну. Так створюється ілюзія перевірки розрахунків за одним методом результатами оцінок за іншим, хоча отримані дані хибні. Відповідно, отримання коректних середніх значень потребує корегування максимальних показників.

Максимальний склад сім'ї визначається діленням сумарної кількості мешканців залучених до аналізу будівель на їх загальну кількість:

$$(71,8-105,9) / 27 = 2,7-3,9 \text{ осіб.}$$

Середній склад сім'ї можна отримати, зменшивши на одну особу максимальну кількість мешканців жител середніх розмірів. На статистичному рівні це зумовлює взаємне «перекривання» відхилень у бік збільшення або зменшення. Таким чином, середній склад нуклеарної сім'ї визначається в межах:

$$(71,8-22)-(105,9-22) / 27 = 1,8-3,1 \text{ осіб}$$

і становить 2,4–2,5 осіб. Чисельність великої патріархальної родини — 7,2–7,5 — 9,6–10 осіб.

На перший погляд, запропонований показник є заниженим, проте він цілком узгоджується з окремим проживанням літніх батьків, певною кількістю молодих сімей, які ще не мають дітей, високою смертністю у дитячому та підлітковому віці, смертністю жінок у післяпологовий період, а це — типові характеристики демографічного розвитку ранньоземлеробських суспільств. Наприклад, середній склад нуклеарної сім'ї в індіанців публо Броукен-Кі становить 1,7, а індіанців публо Грассхонер — 2,8 особи (Hill 1978; Longacre 1976).

Кількість населення окремих пунктів визначається як добуток площі поселення на коефіцієнт його забудови та на кількість мешканців одного дому. Геомагнітні плани поселень третьої фази розвитку томашівської групи Тальянки, Майданецьке, Мошурів I дають змогу встановити коефіцієнт забудови та отримати достатньо достовірні показники кількості

мешканців частково синхронних пунктів різного розміру (табл. 5). Вказана у таблиці площа поселень суттєво відрізняється від усталених в літературі показників. Цифри отримано розрахунками розмірів за формулою площі овалу, а не площі прямокутника, як це робилося раніше (Дяченко, у друці). Дані про забудову пам'яток опубліковано (Круц 1989, с. 124; Шмаглий Видейко 2001–2002, с. 113; Дудкін 2004). Окреме проживання літніх батьків дозволяє припустити, що споруди після їхньої смерті переставали функціонувати. За даними планіграфії та вертикальної стратиграфії Майданецького (Шмаглий, Видейко 1990, с. 93–94; 2001–2002, с. 121–122) кількість будівель, що функціонували синхронно, визначається як 890 із 1135 або 78,4 %. Відповідно до цього розраховано кількість одночасно заселених жител для трьох поселень (табл. 5).

Чисельність мешканців невеликого селища Мошурів I відповідає оптимальній організації ранніх землеробів у просторі (Колесников М. 2007, с. 80–81), а кількість населення поселень-гігантів Тальянки та Майданецьке узгоджується із палеоекономічними розрахунками А.В. Ніколової (Николова 2002, с. 162–163; Николова, Пашкевич 2003, с. 92–93) та Б. Гейдарської (Gaydarska 2003).

Підсумки. Отже, ми розглянули проблему оцінки чисельності сім'ї у населення томашівської локальної групи західотрипільської культури за критерієм корисної площі споруд. Процедура дослідження складають аналіз та систематизація джерел, обґрунтування принципів проведення розрахунків, кореляція отриманих даних із економічним потенціалом суспільства, яке вивчається. Кількісний склад нуклеарної сім'ї оцінюється в 2,4–2,5 осіб, великої патріархальної родини — у 7,2–7,5 — 9,6–10 осіб. У процесі роботи встановлено окреме проживання дітей, що вступили у шлюб, від літніх батьків. Це вказує на діахронне функціонування жител в межах поселень. Отримані показники узгоджуються із палеоекономічними розрахунками А.В. Ніколової та Б. Гейдарської.

Перспективи подальших досліджень полягають у ретельному вивченні особливостей будівель великих розмірів та палеодемографічному аналізі інших локально-хронологічних утворень кукутень-трипільської спільноти.

Автори вдячні В.О. Круцу за люб'язно надану можливість користуватися матеріалами розкопок поселення Тальянки.

- Баран В.Д. Давні слов'яни — К., 1998.
- Бибиков С.Н. Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Бунятян К.П. Давнє населення України. — К., 1999.
- Відейко М.Ю. Економіка та суспільний лад трипільського населення Південного Побужжя (етапи ВІІ—СІ): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 1992.
- Дудкін В.П. Мошурів I // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 357.
- Дяченко А.В. До проблеми систематизації поселень західнотрипільської культури у межах річчя Південного Бугу та Дніпра // У друці.
- Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре: к проблеме происхождения трипольской культуры. — К., 1980.
- Зіньковський К.В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — 15. — С. 13—21.
- Колесников А.Г. О демографической структуре трипольского населения Среднего Поднепровья // Исторические чтения памяти М.П. Грязнова. — Омск, 1987. — С. 69—70.
- Колесников А.Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии). — К., 1993.
- Колесников М.А. «Магические цифры» в демографии доклассовых и раннеклассовых обществ // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 79—81.
- Круц В.А. Крупные трипольские поселения (к истории энеолитического населения Буго-Днепровского междуречья) // Задачи советских археологов в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. конф. — М., 1987. — С. 133—135.
- Круц В.А. К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- Круц В.А. Планировка поселения у с. Тальянки и некоторые вопросы трипольского домостроительства // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. конф. 1-го полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 43—47.
- Круц В.О. Питання демографії трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 30—36.
- Круц В.А. Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 74—76.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры в 2005—2006 гг. // Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г. — К., 2008. — С. 109—115.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Менотти Ф., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2008 г. — К., 2008а.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследования 2001 г. — К., 2001.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Бузыан Г.Н., Овчинников Э.В., Черновол Д.К., Чабанюк В.В. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры. — К., 2005.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Рыжов С.Н., Черновол Д.К. Исследования поселений-гигантов трипольской культуры в 2005—2006 гг. — К., 2008б. — С. 71—81.
- Круц В.А., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 2000 г. // НА ІА НАНУ. — 2000/43.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1987 г. // НА ІА НАНУ.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1988 г. // НА ІА НАНУ. — 1988/4а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — 1989/17.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1990 г. // НА ІА НАНУ. — 1990/7.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1993 г. // НА ІА НАНУ. — 1993/3.
- Круц В.А., Рыжов С.Н. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1994 г. // НА ІА НАНУ. — 1994/3.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Збеневич В.Г., Шумова В.А. Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции за 1981 г. // НА ІА НАНУ. — 1981/116.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Клочко В.И. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1985 г. // НА ІА НАНУ. — 1985/23е.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Клочко В.И. Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) в 1986 г. // НА ІА НАНУ. — 1986/2.

- Круц В.А., Рыжов С.Н., Корвин-Пиотровский А.Г., Чабанюк В.В.* Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1998—1999 гг. // НА ІА НАНУ. — 1998—1999/97.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А.* Отчет о работе Трипольской комплексной экспедиции за 1982 г. // НА ІА НАНУ. — 1982/21а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А.* Отчет о работе Трипольской экспедиции (Тальянковский отряд) за 1983 г. // НА ІА НАНУ. — 1983/30а.
- Круц В.А., Рыжов С.Н., Шумова В.А., Салий Н.Г.* Отчет о работе Тальянковского отряда Трипольской экспедиции в 1984 г. // НА ІА НАНУ. — 1984/38.
- Маркевич В.И.* Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР и РНР. — Кишинев, 1974. — С. 15—16.
- Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). — Л., 1976.
- Николова А.В.* Заметки к палеоэкономическим реконструкциям ранних форм земледелия (на примере Трипольской культуры) // Сучасні проблеми археології. — К., 2002. — С. 161—163.
- Николова А.В., Пашкевич Г.А.* К вопросу об уровне развития земледелия трипольской культуры // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 89—95.
- Пассек Т.С.* Периодизация поселений трипольской культуры (III—II тыс. до н. э.). — МИА. — 1949. — № 10.
- Рижов С.М.* Особливості релігійних уявлень трипільських племен Пруто-Дністровського регіону // Давня історія України та суміжних регіонів. — Ужгород, 2001. — Вип. 13. — С. 57—61.
- Ткачук Т.М.* Знакові системи Кукутень—Трипільської спільності. — К., 2005. — Т. 2.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю.* Микрохронология поселения Майданецкое // Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине: Тез. докл. I полевого семинара. — Тальянки, 1990. — С. 91—94.
- Шмаглий Н.М., Видейко М.Ю.* Майданецкое — трипольский протогород // Stratum Plus. Земля Триполиада. — СПб.; Кишинев; Одесса; Бухарест, 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.
- Шмаглий М.М., Рижов С.М., Дудкін В.П.* Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї // Археологія — 1985. — 52. — С. 42—52.
- Шумова В.О.* Про одну з категорій кераміки пізньотрипільських пам'яток межиріччя Південного Бугу та Дніпра // Тез. доп. III Вінницької обласної історико-краєзнавчої конф. — Вінниця, 1985. — С. 45—46.
- Gaydarska B.* Application in GIS in Settlement Archeology: An Integrated Approach to Prehistoric Subsistence Strategy // Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнарод. конф. — К., 2003. — С. 212—215.
- Hassan F.A.* Demographic Archeology // Advances in Archeological Method and Theory. — 1978. — Vol. 1. — P. 49—90.
- Hill J.N.* Broken Ki Pueblo. — Anthropological Papers. — 1978. — № 8.
- Longacre W.A.* Population Dynamics of the Grasshopper Pueblo, Arizona // Demographic Anthropology. — New Mexico, 1976. — P. 169—184.

Одержано 29.01.2009

А.В. Дяченко, Д.К. Черновол

СОСТАВ СЕМЬИ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена расчетам среднего состава семьи по признаку полезной площади сооружений. Получены показатели 2,4—2,5 человек — состав малой нуклеарной семьи и 7,2—7,5 — 9,6—10 человек — состав большой патриархальной семьи. В ходе исследования установлено соответствие предложенных показателей синхронному функционированию 78,4 % жилищ поселений. Результаты расчетов согласуются с палеоэкономическими реконструкциями А.В. Николовой и Б. Гейдарской.

O.V. Dyachenko, D.K. Chernovol

FAMILY STRUCTURE OF THE POPULATION OF WESTERN TRYPILLIAN CULTURE

The article is devoted to calculations of average family size on the basis of the actual living space of buildings. Parameters of 2,4—2,5 persons in a structure of a nuclear family, and from 7,2—7,5 to 9,6—10 persons in a structure of an extended patriarchal family are received. During the research a conformity of the suggested parameters with synchronous functioning of 78,4 % of dwellings of settlements has been established. Results of calculations reconcile with the palaeoeconomic reconstructions made by A.V. Nikolova and B. Geydarska.

ДО ПОХОДЖЕННЯ БОНДАРИХИНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

На матеріалах керамічного комплексу епонімного поселення показано взаємодію різних за походженням культурних компонентів у процесі формування пам'яток малобудківського типу.

Ключові слова: Східна Європа, доба бронзи, бондарихинська культура, кераміка.

Після відкриття бондарихинської культури минуло вже понад півстоліття, але питання її походження лишається відкритим. Впадають у вічі вкрай протилежні думки з цього приводу та різноманітність уявлень щодо основних компонентів її формування.

На думку В.А. Іллінської, бондарихинська культура постала як результат розвитку культури із керамікою мар'янівського типу, відомою на Десні та Сеймі, а пам'ятки так званого «малобудківського типу» є поєднувальною ланкою між ними (Ильинская 1955, с. 107; 1957, с. 53—54, 61; 1957а, с. 18—22; 1961, с. 38—43; 1969, с. 85—92). Ці погляди знайшли підтримку та призвели до виділення єдиної «мар'янівсько—бондарихинської культури» із трьома етапами розвитку: раннім — мар'янівським, середнім — представленим пам'ятками типу Малих Будків та пізнім — бондарихинським (Березанська, Іллінська 1971, с. 365). С.С. Березанська розглядала малобудківські пам'ятки як пізній етап мар'янівської культури (Березанская 1982, с. 41), але сьогодні їх визначають як ранній етап бондарихинської культури, що підтверджено стратиграфічними спостереженнями на поселеннях Подінців'я та Дніпровського Лівобережжя (Ковпаненко 1967, с. 27; Ильинская 1969, с. 87—92; Буйнов 1981, с. 135—136; 1994, с. 12).

На сучасному етапі тезу про «мар'янівську лінію етнокультурного розвитку» розвиває Ю.В. Буйнов (Буйнов 2000; 2001). Спочатку він висловлював сумніви щодо можливості безпосереднього зв'язку мар'янівських та малобудківських пам'яток з огляду на хронологічний розрив між ними, що складав 300—350 років (Буйнов 1981, с. 149—151; 1994, с. 6—12). Вказувалося також на відсутність стратиграфічних даних про переростання мар'янівської культури в бондарихинську (Буйнов 1989, с. 40). Одна із запропонованих Ю.В. Буйновим гіпотез пов'язувала походження малобудківського типу

із взаємодією населення Волзько-Окського регіону (ранньої культури текстильної кераміки (КТК) та груп із «ямково-гребінцевою керамікою») з носіями пізньозрубної культури (Буйнов 1989). Втім, в останніх працях дослідник підтримав точку зору В.А. Іллінської, запропонувавши деякі уточнення. Зокрема, для пояснення вказаного хронологічного розриву на території Дніпро-Донецького лісостепу було виділено групу пам'яток «другого періоду мар'янівської культури» XV—XIII ст. до н. е., і саме з цією групою була пов'язана генеза малобудківського типу та бондарихинської культури (Буйнов 2000, с. 4—7; 2001). Роль субстратних компонентів відводиться носіям пізньозрубної культури та студенківського типу (Буйнов 1999, с. 13; 2000, с. 8; 2004, с. 151).

Альтернативна точка зору належить Б.М. Гракову, який вважав за можливе розглядати малобудківський тип як подальший розвиток позняківської культури (Граков 1977, с. 199). Ці погляди намагався обґрунтувати С.І. Воловик, який розширив коло компонентів за рахунок приказанської культури, ранньої текстильної кераміки, абашевської, фат'янівської (останніх двох — опосередковано через позняківську культуру), а також білогрудівської, сосницької, пізньозрубної та білозерської (Воловик 1995, с. 147—186; 1995а). Слід зауважити, що такий широкий перелік культур, частина з яких не має хронологічного стику із малобудківським типом (наприклад, абашевська та фат'янівська), заздалегідь не є реальним. Було висловлено сумніви щодо можливості значного внеску мар'янівської культури у формування малобудківського типу. Загалом, розглядаючи матеріали ранньобондарихинських пам'яток на значно ширшому колі джерел, ніж ті, які давали змогу припускати безпосередню мар'янівсько-бондарихинську спадкоємність, С.І. Воловик дійшов висновку про відсутність помітних впливів мар'янівської культури на основній території їхнього розповсюдження в межах Дніпро-Донського лісостепового межиріччя.

річчя. Це аргументується, в першу чергу, незначним розповсюдженням в орнаментативній діагностичній мар'янівській традиції мотузкового штампу — так звані «гусенички», «колючий дріт» (Воловик 1995, с. 109).

За С.В. Кузьмича, пам'ятки малобудківського типу можна розглядати як розвиток угруповань синкретичного, позняківсько-ранньотекстильного характеру, населення яких пересувалося у межах Дніпро-Донського лісостепу у другій половині II тис. до н. е. Він також виключає участь у процесі генези бондарихинської культури приказанської, фат'янівської та абашевської культур (Кузьмич 1996, с. 100—101).

Групою «північно-східного» походження вважає малобудківські пам'ятки в межах східноукраїнського лісостепу Я.П. Гершкович (Гершкович 1998, с. 78—81). Зв'язок керамічних традицій мар'янівської та бондарихинської культур ставив під сумнів І.І. Артеменко, схилившись до волзько-окських витоків останньої (Артеменко 1987, с. 118).

Усі розглянуті точки зору спираються на аналіз кераміки як найбільш масового та яскравого культуровизначального елемента матеріального комплексу. Кераміка традиційно виступає основним, а часто єдиним джерелом при розв'язанні питань розвитку бондарихинської культури, зокрема, її походження. З огляду на стан проблеми, особливу увагу привертають матеріали еталонних малобудківських пам'яток, зокрема епонімного поселення, керамічна колекція якого стала основою для обґрунтування генетичного зв'язку мар'янівської та бондарихинської культур.

Поселення біля с. Малі Будки Сумської обл. розташовувалося на лівому корінному березі р. Смілої, правої притоки Сули. На момент дослідження, яке проводила В.А. Іллінська в 1953 р., пам'ятка була частково зруйнована глинищем, у відслоненні якого виявлено давню яму із культурними залишками¹ (Іллінська 1957, с. 53). Глибина ями становила 1,25 м (від рівня сучасного горизонту?), ширина по дну 1,45 м. Заповнення складав чорнозем потужністю 0,6 м. З глибини 0,25 м до дна траплялися фрагменти кераміки доби пізньої бронзи (рис. 1, 1—11).

Розкоп, площа якого становила близько 22 м², примикав до краю обриву (рис. 2, 1). На його основній площі культурний шар простежено на глибині 0,2—0,35 м (квадрати 1—3, 4,

¹ Опис об'єктів та стратиграфії наведено за записами у польовому щоденнику В.А. Іллінської (НА ІА НАНУ).

б), на решті — на глибині 0,5—0,8 м (квадрати 5, 7). Частину квадрата 2 займала сучасна яма. Розкопками здобуто матеріали доби пізньої бронзи та скіфського часу (останні представлено трьома фрагментами вінчиків ліпних посудин, що не будуть розглядатися у цій публікації). Автор розкопок вказує на скупчення фрагментів кераміки на ділянках квадратів 1—3 і 5 (рис. 2, 1, а), проте, враховуючи незначну площу розкопок, а також культурну та хронологічну однорідність матеріалу, його опис наводиться сукупно.

У керамічній колекції Малих Будків за вінцями та верхніми частинами виділяється близько 20 посудин. Фрагментованість матеріалу дає можливість зробити лише загальні висновки про морфологічні особливості кераміки. Вона представлена переважно слабко профільованими формами із майже вертикальними стінками у верхній частині тулуба (рис. 2, 2—9; 3, 1—4а, 6—9, 15—16). Частина посуду має слабко відігнуті вінця (рис. 2, 2—8; 3, 1), на інших вінця та шийки непрофільовані (рис. 2, 9; 3, 2—4а, 6—9, 15—16). Є посуд із слабко опуклими плічками (рис. 2, 4, 5, 8), у решти вони відносно прямі. Реконструйовані діаметри вінця становлять 24—31 см.

Форми повністю не реконструюються, але, зважаючи на особливості профілювання верхніх частин посуду, а також деяких фрагментів придонних (рис. 3, 11, 15—16), можна припустити наявність у керамічному комплексі форми «типу Великих Баз», широко розповсюдженої у класичній бондарихинській культурі (Іллінська 1961, рис. 8, 1; Буйнов, Кузьменко 1992, с. 147). Певна кількість придонних частин має широко відкриті прямі чи опуклі стінки (рис. 1, 7, 8, 19—22; 3, 5), що, ймовірно, вказує на наявність опуклобокого посуду. Одна посудина, ймовірно, представляє закриту банку «класичного» зрубного типу (рис. 3, 11). Один фрагмент вінця має специфічний масивний козилок, вигнутий назовні та сплющений на орнаментованому верхньому зрізі (рис. 3, 14).

В орнаментативній використувувалися дві основні групи елементів: накольчасті та штаповані.

Накольчасті елементи представлено трьома видами:

1) круглі наколи, зроблені округлою у перетині паличкою перпендикулярно до орнаментованої поверхні (рис. 2, 3, 9; 3, 4а—б, 10, 16);

2) «тички» — наколи, зроблені паличкою, кісткою, тріскою похило до поверхні (рис. 1, 1—4, 6, 8, 11—13, 18, 19, 23—25; 2, 2—5, 7, 8; 3, 1—3, 5—8, 11, 12, 14—16);

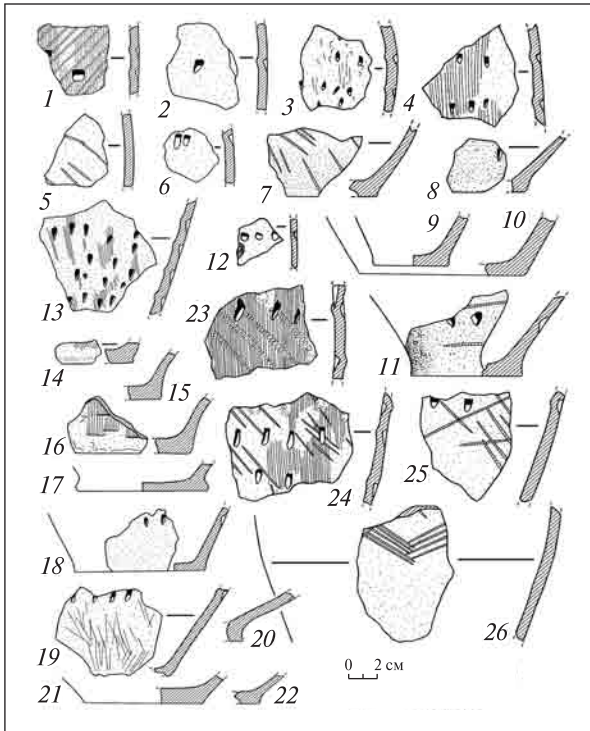

Рис. 1. Поселення Малі Будки. Кераміка: 1—11 — із зачистки ями; 12—26 — культурний шар

3) «перлини» — випуклини, утворені нанесенням тичок на внутрішню поверхню (рис. 1, 23, 24; 3, 13).

Штампів зафіксовано два види:

1) мотузковий — являє собою тверду основу із більш або менш щільно намотаною на неї мотузочкою. В літературі різні його варіанти отримали назви «гусеничок» (невеликі за довжиною відбитки від щільно намотаної мотузки) та «колючого дроту» (оберти мотузки розріджені, у відбитках часто помітний слід від основи штамп). На кераміці Малих Будків відбитки мотузкового штампу дещо відрізняються від класичних мар'янівських «гусеничок»: тут вони мають більшу довжину, чим наближаються до мілкозубчастого штамп (рис. 1, 23; 2, 7; 3, 3, 5, 10);

2) мілкозубчастий штамп із твердими зубцями (рис. 1, 1, 5, 7, 11, 24—26; 2, 2; 3, 12).

Часто поєднуються накольчастий і штамповані способи орнаменту (інколи останній наявний лише на зрізі вінчика).

Для групи накольчастих характерні такі мотиви: 1) горизонтальний ряд; 2) непорядковане розміщення (рис. 1, 13); 3) шаховий мотив у два горизонтальні ряди (рис. 3, 4a—б). Для штампів: 1) вертикальна суцільна «ялинка» (рис. 1, 23; 2, 7; 3, 3, 10); 2) непорядковане розташування (що здебільшого, напевне, є імітацією ялинки) (рис. 1, 5, 7, 24, 25; 3, 5);

3) скісна сітка (рис. 3, 12); 4) горизонтальний зигзаг, утворений декількома рядами відбитків штампа (цей мотив подібний до тих, що використовувалися в орнаменті так званої столової кераміки, розповсюдженої на класичному бондарихинському етапі) (рис. 1, 26).

Повну інформацію про композиційні особливості орнаменту заважає отримати фрагментованість зразків. Орнаментованість придонних частин (рис. 1, 7, 8, 11, 13, 18, 19, 25; 3, 5) вказує на те, що певна кількість посуду зовні була суцільно вкрита орнаментом. Відзначено такі поєднання мотивів: горизонтальні ряди наколів та суцільна ялинка із штампів (рис. 2, 7; 3, 3, 10); накольчасті горизонтальні ряди та суцільний кососітчастий штампований мотив (рис. 3, 12); накольчасті ряди та непорядковані відбитки штампа (рис. 1, 25; 3, 5); накольчасті ряди і перлини із суцільною ялинкою штампа (чи її імітація) (рис. 1, 24). Можна припустити, що певна частина посуду була орнаментована лише горизонтальними рядами наколів на тулубі; один із них обов'язково розміщувався на шийці, а за її відсутності — під вінчиком (рис. 2, 3, 8; 3, 1, 6—8, 11, 15, 16). Є один випадок поєднання округлих наколів та тичок (рис. 2, 3).

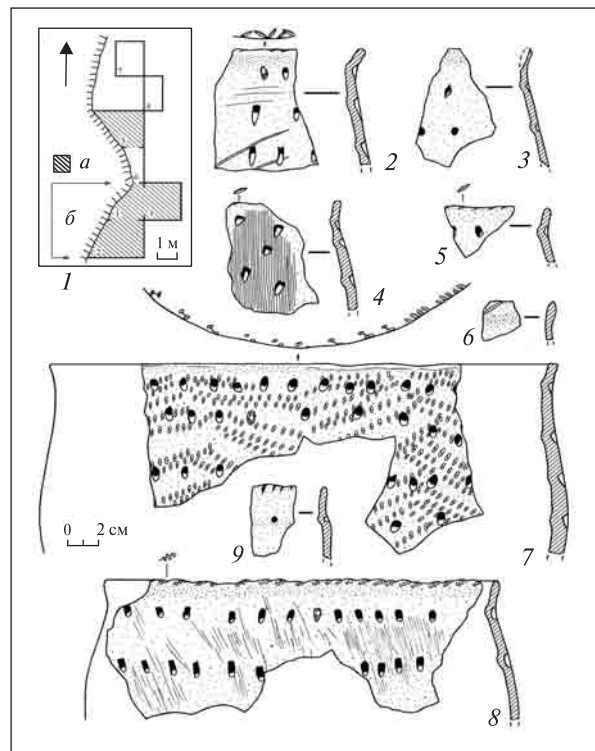

Рис. 2. Поселення Малі Будки. 1 — план розкопу (за схемою польового щоденника В.А. Іллінської): а — квадрати, в яких зафіксовано скупчення кераміки; б — ділянка обриву, на якій зафіксовано яму; 2—9 — кераміка, культурний шар

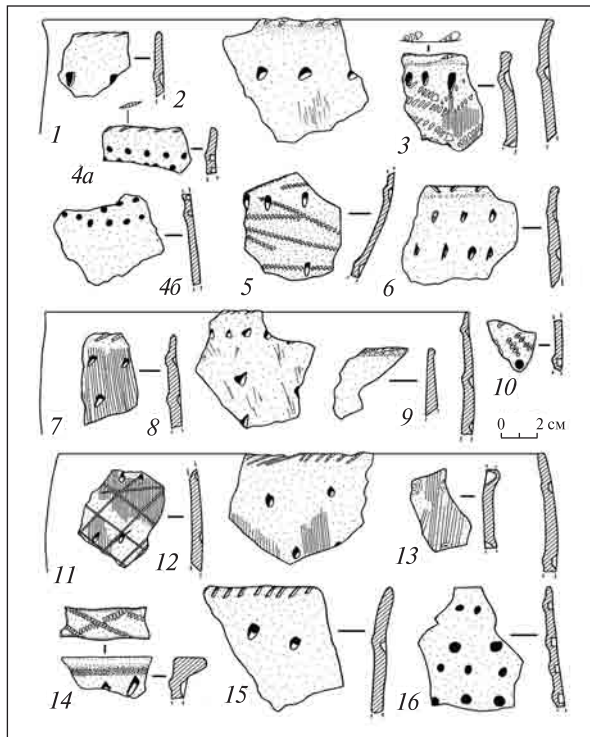

Рис. 3. Поселення Малі Будки. Кераміка, культурний шар

Важливо зазначити відсутність випадків поєднання мотузкового та мілкозубчастого штампів у орнаменті однієї посудини, а також наявність їх у майже тотожних орнаментальних композиціях у поєднанні з горизонтальними рядами тичок, перлин та мілкозубчастими розчосами зовнішньої поверхні (рис. 1, 23, 24). Це дозволяє припустити семантичну тотожність мотузкового та мілкозубчастого штампів в орнаментальній традиції поселення.

Окремо слід охарактеризувати оздоблення зрізів вінець. У колекції орнаментовано всі їхні фрагменти, немає даних щодо одного фрагмента, зріз якого пошкоджено (рис. 2, 3). Використовувалися обидва види штампа — мотузковий (рис. 2, 7, 8; 3, 1, 3, 8, 9) і мілкозубчастий (рис. 2, 5, 6; 3, 4a, 11), а також відбитки палички — можливо, саме того знаряддя, яким наносили наколи на основні зони орнаменту (рис. 2, 2, 4, 9; 3, 2, 6, 7, 15). Зріз здебільшого декоровано відбитками із нахилом праворуч. Є випадки зигзагоподібного розміщення відбитків (рис. 2, 2) та з іррегулярним чергуванням напряду нахилу (рис. 2, 7). Специфічним є фрагмент вінець із масивним козирком, приплюснутий зріз якого декоровано кососітчастим мотивом мотузкового штампу (рис. 3, 14).

Однією з діагностичних ознак кераміки малобудківського типу є прийом мілкозубчастого заглажування зовнішньої поверхні. В комп-

лексі Малих Будків такі розчоси є на вінчиках, стінках (рис. 1, 1, 4, 23, 24; 2, 4; 3, 8, 11, 13) та придонних частинах посуду (рис. 1, 13, 14, 16). Відсутність розчосів на значній частині фрагментів може пояснюватися чи то їх локальним нанесенням, чи вірогідною наявністю посуду без розчосів, широко відомого в інших малобудківських пам'ятках (Буйнов 2006, рис. 3, 4; 4, 1). На частині фрагментів на зовнішній та внутрішній поверхнях помітні грубі сліди від заглажування твердим дерев'яним знаряддям. Зовнішня поверхня однієї посудини добре заглажена (рис. 3, 4a—б), проте лощення відсутне.

Подібність посуду малобудківського та мар'янівського типів В.А. Іллінська вбачала в основних типах посуду і його суцільній орнаментуванні, елементами якої слугували горизонтальні ряди наколів та відбитки штампа. Подальша еволюція йшла шляхом посилення профілювання горщиків, зміни співвідношення орнаментальних елементів, а саме, поширення наколів, зникнення «гусеничок», характерних для мар'янівського посуду, та заміни його мілкозубчастим штампом (Ільинская 1961, с. 41). З'являються такі нові прийоми, як орнаментування рядами перлин та мілкозубчасті розчоси зовнішньої поверхні (Березанская 1982, с. 142—143).

Розглядаючи малобудківську колекцію з точки зору виділення компонентів її формування, слід зауважити, що дуже фрагментований матеріал майже не дає можливості для зіставлення морфологічних типів посуду, і це стосується більшості бондарихинських комплексів. Більше інформації дає орнаментування та специфічні способи обробки поверхонь.

Частина фрагментів колекції дійсно демонструє риси мар'янівської культури (рис. 1, 23; 2, 7; 3, 3, 5, 10). Із ними пов'язується використання мотузкового штампа у мотиві суцільної ялинки (чи її імітації), поєднання його із рядами накольчастих елементів та суцільне вкриття поверхні посуду орнаментом. Вважаємо, що використання мотузкового штампа у мотиві суцільної ялинки (у поєднанні із наколами чи без них) у межах розглядуваного регіону та хронологічного періоду може бути самодостатньою ознакою при визначенні мар'янівських впливів. У порівнянні із «класичною» мар'янівською керамікою — Мар'янівка, нижній горизонт Волинцевого (уроч. Городок), частина колекції Іванівського поселення — відбувається заміна у композиціях округлих наколів тичками, які переважають серед накольчастих елементів

на кераміці малобудківського типу та бондарихинської культури.

Ознаками інноваційного характеру, невідомими в класичних мар'янівських пам'ятках, вважається орнаментация перлинами та мілкозубчастим штампом, а також мілкозубчасті розчоси поверхні (Березанская 1982, с. 42—43). Мілкозубчастий штамп помітно переважає мотузковий на малобудківському етапі, а на низці пам'яток останнього взагалі не виявлено, наприклад, на досліджених широкими площами поселеннях Тимченки, Ніцаха та ін.

Наявність вказаних прийомів пов'язує походження одного з компонентів малобудківського типу із традиціями культур лісової смуги Волзько-Окського та Волзько-Камського басейнів, де вони широко представлені, починаючи із сейминського часу. В другій половині II тис. до н. е. використання в орнаментации рядів перлин, мілкозубчастих розчосів у поєднанні із мілкозубчастим штампом та накольчастою орнаментацией (в тому чи іншому співвідношенні) стає характерною ознакою низки культур басейнів Верхньої та Середньої Волги — позняківської, приказанської, ранньої КТК, аким-сергіївського типу (Ставицкий 2005, с. 110—125), атабаєвських матеріалів Середнього Поволжя (Колев 2000, с. 250—251, рис. 20—23). На території Дніпро-Донського лісостепу групи населення, для кераміки яких характерне подібне оздоблення, з'являються у білозерський час та пов'язуються за походженням із поволзьким регіоном — постзрубний та студенківський типи, а також лебедівська культура, у процесі формування якої не виключена роль північних лісових культур. Специфічною ознакою керамічного виробництва цих культур є також орнаментальний мотив у вигляді трикутника із зверненою донизу верши-

ною, утвореного рядами наколів (так зване «виноградне гроно»), який є характерним і для бондарихинської кераміки.

Найбільш вірогідним джерелом розглянутих традицій для малобудківських пам'яток, так само як і для лебедівських, сьогодні є позняківська культура та ранні групи КТК, переселенський рух носіїв яких у південному напрямі позначається у другій половині II тис. до н. е. (Кузьминых 1996, с. 100). Зокрема, у позняківському комплексі орнамент із перлин, наколів, що утворюють мотиви рядів чи «грона», обробка поверхні розчосами є одними з найхарактерніших прийомів, які широко вживаються впродовж усього розвитку культури (Попова 1985, с. 136—185).

Таким чином, бачимо присутність в малобудківській кераміці комплексу ознак, походження яких пов'язується із впливом волгоокського регіону. Це дозволяє ставити під сумнів їх виникнення в середовищі мар'янівської культури еволюційним шляхом. Водночас вони є діагностичними для малобудківського типу в усьому ареалі, отже повинні розглядатися як результат генетичного зв'язку з утвореннями саме поволзького регіону.

Синкретичний характер керамічної колекції з поселення Малі Будки, у якій простежуються елементи верхньодніпровського (мар'янівського) та волзько-окського (позняківсько-ранньотекстильного) походження, очевидно, вказує на взаємодію цих різних за походженням культурних компонентів у генезі бондарихинської культури. Це заперечує пряму еволюцію мар'янівської культури у малобудківську. Але роль усіх потенційних учасників того процесу ще потребує подальшого поточнення і в хронологічному, і в просторовому аспектах.

Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Эпоха бронзы лесной полосы СССР. — М., 1987. — С. 116—118.

Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982.

Березанська С.С., Іллінська В.А. Мар'янівсько-бондарихинська культура // Археологія Української РСР. — К., 1971. — С. 363—373.

Буйнов Ю.В. Бондарихинская культура: Дисс. ... канд. ист. наук. — Харьков, 1981.

Буйнов Ю.В. О происхождении бондарихинской культуры позднего бронзового века // Проблемы археологии Сумщины. — Сумы, 1989. — С. 40—41.

Буйнов Ю.В. О культурно-хронологической принадлежности памятников малобудковского типа эпохи бронзы // Древности. — Харьков, 1994. — С. 6—14.

Буйнов Ю.В. Об этнокультурных взаимосвязях племен бондарихинской и срубной культур // ВХУ. — 1999. — Вип. 31. — С. 6—16.

Буйнов Ю.В. Пам'ятки мар'янівської культури в Лівобережній Лісостеповій Україні // ВХУ. — 2000. — Вип. 32. — С. 4—12.

Буйнов Ю.В. О марьяновской линии этнокультурного развития населения Левобережной Лесостепной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы междунар. науч. конф., посвященной 10-летию независимости Украины. — Харьков, 2001. — С. 15—16.

- Буйнов Ю.В.* Итоги раскопок поселения Студенок-5 и некоторые вопросы генезиса бондарихинской культуры // Древности. — Харьков, 2004. — С. 141—153.
- Буйнов Ю.В.* Поселення малобудківського типу доби пізньої бронзи біля с. Тимченки у басейні Сіверського Дінця // Археологія. — 2006. — № 1. — С. 42—47.
- Буйнов Ю.В., Кузьменко А.С.* Типология кухонной посуды бондарихинской культуры (опыт многомерного статистического анализа) // ВХУ. — 1992. — Вып. 26. — С. 140—152.
- Воловик С.И.* Бондарихинская культура (проблема происхождения). — Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1995.
- Воловик С.И.* К вопросу о сложении бондарихинской культуры // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: Тез. докл. — Харьков, 1995а. — С. 23—24.
- Гершкович Я.П.* Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье) // Археологический альманах. — Донецк, 1998. — № 7. — С. 61—92.
- Граков Б.Н.* Ранний железный век. — М., 1977.
- Ильинская В.А.* О происхождении культур раннежелезного века в лесостепном Левобережье // КСИА. — 1955. — Вып. 4. — С. 106—109.
- Лілінська В.А.* Нові дані про пам'ятки доби бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. — 1957. — 10. — С. 50—65.
- Ильинская В.А.* О происхождении культур раннежелезного века на Левобережье Среднего Днепра // КСИИМК. — 1957а. — Вып. 70. — С. 14—27.
- Ильинская В.А.* Бондарихинская культура бронзового века // СА. — 1961. — № 1. — С. 26—45.
- Ильинская В.А.* Некоторые вопросы генезиса юхновской культуры // СА. — 1969. — № 2. — С. 85—101.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Колев Ю.И.* Заключительный этап бронзового века в Поволжье // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. — Самара, 2000.
- Кузьминых С.В.* О некоторых дискуссионных проблемах изучения бондарихинской культуры // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит—бронзовый век). — Донецк, 1996. — С. 99—102.
- Попова Т.Б.* Значение орнаментальных мотивов и керамических форм для датировки памятников поздняковской культуры на Средней Оке // Новые материалы по истории племен Восточной Европы в эпоху камня и бронзы. — Труды ГИМ. — М., 1985. — Вып. 60. — С. 133—187.
- Ставицкий В.В.* Бронзовый век Посурья и Примокшанья. — Пенза, 2005.

Одержано 03.02.2009

А.В. Корохина

К ПРОИСХОЖДЕНИЮ БОНДАРИХИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Статья посвящена анализу керамического комплекса поселения Малые Будки. Выделены признаки и верхнеднепровского (марьяновского), и волго-окского (поздняковско-раннетекстильного) происхождения. Это позволяет рассматривать процесс формирования бондарихинской культуры как взаимодействие различных по происхождению компонентов без прямой эволюции марьяновской культуры в малобудковский тип. Более очевидна связь его носителей с традициями культур Поволжья.

A.V. Korokhina

ON THE ORIGINS OF BONDARYKHYNKA CULTURE

The article deals with the analysis of ceramic assemblage of Mali Budky settlement. Features both of the Upper Dnipro origin (Marianivka), and of the Volga—Oka origin (Late Pozdnyaky — Early Textile) are determined. It allows the author to consider the process of genesis of Bondarykhynska culture as an interaction of various components of different origins without direct evolution of Marianivska culture into Mali Budky type. A connection of bearers of this type with traditions of cultures of the Volga River region is more obvious.

ПРО ЕТРУСЬКО-ІТАЛІЙСЬКІ ТА КЕЛЬТСЬКІ ШОЛОМИ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І *

Розглядаються дискусійні аспекти проблеми проникнення шоломів типу Монтефортіно та Ново Место у Північне Причорномор'я та Приазов'я.

К л ю ч о в і с л о в а: Монтефортіно, Ново Место, кельти, сармати, латенські імпорти, шоломи.

Одним із дискусійних питань вивчення етнокультурної ситуації у Північному Причорномор'ї в останні століття до н. е. досі залишається проблема проникнення у регіон низки шоломів етруссько-італійських та кельтських типів. На значній території від Нижнього Подністров'я до Північного Кавказу відомо близько півтора десятка шоломів західно- та центральноєвропейського походження. Частина з них виявлена випадково, інші походять із поховальних або вотивних сарматських комплексів. Знахідкам шоломів у припонтійському регіоні присвячено чимало уваги (див: Зайцев 2008, с. 5 з літ.). Водночас значна частина висловлених на сьогодні гіпотез ґрунтується або на некоректному цитуванні окремих праць зарубіжних дослідників, або на недостатньому обсязі використаної іншомовної літератури.

Більшість зазначених знахідок представлена шоломами типу Монтефортіно. Встановлено, що шоломи цього типу мають північноіталійське походження, проте їхні знахідки трапляються і в інших регіонах, зокрема в Галлії та Іспанії. Зразки шоломів типу Монтефортіно А і В, як правило, пов'язують з давніми кельтами та їхньою військовою експансією. Шоломи пізніших серій (С, Е, F) були на озброєнні римської армії періоду республіки, а подекуди продовжували використовуватися ще й в епоху раннього принципату (Конолли 2000, с. 225; Rankov 2007, р. 58—59). Слід зауважити, що попри значне географічне поширення, саме у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї

спостерігається чи не найбільша концентрація предметів військового спорядження цього типу.

За таких обставин проблема шляхів проникнення шоломів типу Монтефортіно на терени Східної Європи викликає значний інтерес. Свого часу домінувала так звана «галатська» версія походження шоломів цього типу у Північному Причорномор'ї. Її прихильники вважали, що знахідки слід розглядати як військові трофеї, які в період Мітрідатових воєн були вивезені з малоазійської Галатії сарматами, найманцями Мітрідата VI Евпатора (Раев, Симоненко, Трейстер 1990; Трейстер 1992, с. 41). Так само пояснювалася й поява у регіоні приблизно двох десятків латенських бронзових посудин II—I ст. до н. е. (Раев 1993, с. 174—175). Головною підставою для цієї гіпотези вважалася знахідка шолому типу Монтефортіно в одному з поховань галатського некрополя поблизу Богазкеї, датованому монетою 70—63 рр. до н. е. Однак пізніше з'явилися публікації Ю.П. Зайцева, який спростовував основні положення цієї гіпотези, звернувшись до опублікованих Куртом Біттелем матеріалів з Богазкеї (Зайцев 2007; 2008). Було встановлено, що частина з наведених посилань на одну з робіт К. Біттеля у працях прихильників галатської гіпотези є некоректними — шолом у цій роботі взагалі не згадувався. В іншій праці, як з'ясував Ю.П. Зайцев, знахідка шолому дійсно фігурувала, був навіть опублікований її опис. Проте виявилось, що шолом насправді походив з іншого речового комплексу, датованого пізньоелліністичною керамікою. До того ж К. Біттель наприкінці 70-х рр. XX ст. відносив знайдений шолом до типу Karpenhelm, зазначаючи, що подібні предмети характерні для Північної Італії з V ст. до н. е.

Аналіз робіт К. Біттеля дав змогу Ю.П. Зайцеву сформулювати однозначний висновок: знахідку з Богазкеї не можна вважати аналогом шоломів типу Монтефортіно у Північно-

* Автор висловлює вдячність О.Л. Габелкові (Казань), який передав частину важливих матеріалів, використаних при підготовці статті, а також висловив низку суттєвих зауважень щодо її змісту, Д.П. Алексинському (Санкт-Петербург) та І.В. Бруяко (Одеса) за цінні консультації, а також колективу Білгород-Дністровського краєзнавчого музею за надану допомогу та можливість опрацювати деякі предмети з музейного зібрання.

Рис. 1. Шолом з Тілкїлі Каї поблизу Богазкеї (Bittel 1985)

Рис. 2. Шолом типу Монтефортіно А/В (Білгород-Дністровський краєзнавчий музей)

му Причорномор'ї, тому жодних археологічних підстав для гіпотези про малоазійське (галатське) походження цих речей, а також їхніх господарів-сарматів, учасників малоазійських походів Мітрідата VI Евпатора, немає (Зайцев 2008, с. 7, 11). Сама гіпотеза була названа не інакше як «казусом вітчизняної сарматології» (Зайцев 2007).

Проте, намагаючись виправити один казус, Ю.П. Зайцев мимоволі створив інший. У своїх розвідках дослідник не використовував дещо пізнішу працю К. Біттеля, де було опубліковано зображення шолома з Богазкеї (Bittel 1985, Abb. 22 a-c). Воно не залишає сумнівів у його належності до типу Монтефортіно С (рис. 1), хоча сам К. Біттель справді ніде не говорить про таку атрибуцію знахідки. Він узагалі уникає питання типологічної належності шолома, обмежуючись двома аналогіями. Першу з них, на думку дослідника, становить шолом з Неусса в Рейн-Вестфалії, другу — схожий шолом з Токмака у

Північному Причорномор'ї (Bittel 1985, S. 17—18). Обидві аналогії безумовно належать до вказаного типу, до того ж знахідка з Токмака зафіксована Ю.П. Зайцевим на складеній ним карті (Зайцев 2008, рис. 1). Цілком очевидно, що під терміном «Карпенгелм» (німецькою «шолом у вигляді шапки або ковпака»), який було вжито К. Біттелем у ранніх публікаціях, слід розуміти «тип Монтефортіно», адже саме останній з'явився на півночі Італії близько IV ст. до н. е. Щодо контексту й дати знахідки, то К. Біттель пов'язує її з перебуванням у Малій Азії римських військ у I ст. до н. е.

Підкреслимо, що праця К. Біттеля з'явилася раніше, ніж було озвучено галатську гіпотезу, отже німецький дослідник цілком незалежним шляхом знайшов північно-причорноморську паралель для шолома з Богазкеї. Це означає, що малоазійський шлях проникнення етруссько-італійських шоломів на північний берег Чорного моря відкидати рано, хоча самі автори галатської гіпотези вже схильні до її перегляду (Симоненко 2008, с. 267—268). Слід також додати, що на території Малої Азії відомі й інші знахідки шоломів типу Монтефортіно. Зокрема, як повідомив автору О.Л. Габелко, у Стамбульському археологічному музеї експонується шолом цього зразка, який походить з галатського могильника елліністичного часу Хидиршихлар поблизу Болу (Віфінія).

Водночас варто підкреслити, що одинична знахідка на території Малої Азії шолома типу Монтефортіно I ст. до н. е. навряд чи дає підстави наполягати на галатському походженні усіх аналогічних шоломів у Північному Причорномор'ї. Принаймні частина знайдених тут шоломів цього типу пізніх серій може пов'язуватися з сармато-римськими контактами дещо пізнішого часу (пор.: Раєв, Симоненко, Трейстер 1990, с. 125). На цю думку наводить знахідка фрагментів шолома цього типу з таврського святилища Гурзуфське сідло (Новиченкова 1998, с. 56—57), опублікована дещо пізніше, ніж з'явилася галатська гіпотеза, і про яку не згадує Ю.П. Зайцев. Фрагменти вказаного шолома виявлено разом із значною кількістю римського військового спорядження, яке надійно пов'язують з діями римських військ під час Боспорської війни 45—49 рр. (Зубарь 2004, с. 9—10). Сарматські племена відігравали в подіях тієї війни доволі помітну роль, виступаючи і на боці римлян, і в якості їхніх супротивників (Тас., *Ann.*, XII, 16—17).

Отже, значна частина шоломів типу Монтефортіно, очевидно, потрапила у Північне При-

чорномор'я внаслідок військово-політичних контактів сарматів з римськими військами у Малій Азії в період мітрідатових воєн, а також безпосередньо у Приазов'ї близько середини I ст. н. е. Однак цей шлях не можна прийняти для двох інших категорій знахідок — кельтських шоломів типу Ново Место і шоломів типу Монтефортіно ранніх серій (рис. 2), які не були на озброєнні римських військових частин.

Перша із зазначених категорій представлена добре вцілілим шоломом, знайденим у багатому похованні 3 сарматського некрополя біля хут. Бойко-Понура у Краснодарському краї (рис. 3), а також фрагментом напотиличника шолома із сарматського поховання у Яшкулі (Калмикія), який використовувався як елемент кінського спорядження. Обидві знахідки були здійснені наприкінці 80-х рр. минулого століття. Кельтське походження шолома було визнано одразу, хоча справа з визначенням його типологічної належності дещо затрималась. У літературі знахідка з Бойко-Понури найчастіше фігурувала як шолом «кельтського походження» (Еременко 1997, с. 209) або «східнокельтського типу» (Трейстер 1992, с. 40, рис. 8). Труднощі виникли і при встановленні дати знахідки. І.І. Марченко обмежував її першою половиною II ст. до н. е. (Марченко 1994, с. 58—59), однак ця думка ґрунтувалася на некоректно підібраній аналогії у вигляді церемоніального кельтського шолома з Чіумешті, який належить до зовсім іншого типу й датується періодом B1/B2 (Zirra 2001). Значно ближчим до істини можна вважати припущення М.Ю. Трейстера та В.Є. Єременка, які відносили шолом з Бойко-Понури до пізньолатенського часу (Трейстер 1992, с. 42; Еременко 1997, с. 209).

Непорозуміння з визначенням типу знахідки та її дати пояснюються насамперед тим, що лише в останні роки було здійснено першу ґрунтовну спробу аналізу походження, конструктивних особливостей, хронології та території поширення шоломів типу Ново Место, до якого відносять і знахідки з Бойко-Понури та Яшкуля (Mihaljevič, Dizdar 2007). Вона дозволяє зробити певні уточнення щодо шляху потрапляння вказаних предметів до сарматського ареалу.

Шоломи типу Ново Место виготовляли переважно на території Словенії, в землях кельтів-таврисків. Усього на сьогодні відомо близько півтора десятка виробів цього типу, найбільш ранні екземпляри яких датуються зламом II—I ст. до н. е. За межами Словенії та Північно-

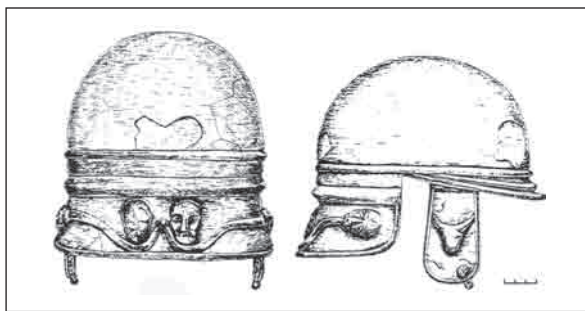

Рис. 3. Шолом типу Ново Место з хут. Бойко-Понура (Treister 1993)

Західної Хорватії відомо лише п'ять шоломів типу Ново Место та їхніх фрагментів: крім екземплярів з Бойко-Понури та Яшкуля, по одному знайдено на території Франції, Польщі та Румунії. В Галатії нічого подібного немає, тож раніше висловлене припущення, за яким шолом з Бойко-Понури міг потрапити у Прикубання з Малої Азії (Трейстер 1992, с. 40; Марченко 1994, с. 58), критики не витримує. Оскільки будь-які інші контакти кельтів зі скіфо-сарматським населенням у I ст. до н. е. також не зафіксовані, появу у причорноморському та прикаспійському регіонах одразу двох екземплярів кельтських шоломів такого рідкісного типу логічно розглядати у зв'язку з перебуванням військ Мітрідата VI Евпатора на Боспорі.

Наявність у їхньому складі загону кельтських найманців підтверджують писемні джерела, зокрема згадка про те, як у 63 р. до н. е. переможеному цареві допоміг піти з життя начальник галатів (кельтів) Бітоїт (Appian, Mithr., 111). Ім'я останнього (Bitoitos) — однозначно кельтське, характерне для представників військово-аристократичної верхівки кельтських племен останніх століть до н. е. Ватажка гальського племені арвернів на ім'я Bituitos згадує Страбон (Strabo, IV, 3). Певні паралелі це ім'я має і в малоазійській Галатії (Masco 2007, р. 173—176). Перебування у Пантікапеї певного кельтського загону підтверджують деякі археологічні матеріали, зокрема фібули зі скрепою, які, на думку М.Ю. Трейстера, локалізуються на акрополі в той самий спосіб, що й пізніші фібули Авциса, пов'язані з перебуванням на Боспорі римських військ (Трейстер 1992, с. 43). Очевидно, саме в цьому контексті слід розглядати й кельтський меч із мавзолею Неаполя Скіфського, знайдений разом з північноіталійським дзеркалом. М.Ю. Трейстер відносить меч до середньолатенського часу (Treister 1993, р. 792—793, fig. 4), хоча цю думку слід переглянути. Довжина меча (102 см), пропорції клинка, який практично не звужується

до самого вістря, форма руків'я з невеликим округлим наверхам — усе це однозначно вказує на пізньолатенський час його виготовлення. Найближчі аналоги неапольського меча походять з альпійської зони й датуються фазою D1 (Brunaux, Lambot 1987, fig. 49, 11; 53, 3; Müller 2001, p. 529; Dizdar, Potrebica 2005, p. 58).

До скіфів та сарматів предмети кельтського озброєння I ст. до н. е. могли потрапити у вигляді трофеїв або статусних дарів. Хоча більш імовірно, що після загибелі свого патрона кельти із загону Бітоїта розсіялися серед варварського населення Боспору та його околиць. За часів занепаду елліністичних царств попит на кельтських найманців значно скоротився, а повернення на батьківщину з різних причин могло виявитися проблематичним (пор.: Polub., I, 7).

Водночас шоломи типу Монтефортіно межі IV—III ст. до н. е. навряд чи могли опинитися у Північному Причорномор'ї внаслідок скіфо-сарматських контактів з особовим складом понтійських військ. Екземпляри, знайдені у Приазов'ї відносно неподалік кордонів Боспорського царства (Сергеевська, Новочеркаський, Новопрехорівка), можна пов'язати з перебуванням певного контингенту кельтських найманців на службі династії Спартокидів (Виноградов 2004, с. 116—121). Однак ця гіпотеза вимагає додаткової аргументації, адже прямих даних, які б підтверджували перебування в цей період кельтів на боспорській службі, немає.

Кілька шоломів типу Монтефортіно ранніх серій виявлено також у північно-західній частині Причорномор'я (Біленьке, Мар'ївка). Ці знахідки пов'язують із військовою активністю кельтів у цьому регіоні (Трейстер 1992, с. 44—45; Бруяко, Россохацкий 1993; Бруяко 1999, с. 85—87). Така думка видається слушною. Вона добре узгоджується з інформацією Клавдія Птолемея про перебування в районі дельти Дунаю племені з кельтомовним етнонімом Britolagai, наявністю у цьому регіоні типових кельтських топонімів (Falileyev 2005; Sims-Williams 2006, p. 218—219) тощо. У першій половині — середині III ст. до н. е. занепадає культура скіфів, відбувається руйнація значної частини античних поселень Північно-Західного Причорномор'я. Очевидно, про події близько середини III ст. до н. е. йдеться у Декреті Протогена, який згадує про загрозу Ольвії з боку галатів, хоча дата появи самої епіграфічної пам'ятки припадає на дещо пізніший час (Виноградов 1989, с. 181—182; Бруяко 1999, с. 85).

До середини III ст. до н. е. на землі на схід від Карпат надходить найбільша кількість ла-

тенського імпорту, яку В.Є. Єременко датує в межах ступенів B2—B2/C1 (Єременко 1997, с. 49). У контексті цього процесу слід розглядати й появу в регіоні шоломів типу Монтефортіно ранніх серій, хоча сам В.Є. Єременко у своїй монографії дотримувався галатської версії походження етруссько-італійських та кельтських шоломів у тому вигляді, в якому вона існувала у 90-і рр. минулого століття. Тому всі шоломи типу Монтефортіно, незалежно від серій, він відносив до періоду мітрідатових воєн (Єременко 1997, с. 177—178).

У цілому хронологічні побудови В.Є. Єременка стосовно латенського імпорту у Північному Причорномор'ї не викликали принципових заперечень, отже їх можна прийняти, хоча й не без певних застережень. Зовсім інша справа — запропонований дослідником шлях проникнення латенського імпорту на межі IV—III ст. до н. е. На думку В.Є. Єременка, ранньолатенські предмети потрапляють на схід від Карпат унаслідок тісних кельтсько-скіфських контактів, які нібито мали місце на Балканах у 340—280-х рр. до н. е. Припускається навіть утворення певної коаліції кельтських, скіфських та гетських племен, дії якої були спрямовані проти Македонії (Єременко 1997, с. 51—52). Проте така гіпотеза має численні слабкі місця.

Зокрема, із суджень В.Є. Єременка випливає, що кельти принаймні упродовж другої половини IV— першої половини III ст. до н. е. діяли як цілісна військово-політична сила, що підкорялася єдиному стратегічному задуму. Саме так можна розцінювати слова дослідника, який називає прийом кельтського посольства Александром Великим у 335 р. до н. е. «мирним договором», що з боку кельтів був лише «*дипломатичним прикриттям підготовки прориву на Балкани*» (Єременко 1997, с. 52). Нагадаємо, що сам цей прорив стався не раніше, ніж через 55 років після зустрічі кельтів з Александром. Нині дослідники кельтських міграцій на Балканах схильні розглядати процес наближення кельтів до македонських кордонів як їхню поетапну інфільтрацію на землі, заселені іллірійцями, з подальшою асиміляцією останніх. Він здійснювався поступово і жодного централізованого керівництва не передбачав (Džino 2007 (2008)). Активні дії коаліції кельтських племен проти Македонії розпочиналися лише близько 280 р. до н. е. (Tomaschitz 2002, S. 92—99).

Єдиним прямим підтвердженням спільних дій кельтів та скіфів проти Македонії на Балканах В.Є. Єременко називає їхній скоординова-

ний напад на Фракію у 342 р. до н. е. Про нього він згадує, посилаючись на с. 48 книги «Philip of Macedonian», London 1982. На жаль, лаконічність бібліографічного опису посилення не дозволила авторів цих рядків з точністю встановити джерело інформації, яким послуговувався В.Є. Єременко. Ймовірно, мова йде про збірку «Philip of Macedon», яка багато разів перевидавалася, зокрема й у Лондоні 1981 року. У виданні 1992 р., яке було мені доступним, ані на вказаній сторінці, ані в будь-якому іншому місці не вдалося знайти згадку про подію, яка нас цікавить. При цьому, в одній із статей виявилася очевидна фактологічна помилка, а саме, кельтами без будь-яких пояснень було названо гетів і трибалів (Dell 1992, р. 98). Не виключено, що подібна неточність могла стати причиною появи на сторінках праць В.Є. Єременка твердження про спільний кельтсько-скіфський похід на Фракію, якого насправді ніколи не було. Принаймні в жодному альтернативному джерелі відшукати бодай згадку про цю подію не вдалося. На межі 40—30-х рр. IV ст. до н. е. скіфи, гети та Македонія були втягнені у масштабний конфлікт за панування над Фракією, однак кельти до цих подій стосунку не мали (САН 2006, р. 463—475).

Отже, можна впевнено стверджувати, що жодних прямих даних, які б підтверджували контакти кельтів зі скіфами на Балканах на межі IV—III ст. до н. е., не існує. Навіть якщо такі контакти і були (пор.: Cunliffe 2000, р. 176), вони мали досить обмежений характер і в будь-якому разі не могли призвести до проникнення на величезну територію від Дністра до Верхнього Подніпров'я і Приазов'я багатьох десятків ранньо- та середньолатенських імпортованих шоломів типу Монтефортіно. Безпідставність «скіфської» гіпотези В.Є. Єре-

менка дозволяє повернутися до традиційної точки зору, згідно якої проникнення у Північне Причорномор'я та суміжні регіони латенського імпорту узгоджується з інформацією ольвійського Декрета на честь Протогена.

Зрозуміло, що сформульовані у цій статті положення не можуть претендувати на остаточне вирішення питання походження кельтських та етруссько-італійських шоломів у Північному Причорномор'ї. Однак із впевненістю можна стверджувати наявність принаймні кількох шляхів, якими ці предмети у різний час потрапляли у Північне Причорномор'я та Приазов'я. Так, знахідки шоломів типу Монтефортіно у західній частині вказаного ареалу найвірогідніше пов'язані з військовою активністю кельтів-бритологів. Не виключено, що у більш віддалені східні землі шоломи цього типу потрапили разом з кельтськими найманцями, які могли перебувати на службі Боспорського царства. Шоломи типу Монтефортіно межі ер з'явилися у регіоні внаслідок контактів місцевого варварського населення з римськими військами на території Малої Азії або у самому Північному Причорномор'ї. Водночас знахідки шоломів типу Ново Место слід пов'язувати з перебуванням на Боспорі кельтського загалу найманців у складі військ Мітрідата VI Евпатора.

Варто наголосити й на певному суто методологічному аспекті проблеми. Він полягає у тому, що реконструкції етнокультурної ситуації, побудовані на зіставленні писемних і археологічних джерел, вимагають ретельного опрацювання якомога ширшого обсягу літератури, а також коректного оформлення бібліографічного апарату. Без цього, як показує наведений матеріал, будь-яка гіпотеза ризикує опинитися у категорії «наукового фольклору».

Бруйко И.В. О событиях III в. до н. э. в Северо-Западном Причерноморье (четыре концепции кризиса) // ВДИ. — 1999. — № 3. — С. 76—91.

Бруйко И.В., Россохацкий А.А. Кельто-италийский шлем из коллекции Белгород-Днестровского музея // Петербургский археологический вестник. — 1993. — № 7. — С. 78—80.

Виноградов Ю.А. «Там закололся Митридат...»: военная история Боспора Киммерийского в доримскую эпоху (VI—I вв. до н. э.). — СПб., 2004.

Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.

Єременко В.Е. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III—I вв. до н. э. в Центральной и Восточной Европе. — СПб., 1997.

Зайцев Ю.П. Шоломи типу Монтефортіно і галатський некрополь у Богазкеї: один казус у вітчизняній сарматології // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 101—108.

Зайцев Ю.П. Шлеми типа Монтефортино и один несуществующий комплекс галатского некрополя в Богазкёе // РА. — 2008. — № 2. — С. 5—12.

Зубарь В.М. Таврика и Римская империя. — К., 2004.

- Конолли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. — М., 2000.
- Марченко И.И. Царь Гатал и Прикубанье // Археологические и этнографические исследования Северного Кавказа. — Краснодар, 1994. — С. 52—67.
- Новиченкова Н.Г. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское седло // ВДИ. — 1998. — № 2. — С. 51—67.
- Раев Б.А. Бронзовая посуда эпохи позднего латена в Сарматии // Античный мир и археология. — Саратов, 1993. — Вып. 9. — С. 160—175.
- Раев Б.А., Симоненко А.В., Трейстер М.Ю. Этруско-италийские и кельтские шлемы в Восточной Европе // Древние памятники Кубани. — Краснодар, 1990. — С. 117—135.
- Симоненко А.В. Тридцать пять лет спустя. Послесловие-комментарий // Хазанов А.М. Избранные научные труды: Очерки военного дела сарматов. — СПб., 2008. — С. 238—286.
- Трейстер М.М. Кельты в Північному Причорномор'ї // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 37—50.
- Bittel K. Beobachtungen an und bei einer römischen Straße im östlichen Galatien. — Heidenheim, 1985.
- Brunaux J.-L., Lambot B. Armement et guerre chez les Gauloise. 450—52 av. J. — С. P., 1987.
- САН. — Cambridge, 2006. — Vol. 6: The Fourth Century BC.
- Cunliffe B. The Ancient Celts. — Harmondsworth, 2000.
- Dell H.J. Philip and Macedonia's Northern Neighbors // Philip of Macedon / Ed. M.B. Hatzopoulos, L.D. Loukopoulos. — Athens, 1992. — P. 90—99.
- Dizdar M., Potrebica H. The Late La Tène Culture in Central Slavonia (Croatia) // Celts on the Margin / Ed. H. Dobrzańska, V. Megaw, P. Poleska. — Kraków, 2005. — P. 58—66.
- Džino D. The Celts in Illyricum — Whoever They May Be: the Hybridization and Construction of Identities in South-Eastern Europe in the Forth and Third Centuries BC // Opuscula Archaeologica. — 2007 (2008). — № 31. — P. 49—68.
- Falileyev A. Celtic presence in Dobrudja: Onomastic Evidence // Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from Greek Colonization to the Ottoman Conquest / Ed. V. Cojocar. — Iași, 2005. — P. 291—303.
- Macro A.D. Galatian Connections with the Celtic West in the Hellenistic Era // Regionalism in Hellenistic and Roman Asia Minor / Ed. H. Elton, G. Reger. — Bordeaux, 2007. — P. 169—177.
- Mihaljević M., Dizdar M. Late La Tène Bronze Helmet from the River Sava near Stara Gradiška // Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. — 2007. — 3.s. — XL. — P. 117—146.
- Müller F. Les armes celtique de la Zihl // Les Celtes / Ed. S. Moscati. — Paris, 2001. — P. 528—529.
- Rankov B. Military Forces // The Cambridge History of Greek and Roman Warfare. — Cambridge, 2007. — 2. — P. 30—75.
- Sims-Williams P. Ancient Celtic Place-Names in Europe and Asia Minor. — Oxford; Boston, 2006.
- Tomaschitz K. Die Wanderungen der Kelten in der antiken literarischen Überlieferung. — Wien, 2002.
- Treister M. The Celts in the North Pontic Area: A Reassessment // Antiquity. — 1993. — 67. — № 257. — P. 789—804.
- Zirra V. La nécropole et la «tombe du chef» de Ciumești // Les Celtes / Ed. S. Moscati. — Paris, 2001. — P. 382—383.

Одержано 05.03.2009

Г.М. Казакевич

ОБ ЭТРУССКО-ИТАЛИЙСКИХ И КЕЛЬТСКИХ ШЛЕМАХ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ

В статье рассматриваются дискуссионные аспекты проблемы проникновения шлемов типа Монтефортино и Ново Место в Северное Причерноморье и Приазовье. Выявлены неточности в сформулированных ранее интерпретациях находок, связанные с некорректным или неполным использованием соответствующей литературы и источников. Это позволило уточнить пути проникновения кельтских и этруско-италийских шлемов в регион, а также высказать новые аргументы в пользу гипотезы, объясняющей происхождение шлемов типа Монтефортино поздних серий в Северном Причерноморье контактами местного варварского населения с Римом. Появление шлемов данного типа, датирующихся Монтефортино А/В, связано с военной активностью кельтов в Северо-Западном Причерноморье. Кроме того, обоснована связь находок шлемов типа Ново Место с пребыванием на Боспоре кельтских наемников в составе войск Митридата VI Евпатора.

ABOUT ETRUSCAN-ITALIC AND CELTIC HELMETS
FROM THE NORTH COAST OF THE BLACK SEA

The article deals with some disputable aspects of an issue of Montefortino and Novo Mesto type helmets penetration into the north coast of the Black Sea and the Sea of Azov regions. Some inaccuracies in previously made interpretations of finds, caused by incorrect or incomplete use of corresponding literature and sources, have been detected. It allowed the author to define more precisely the ways of the Celtic and Etruscan-Italian helmets penetration in the region, as well as present new arguments supporting the hypothesis, which explains an appearance of the late series of Montefortino type helmets in the north coast of the Black Sea by the contacts between a local barbarian population and Rome. Appearance of this type of helmets, dated to Montefortino A/B, is connected with Celtic military activity in the North-West Pontic area. Moreover, the link between finds of the Novo Mesto type helmets and Celtic mercenaries in the army of Mithridates VI Eupator in Bosphorus is substantiated.

І.О. Снитко

**ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД
НАСЕЛЕННЯ ХОРИ ОЛЬВІЇ IV—III ст. до н. е.**

Статтю присвячено дослідженню античних сільських некрополів Нижнього Побужжя. Простежено характерні особливості поховального обряду населення хори, який в головних рисах збігається з поховальним обрядом некрополя Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, хора, поховальні пам'ятки.

Завдяки дослідженням 70—80-х рр. минулого сторіччя в цілому була розроблена періодизація розвитку сільськогосподарської округи Ольвійського поліса, надана різнобічна характеристика її життєдіяльності на основних історичних етапах (Крыжицкий и др. 1989), вперше в історіографії було запропоновано повну археологічну карту пам'яток хори в територіальних межах Ольвійської держави (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990). На основі єдиного методичного підходу висвітлено розвиток типів поселень, їхню структуру, домобудівництво, господарчу діяльність, матеріальну та духовну культуру, етносоціальний склад населення, виділено основні етапи формування та розвитку ольвійської хори. Через об'єктивні обставини і, перш за все, через недостатню вивченість, матеріали античних сільських некрополів Нижнього Побужжя майже не були використані у двох цих монографічних дослідженнях. Щоправда, тоді слушно наголошувалося, що «пошук, картографування та розкопки сільських некрополів складають актуальне завдання окремого дослідження, яке вже розпочато» (переклад І.О. Снитка) (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 83; див. також: Буйских 1997а, с. 22).

© І.О. СНИТКО, 2009

За час, що минув, диспропорцію між матеріалами поселень сільської округи Ольвії та її некрополів завдяки розкопкам вдалося дещо скоротити. Але й матеріал, одержаний за останні 20 років, майже не використовується дослідниками при побудові етнокультурних та соціальних моделей розвитку ольвійської хори. А це, у свою чергу, призводить до неповних, однобічних, а часом і просто некоректних історичних реконструкцій. Тому нагальним питанням сучасного дослідження хори Ольвійської держави, на наш погляд, є більш предметне висвітлення поховального обряду сільських некрополів. Це зумовлене тим, що він є одним із головних факторів у визначенні етнічного та соціального складу населення і достовірно відображає автентичні риси його духовної та матеріальної культури.

Метою пропонованої праці є аналіз поховального обряду сільських некрополів Ольвії періоду відновлення так званої великої хори, стабільного розвитку, розквіту полісу та початку кризи. Цей період охоплює майже півтора століття — з кінця V по середину III ст. до н. е. Для написання статті використано здебільшого матеріали розкопок некрополів хори, основні дослідження яких припадають на кі-

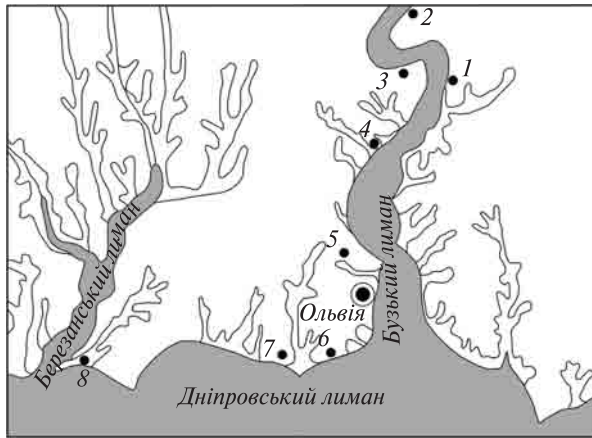

Рис. 1. Некрополі хори Ольвії IV—III ст. до н. е.: 1 — Сіверсів Маяк; 2 — Завод ім. 61 комунара; 3 — Дідова Хата; 4 — Стара Богданівка; 5 — Північний некрополь біля с. Прибузьке; 6 — Дніпровське; 7 — Пітухівка; 8 — Лагерна коса

нець 80-х — 90-ті рр. XX ст. Дослідження поховальних пам'яток ольвійської хори класичної та елліністичної доби відбувалися у такій послідовності. 1911 року М. Еберт проводив розкопки біля сіл Пітухівка (рис. 1, 7) та Аджигол на Очаківщині (Ebert 1913). Поряд із підкурганними похованнями першої половини V ст. до н. е. біля с. Аджигол він дослідив ще 58 поховань Пітухівського некрополя IV—III ст. до н. е., який і досі лишається одним з найбільш вивчених на хорі. У 20-х рр. XX ст. директор Миколаївського музею Ф.Т. Камінський досліджував античний некрополь в м. Миколаїв, розташований на території вул. Адміральської, біля воріт Заводу ім. 61-го комунара (рис. 1, 2). Але вцілілі записи уривчасті та неповні. Так, невідома загальна кількість могил, відсутні малюнки та фотографії. За описом можна констатувати лише, що поховання здійснено в неглибоких ямах. Із знахідок названо чорнолаковий посуд, амфори з клеймами, залізні ножі, цвяхи, бронзові вістря стріл, за якими могильник умовно можна датувати IV—III ст. до н. е. Слід зазначити, що 1984 р. співробітники Миколаївського краєзнавчого музею на території заводу відкрили поселення класичного та ранньоелліністичного часу, мешканці якого найвірогідніше і залишили цей могильник (Снытко 1985; 1998; Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 64, № 107).

З 1966 р. періодично досліджувався некрополь в уроч. Дідова Хата (рис. 1, 3) розкопками В.В. Лапіна, В.В. Рубана, В.І. Нікітіна, І.О. Снитка). Тут загалом досліджено 33 поховання IV—III ст. до н. е. (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997). 1984 р. охоронні розкопки проводилися

в районі Лагерної коси (рис. 1, 8) біля м. Очаків. Виявлено залишки 10 поховань (Буйських, Нікітін 1988). У 1983 та 1987 рр. частково досліджувався некрополь в уроч. Сіверсів Маяк на південно-східній околиці м. Миколаїв. Унаслідок охоронних розкопок тут зафіксовано чотири поховання IV—III ст. до н. е. та поточнено місцезнаходження ділянок некрополя класично-елліністичного та римського часів (Снытко 1990). У 1983, 1988 та 2000 рр. проводилися дослідження Північного некрополя біля с. Прибузьке (рис. 1, 5) Очаківського р-ну (автори розкопок: В.М. Отрешко, А.С. Островерхов, С.О. Липавський, І.О. Снитко). Загалом виявлено 116 поховань IV—III ст. до н. е. та 160 могил, які за комплексом некрополя датуються V—III ст. до н. е. (Снытко, Смирнов, Липавський 1989; Снытко 2000, с. 93—94).

Як бачимо, на цей час маємо у розпорядженні понад 300 поховань IV—III ст. до н. е. із різних регіонів Ольвійської держави, що дозволяє перейти до попереднього узагальнювального аналізу поховального обряду. Здебільшого некрополі сільської округи IV—III ст. до н. е. полишені мешканцями одного поселення. Винятком є Північний біля с. Прибузьке та Пітухівський некрополі. Могильником у с. Прибузьке, очевидно, користувалися одночасно мешканці кількох античних населених пунктів: поселень Кателине 1 та Чортувате 1, сільськогосподарських садиб Кателине 2, 3, 4, 5 і Чортувате 1, 2, 3. Пітухівський некрополь був залишений мешканцями поселення Пітухівка 1 садиб 1—5 — комплексу класично-елліністичних пам'яток Аджигольської балки. Це явище можна пояснити досить високою концентрацією поселень на окресленій невеликій території. Що стосується обох могильників, то вони були розміщені на території колишніх некрополів пізньоархаїчного та ранньокласичного часів, на освячених стародавніми традиціями місцях. Безкурганні поховання класично-елліністичної доби дещо контрастували на тлі давньогрецьких підкурганних могил кінця VI — першої третини V ст. до н. е., що дало привід деяким дослідникам вважати підкурганні поховання Аджигола варварськими. Результати останніх досліджень приольвійських пізньоархаїчних та ранньокласичних некрополів повністю спростовують цю гіпотезу (Снытко, Липавський 1990, с. 139—141; Снытко 1992; Snytko 1996; Буйских 1997; Крижицкий 2001, с. 23—24).

Сільські некрополі розташовувалися безпосередньо поблизу поселень або на плато біля бе-

рега лиману, моря (Дідова Хата, Лагерна коса), або на плато зі сторони степу (Сіверсів Маяк, Північний некрополь біля с. Прибузьке, Пітухівка, Завод ім. 61-го комунара). Відстань від поселення до некрополя зазвичай коливається в межах від 100 до 700 м. Ця відстань і саме розташування могильника відносно поселення, скоріш за все, залежало від топографічних факторів, таких як загальний рельєф місцевості, розміщення стародавніх шляхів, земельних наділів поселенців, у окремих випадках сільських святилищ та ін. Розміщення некрополя відносно сторін світу не мало особливого значення. Наприклад, некрополь біля Дідової Хати розташований на схід від поселення, біля с. Прибузьке — на захід, біля Сіверсового Маяка — на північний захід, біля Пітухівки та Заводу ім. 61-го комунара — на північний схід. Тож, вочевидь, при виборі місця для некрополя вирішальну роль відігравали перелічені фактори.

Більшість могильників мають змішаний характер, містять курганні та безкурганні поховання. Кургани різної висоти, але переважно не вище, ніж 2 м. На території деяких некрополів або поряд з ними — Дідова Хата, Пітухівка, Дніпровське, Волоська коса, с. Кателіне — є великі курганні насипи (Снытко 1990а, с. 10). Деякі з них вищі за 5 м. Вони, скоріш за все, споруджені у добу енеоліту—бронзи, хоча це не виключає можливості використання деяких із них для підзахоронення і в античні часи. Крім того, зведення могильних насипів було притаманно грекам з найдавніших часів (Чмыхов 1989, с. 169—170), і місця, де були раніше споруджені кургани, вони сприймали як територію для влаштування власних некрополів. Археологічно це зафіксовано на Північному некрополі біля с. Прибузьке, де поряд з похованнями античного часу досліджено курган доби бронзи (Снытко 2000, с. 5; Снытко, Лобко 2008, с. 88—90, рис. 1). Досі ще не розкопано жодного великого кургану на території могильників хори, тому питання про їхню належність залишається відкритим. Курганні насипи розміщені групами на окремих ділянках некрополів, дещо осторонь від більшості безкурганних поховань. Це простежується на некрополях Пітухівки, Прибузького, Дідової Хати, Сіверсового Маяка. Останнє можна пояснити властивим некрополям практично всіх античних центрів поділом на ділянки, пов'язаним, можливо, з родовими або соціальними відмінностями похованих.

Кургани могильників ольвійської хори у IV—III ст. до н. е., скоріш за все, мали суто

ритуальне призначення. Стратегічні функції окремі кургани, мабуть, могли виконувати вже у римський період. Так, поряд з великим курганом біля Дідової Хати, в місці, яке є висотною домінантою над найближчими 15—20 км, зафіксовано залишки римського військового табору (*Castrum Romanum*) Дідова Хата 3 (Крыжицкий, Буйских, Отрешко 1990, с. 89, № 47; Буйских 1991, с. 87—88, рис. 33, 4). Причому, табір було розташовано так, що з-за курганного насипу його майже не можна було побачити з боку степу. Цілком вірогідно, що для гарнізону каструма курган був своєрідною вежею для спостережень.

Могильники хори зазвичай займали невелику площу — 1—3 га. Їхні розміри залежали від терміну використання. Винятком є могильники Пітухівський та Північний біля с. Прибузьке. Площа кожного з них сягає 20—30 га. Територію близько 80 га займає нещодавно зафіксований некрополь пізньоархаїчно-ранньокласичного та класично-елліністичного часу біля с. Дніпровське (Курганська, Снитко 2008). Це пов'язано з майже трьохсотрічним терміном їхнього функціонування та використанням їх мешканцями кількох поселень.

На могильниках хори Ольвії IV—III ст. до н. е. відомі три типи поховальних споруд. Це *ями, підбої та земляні склепи*. Поховання в *ямах* є найбільш поширеним типом могил. Вони зафіксовані на всіх без винятку некрополях ольвійської хори. Цей тип поховальної споруди відомий на хорі ще з архаїчного періоду (Снытко, Липавский 1990, с. 135—136; Snytko 1996). З того ж часу поховання в *ямах* відомі в некрополях Ольвії та Березані (Капошина 1956, с. 229; Скуднова 1988, с. 7). В Ольвії у першій половині V ст. до н. е. вони склали трохи більше половини загальної кількості могил — 54 %. Згодом ця частка знизилась за рахунок збільшення поховань у підбоях, і на початку IV ст. до н. е. вони становили вже 42 %. Протягом століття кількість ямних поховань продовжувала скорочуватись і наприкінці становила 38 % (Козуб 1974, с. 9).

На некрополях хори Ольвії перших двох третин IV ст. до н. е. поховання в *ямах* були основним типом могил (Снытко 1990а, с. 11, рис. 9). Розміри їх залежали від віку, зросту похованих та способу поховання. Звичайні ґрунтові могили дорослих мали довжину 1,5—2,5 м, ширину 0,5—1,5 м. Дитячі та підліткові могили мали дещо менші розміри. Глибина поховань коливалася від 0,5—0,8 м до 2,0—2,5 м від сучасної поверхні. Ями в плані підпрямокутної

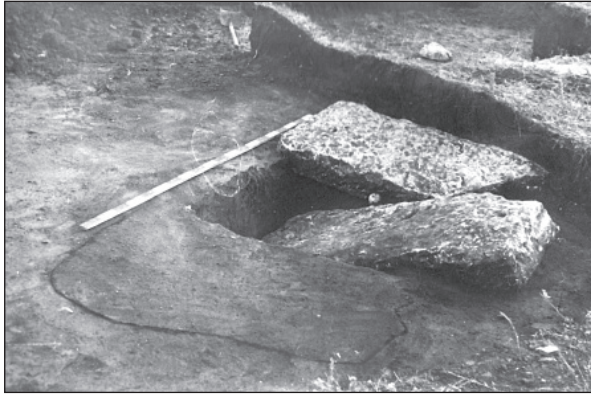

Рис. 2. Кам'яна закладка поховання 6 некрополя в уроч. Дідова Хата (фото В.В. Лапіна)

форми, рідше — підтрапецієподібної. У Північному некрополі біля с. Прибузьке зафіксовано підтрикутну в плані яму (поховання 287) із рештками дитячого кістяка (Снытко 2000, с. 74, рис. 92).

Ями зазвичай призначалися для одного небіжчика за винятком рідкісних підзахоронень та пізніших поховань на ділянках, зайнятих більш ранніми могилами. Орієнтація ям здебільшого широтна або з деякими варіаціями. Набагато рідше трапляються ямні могили, орієнтовані на північ або південь. Деякі ями були перекриті закладками з вапнякового каміння. П'ять ям у Північному некрополі біля с. Прибузьке були облицьовані камінням (поховання 319, 320, 321, 322, 324). Камінь, який використовували для закладок, іноді мав сліди обробки. Найбільш показовими є могили з кам'яним перекриттям з некрополів Дідової Хати — поховання 6 (рис. 2) та Старої Богданівки — поховання 1 (рис. 1, 4; 3, 1, 3). В обох випадках для перекриття використано оброблені вапнякові квадрати. У похованні Старобогданівського некрополя зафіксовано ще й вапняковий антропоморфний надгробок (рис. 3, 2) з відбитою верхньою частиною (Гребенников, Снытко 1989). Слід зазначити, що 1975 р. неподалік могильника в уроч. Дідова Хата, на узбережжі Бузького лиману, зафіксовано рештки античних розробок вапняку. Про це свідчили сліди розпилювання й обтесування каменю, наявність уламків оброблених брил та квадратів (Рубан, Буйських 1976; Крыжицкий и др. 1989, с. 139).

У другій чверті — середині IV ст. до н. е. на периферійних могильниках з'являється складніший тип поховальних споруд — *підбійні могили*. В некрополі Ольвії вони широко відомі з самого початку V ст. до н. е., де вже в першій половині сторіччя складала 33 % всіх поховань (Козуб 1974, с. 12, рис. 2, 4). Перші під-

бої з'явилися тут в останній третині VI ст. до н. е. (Козуб 1987, с. 33). Підбійні могили хори аналогічні ольвійським (Щеглов, Рогов 1985, с. 87). Їхня конструкція складалася із вхідної ями та підбою, влаштованого у поздовжній боковій стінці вхідного колодезя на рівні його дна. Розміри вхідних ям та підбоїв приблизно однакові. Крім стандартних великих підбійних могил, трапляються середніх та зовсім незначних розмірів, де були поховані маленькі діти та підлітки. Орієнтація загалом широтна, іноді з деякими відхиленнями. Входи до підбоїв зазвичай перекривали кам'яними закладками. Поряд з необробленим рваним вапняковим камінням використовували дещо оброблені брили і навіть квадрати. Для перекриття поховання 3/1996 у некрополі Дідова Хата було використано три ретельно виготовлених кубоподібних жертovníки та фрагментований антропоморфний надгробок (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997, с. 30). Каміння встановлювали або кладкою, або накатом. Набагато частіше використовувалось перекриття накатом. Великі брили затуляли вхід до підбою, а малих і середніх розмірів виконували функцію клинців та кріплення конструкції (Снытко 1990а, рис. 10, в). Щілини між камінням іноді замазували зеленою глиною. Трапляються комбіновані закладки з використанням сирцевої цегли та вапнякового каміння, іноді амфор. Комбіновані закладки з каменю та амфор зафіксовані у двох похованнях Північного некрополя біля с. Прибузьке — курган 2/2000, поховання 1/1988 (Смирнов, Снытко, Липавский 1990, с. 90—91; Снытко 2000).

Як і в Ольвії, на сільських некрополях також відомі амфорні закладки (Снытко 1990а, рис. 10, г). Чотири подібні конструкції досліджено на Пітухівському некрополі (R_4 , S_4 , X_3 , N_1). Ці поховання розташовані компактною групою у південно-західному секторі некрополя та, виходячи з матеріалу, датуються межею третьої та четвертої чвертей IV ст. до н. е. (Ebert 1913, S. 104—111). Так само вони датуються і в некрополі Ольвії (Парович-Пешикан 1974, с. 17). Слід зауважити, що для закладів усіх чотирьох поховань використані лише гераклейські амфори. Цікаво також і те, що і в ольвійському некрополі, і в Пітухівці найбільш розповсюдженою кількістю амфор в одній споруді були 8 та 14. Сумнівно, що ця закономірність могла мати сакральний характер. Скоріш за все, це свідчить про деякі елементи стандартизації у розмірах поховань в Ольвії та на її хорі. Необхідно підкреслити, що заклади з викорис-

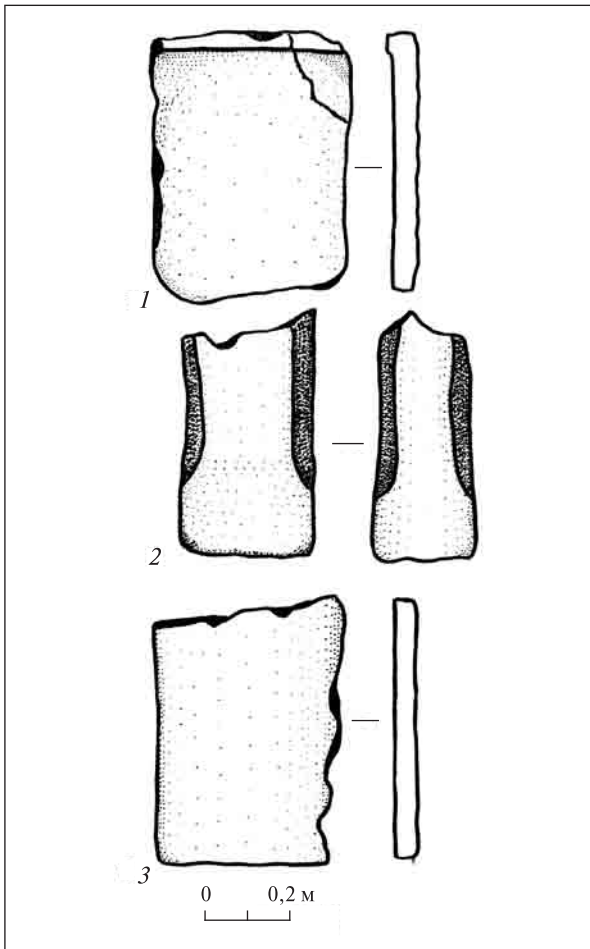

Рис. 3. Кам'яні вироби із закладки поховання в Старій Богданівці. 1, 3 — квадрати; 2 — фрагментований антропоморфний надгробок

танням амфор на сільських некрополях склали невеликий відсоток на тлі конструкцій із каменю та сирцю.

Як правило, в підбійну могилу клали тіло одного небіжчика. Зрідка трапляються парні поховання. В некрополі Пітухівки зафіксовано одне парне поховання (Н₃). У Північному некрополі біля с. Прибузьке серед 68 підбоїв виявлено два парних поховання (18а та 267/2000) та дві могили, в яких лежало одразу по три кістяки — курган 2/2000 (рис. 4), поховання 1, 1а, 1б. Парні поховання відомі і в некрополі Ольвії (1913/49). Ю.І. Козуб інтерпретує їх як різночасові (Козуб 1974, с. 13). Підбійні могили з двома та більшою кількістю кістяків відомі на сільських некрополях, де розміри могил, їхня конструкція та компактне розміщення похованих практично виключають можливість підзахоронення. Можна лише констатувати, що більшість із них найвірогідніше були синхронними, тож, можливо, слід шукати інше пояснення наявності парних та колективних поховань.

Безсумнівним зразком підзахоронення є колективне поховання в підбої Північного некрополя біля с. Прибузьке (1, 1а, 1б), де один на одному зафіксовано три кістяки, один з яких був у скорченому стані (Снытко, Лобко 2008, с. 90, рис. 2). Кам'яна закладка цієї могили неодноразово перебудовувалась і востаннє була зміщена майже до протилежної стіни вхідного колодязя. Безумовно, ця поховальна споруда використовувалась як сімейна гробниця.

Над деякими підбійними могилами, на відміну від ямних, зведено невеликі курганні насипи. Вони зафіксовані на могильниках Дідова Хата, Пітухівка, Козирка, Північному некрополі біля с. Прибузьке. Найбільше їх досліджено на останньому (кургани 2, 4, 8, 12—14). Сучасна висота насипів до 2 м, діаметр — 25—

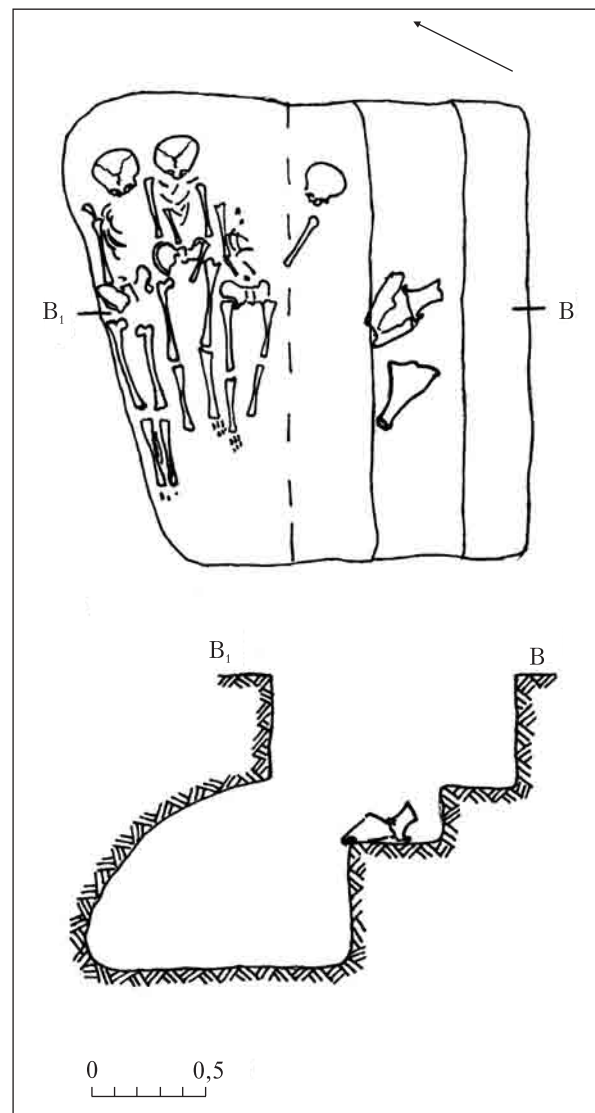

Рис. 4. Підбійне поховання кургану 2 Північного некрополя біля с. Прибузьке. План, перетин

30 м. Кургани складені з ґрунту без додаткових конструкцій (кромлехів, рівчаків та ін.).

Земляні склепи з'являються на сільських некрополях у другій половині IV ст. до н. е. Більшість датується останньою чвертю IV — першою половиною III ст. до н. е. (Снытко 1990а, с. 13, рис. 10, а, б). У некрополі Ольвії вони відомі з початку IV ст. до н. е. (Козуб 1974, с. 15—17, рис. 3). Земляні склепи є найскладнішим типом поховальної споруди. Вони складаються із дромоса та поховальної камери. Дромоси у плані підпрямокутної форми, опускаються до поховальної камери під кутом 30°—45° у вигляді похилого пандуса зі сходами. Орієнтація дромосів та камер широтна. Камери майже завжди є продовженням дромосів за формою та орієнтацією.

Вхід до камери перекривали кам'яною або сирцевою закладкою. Здебільшого заклади були кам'яні, виконані в різноманітній техніці. У Дідовій Хаті відомо три способи закладання входів до поховальної камери. У першому випадку вхід був закритий великими пласкими брилами, покладеними одна на одну, що підпирали склепіння входу; у другому — закладений дрібним необробленим вапняковим камінням за технікою одношарової іррегулярної кладки (Снытко 1990а, с. 15, рис. 10, д); у третьому — перекритий великими брилами, вкладеними накатом (поховання 18). У Пітухівському некрополі такий спосіб зафіксовано в чотирьох могилах (J₂, Q₃, S₃, V₄). На могильнику в Пітухівці закладки нерідко були із сирцевої цегли (C₂, O₃).

Вхід до камери зазвичай мав форму півкола або прямокутника. Розміри камер різні. Це залежало, перш за все, від кількості похованих. На відміну від підбоїв, земляні склепи здебільшого безперечно були сімейними гробницями та призначалися для подальшого підзахоронення членів родини. Вони були прототипом монументальних кам'яних склепів, які з'явилися в некрополі Ольвії за елліністичної доби (Козуб 1974, с. 17). У камерах земляних склепів ховали по 2—3 небіжчики. П'ять похованих було зафіксовано у склепі V₄ Пітухівського некрополя. Цікаво, що дромос цього склепа був орієнтований з півночі на південь і всі п'ять кістяків розташовувалися в камері перпендикулярно напряму дромоса, черепами на схід (Ebert 1913, S. 45, Abb. 47).

Слід зазначити, що земляні склепи зафіксовано не на всіх античних сільських некрополях Нижнього Побужжя. Досі вони відомі лише у Пітухівці, Дідовій Хаті та Сіверсовому Маяку. Серед 276 поховань Північного некрополя біля

с. Прибузьке класично-елліністичної доби не зафіксовано жодного земляного склепа. Можливо, їх наявність свідчить про присутність серед мешканців, які залишили ці некрополі, категорії громадян вищого майнового та соціального статусу. Як і над похованнями в підбоях, над земляними склепами зводили невеликі курганні насипи.

На могильниках хори Ольвії розглядуваного часу поки засвідчено один тип поховання — інгумацію. Поховані лежали переважно у випростаному стані на спині. Відомо 10 поховань у скорченому та близькому до нього стані (Снытко, Лобко 2008, рис. 1—8). В некрополі Аджигола в підкурганному похованні зафіксовано два кістяки з ознаками скорченості (Ebert 1913, S. 4—5, Abb. 2). Але ці поховання були зміщені грабіжниками, через що є сумнів щодо їхнього первинного скорченого стану. Вісім скорчених кістяків досліджено в Північному некрополі біля с. Прибузьке. З них суто античних лише три, бо одне датується добою бронзи, а чотири були безінвентарними, тож їхню дату не з'ясовано (Снытко, Лобко 2008, с. 92).

Поховання зі скорченими кістяками відомі в багатьох античних некрополях Північного Причорномор'я, що дало привід С.І. Капошиній, а за нею багатьом іншим дослідникам ставити питання про так званий «варварський елемент» у складі давньогрецьких полісів (таври, скіфи, фракійці) та «варварський вплив» на грецький поховальний обряд (Капошина 1941, с. 161; Кастанаян 1959, с. 285, 287; Preda 1961, р. 287). У Північному Причорномор'ї скорчені поховання відомі на Березані (Ляпин 1966, с. 212—229), в Ольвії (Козуб 1974, с. 20—24), Херсонесі (Капошина 1941; Стржеleckий 1948, с. 94; Белов 1950, с. 277—278; Зубарь 1993), в Кєпах і Фанагорії (Липавский 1987, с. 99). У Північно-Західному та Західному Причорномор'ї вони зафіксовані в некрополі Аполлонії (Венедиков 1963, с. 17—59; Панайотова 1994, с. 151—155), Каллатісі та Істрії (Preda 1961, р. 287; Alexandrescu 1959, fig. 6). Цей обряд відомий у Греції та Малій Азії з доби бронзи. Як реліктове явище він зберігався в архаїчний час в Елевсині та Дипілонському некрополі Афін (Poulsen 1905, S. 27).

В античних некрополях Північного Причорномор'я серед масових трупопкладень у випростаному стані скорчені поховання складають дуже незначний процент, але попри це, як влучно висловились Ю.І. Козуб, у науці з цього створили цілу проблему (Козуб 1974, с. 20). Її розв'язання, на наш погляд, не вима-

гає дискусій і криється, перш за все, в пережитках родового ладу у стародавніх греків, на що і вказують прибічники цієї ідеї (Лапин 1966, с. 212—229; Кадеєв 1973; Козуб 1974, с. 23; Липавський 1987; Панайотова 1994, с. 153; Снытко, Лобко 2008, с. 92—93).

Цікавою є думка В.М. Зубаря відносно нижчого соціального статусу похованих у скорченому стані, які могли бути домашніми рабами, через що й поховані в сімейних могилах (Зубарь 1993). Підкріпленням цьому може бути вже згадане поховання 1а Північного некрополя біля с. Прибузьке (Снытко, Лобко 2008, с. 90, рис. 2), де скорчений скелет зафіксовано між двома кістками у випростаному стані (1 і 1б). Але вказана гіпотеза припустима лише для окремих комплексів з колективними похованнями.

Для вирішення проблеми скорчених поховань, на наш погляд, слід звернути увагу не на соціальну й етнічну, а на ідеологічну сферу. У поховальній практиці греків нерідко зберігалися окремі риси, характерні для народів етапу родового ладу (Kurtz, Boardman 1971, p. 330). «Утробна» поза померлого відображає давні уявлення про смерть як про перехід до нового життя через відродження, які були традиційними для багатьох народів, зокрема й для греків. Давні традиції у вигляді реліктових явищ продовжували зберігатися в декотрих духовно «консервативних» шарах населення (можливо, нащадків жерців давніх забутих божеств, «віщунів» та «чаклунів»), де сторіччями могла шануватися ідеологічна спадщина предків. Саме вихідці з цього середовища, найвірогідніше, могли ховати своїх померлих в «утробному» стані за давнім ритуалом на зразок пращурів.

Поховані орієнтовані переважно головою на схід. Відхилення від східної орієнтації (до півночі чи півдня) є, можливо, сезонною похибкою у визначенні сходу. Невеликий відсоток складають кістяки, орієнтовані на захід, південь і північ. Такі відхилення простежуються в некрополях майже всіх античних центрів. Слід зазначити, що давній обряд поховання головою на схід в ольвіополітів зберігався набагато довше, ніж в інших містах Північного Причорномор'я. У містах Боспору та в Херсонесі у IV—III ст. до н. е. ця традиція вже не була сталою. Деякі дослідники навіть припускають, що широтна орієнтація в добу еллінізму не може бути вирішальним аргументом у визначенні етносу похованих (Липавський 1985; 1988).

За грецьким поховальним обрядом, померлих ховали у трунах та саркофагах. Рештки труп зафіксовано в п'яти могилах Пітухів-

ського некрополя: O₄, K₄, E₃, Q₃, B₄ (Ebert 1913, S. 43, Abb. 4; S. 69, Abb. 77; S. 25, Abb. 27; S. 54, Abb. 56; S. 77, Abb. 86). У пограбованому підбої у Дідовій Хаті (поховання 16) зафіксовано перетлілі залишки труни та залізні цвяхи (Снытко 1990а, с. 16). Усі труни, знайдені на ольвійській хорі, дійшли до нас у фрагментах, тому їх зовнішній вигляд відновити неможливо. Під похованими, як правило, зафіксовано залишки рослинних підстилок і циновок. Ця риса поховального обряду характерна і для некрополя Ольвії та інших античних міст (Козуб 1974, с. 26—28).

Важливим елементом грецького поховального ритуалу є покладання в могилу «обола Харона». Але монети клали не завжди. Впродовж IV—III ст. до н. е. ця традиція була майже забута. На сільських нижньобузьких некрополях її зафіксовано неодноразово. Дві монети у вигляді «обола Харона» і ще одну випадкову знахідку виявлено на некрополі Дідової Хати (Снытко, Гребенников, Гаврилов 1997, с. 30), 11 монет — на Пітухівському некрополі. Жодної монети не знайдено серед 276 поховань класично-елліністичної доби Північного некрополя біля с. Прибузьке, хоча в чотирьох похованнях пізньоархаїчного—ранньокласичного часу (поховання 19, 294, 307, 311) в якості «оболів Харона» зафіксовано ольвійські «дельфіни»

До давньогрецького поховального обряду належить звичай встановлення надгробків. Антропоморфні вапнякові надгробки, аналогічні відомим ольвійським, знайдено у Пітухівці в похованні T₂ (Ebert 1913, S. 34, Abb. 33, 9), у Старій Богданівці (рис. 3, 2) та Дідовій Хаті (поховання 3/1996).

У місцях поховань здійснювали жертвопринесення. Приблизно уявити цей процес можна за похованням із Дідової Хати (3/1996). Офірування проходило біля могили з використанням трьох жертвників, які потім були вмонтовані в закладку поховання. Жертвники були зроблені з необробленого вапняку. Це дає привід припустити, що вони були виготовлені саме для цієї події невдовзі перед похованням. На могильнику Дідова Хата, на поверхні, знайдено ще один аналогічний вапняковий жертвник (Снытко 1990а, с. 16).

У деяких могилах некрополя Ольвії виявлено залишки жертвної їжі (Козуб 1974, с. 37). Є вони і в могилах хори, причому в ямних похованнях знайдено переважно кістки птахів та дрібних тварин. У підбійних могилах та земляних склепах залишки заупокійної їжі, крім кісток птахів, дрібних тварин і пташиних яєць,

майже завжди представлено лопатками, ребрами та іншими кістками великої рогатої худоби. У Дідовій Хаті це поховання 16, 17, 18, 19, 3, 11/1996 (Снытко 1986, с. 142; Снытко, Гребеников, Гаврилов 1997, с. 31), у Пітухівському некрополі — поховання B₃, G₄, Y₂, L₂, E₄, G₃, D₃ (Ebert 1913, S. 43, Abb. 45; S. 45, Abb. 47). Скоріш за все, це свідчить про те, що диференціація простежується не тільки за складністю поховальних споруд, а й за складом заупокійної їжі.

Поховальний інвентар складають традиційні для некрополів античних міст Північного Причорномор'я набори: амфори, різноманітна гончарна та ліпна кераміка, предмети побуту та прикраси (дзеркала, пряжки, персні, браслети, намисто та ін.), знаряддя праці (ножі, зернотерки, точильні бруски, прясельця), зброя (вістря стріл, списів, деталі панцирів). Спеціального розгляду він тут не вимагає. Варто лише зазначити, що в підбоях та земляних склепах інвентар був різноманітнішим і багатшим, через що більшість цих могил були пограбованими.

Слід зупинитися ще на одній деталі поховального обряду. В похованнях пізньоархаїчного та ранньокласичного часу зброя та залишки військового обладунку трапляються набагато частіше, ніж у могилах IV—III ст. до н. е. Це свідчить про більш стабільну загальнополітичну ситуацію в Ольвійській державі в класично-елліністичний період, ніж у часи колонізації, коли майже в кожне чоловіче поховання поклали зброю (Снытко, Липавский 1990). Зброя в складі інвентарю знову стає популярною в останній чверті IV та особливо в першій чверті III ст. до н. е. Це, скоріш за все, пов'язано з походом Зопіріона у Північне Причорномор'я у 331—330 рр. до н. е. та загрозою навал кочовиків у першій половині III ст. до н. е., про що свідчить відомий Ольвійський декрет на честь Протогена Геросонтового (IPE, I², № 32). Необхідно також зазначити, що військова зброя та деталі обладунку (залізні вістря списів, фрагменти мечів та кинджалів, панцирні пластини) зафіксовано лише в підбійних могилах та земляних склепах. У ямних похованнях знайдені лише вістря стріл, які часто використовували, крім військових цілей, і для мисливства.

Підводячи певні підсумки, слід зазначити наступне. Нижньобузькі некрополі IV—III ст. до н. е., безумовно, залишило античне сільське населення ольвійської хори. Здебільшого вони належали мешканцям одного поселення.

Є випадки, коли могильник використовували одразу декілька поселень, садиб та навіть цілих агломерацій (Пітухівка, Дніпровське, Північний некрополь біля с. Прибузьке), що було зумовлено незначною відстанню між давніми населеними пунктами.

Більшість сільських некрополів мають змішаний характер і складаються із курганних та безкурганних поховань. Простежується розташування ділянками, коли підкурганні могили зосереджені окремо від безкурганних. У свою чергу, фіксується і певна відмежованість поховань залежно від типів поховальних споруд. Можливо, це пов'язано з виділенням окремих місць для родинних ділянок на некрополях, соціальною та майновою різницею між небіжчиками.

Поховальні споруди на хорі, як і в Ольвії, представлено трьома типами. Це прості ями, підбійні могили та земляні склепи. Складні типи поховальних споруд з'являються в сільській околиці лише у другій половині IV ст. до н. е. та особливо поширюються в останній чверті століття, що було пов'язано з інтенсифікацією процесу соціальної та майнової диференціації серед населення хори Ольвії у період після навали військ Зопіріона (Снытко 1987, с. 151; Крыжицкий и др. 1989, с. 148—150). Це підтверджує різноманітніший за складом та багатший інвентар в підбоях та земляних склепах. Знахідки військової зброї та обладунку в цих могилах, безумовно, свідчать, що в них поховані повноправні члени громадянського колективу поліса.

Можлива присутність серед населення хори вихідців із варварського середовища за матеріалами сільських некрополів практично не фіксується. Тим паче, що сам традиційний комплекс критеріїв, за яким можна виділяти негрецький елемент у складі жителів поліса, визначений ще недосконало. Зокрема, наявність у похованнях зброї, жертвовної їжі та ліпного посуду не є вирішальним аргументом у визначенні етносу похованих, бо все це є притаманним для поховального обряду і причорноморських греків, і варварів.

Наостанок підкреслимо, що обряд поховання на некрополях ольвійської хори IV—III ст. до н. е. загалом грецький та повністю, у всіх компонентах, аналогічний обряду синхронного некрополя Ольвії. Це красномовно свідчить про те, що населення сільської округи у розглядуваний час, як і в місті, переважно було суто грецьким.

- Белов Г.Д. Некрополь Херсонеса классической эпохи // СА.— 1950. — 13. — С. 272—284.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991.
- Буйских С.Б. К проблеме этнокультурной атрибуции Марицынского могильника // Матеріали II-ї Миколаївської обласної краєзнавчої конф. — Миколаїв, 1997. — С. 29—30.
- Буйських С.Б. Л.М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави // Археологія. — 1997а. — № 4. — С. 15—23.
- Буйських С.Б., Нікітін В.І. Охоронні розкопки могильника IV—III ст. до н. е. Лагерна коса // Археологія. — 1988. — 63. — С. 85—90.
- Венедиков И. Расположение на некрополя и организация на разкопките през. 1947—1949 // Апполония. — София, 1963. — С. 7—64.
- Гребенников В.Б., Снытко И.А. Новый античный некрополь в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. 1-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского: Тез. докл. конф. — Одесса, 1989. — С. 20—21.
- Зубарь В.М. Еще раз по поводу интерпретации захоронений в скорченном положении из некрополя Херсонеса V в. до н. э. // Надробните могили в югоизточна Европа. — I Международен симпозиум «Севтополис». — Казанлык, 1993. — С. 74—75.
- Кадеев В.И. Об этнической принадлежности скорченных погребений херсонесского некрополя // ВДИ. — 1973. — № 4. — С. 110—116.
- Капошина С.И. Скорченные погребения Ольвии и Херсонеса // СА. — 1941. — 7. — С. 161—173.
- Капошина С.И. Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья // МИА. — 1956. — 50. — С. 211—251.
- Кастанаян Г.Е. Грунтовые некрополи боспорских городов VI—IV вв. до н. э. и местные их особенности // МИА. — 1959. — 69. — С. 257—295.
- Козуб Ю.И. Некрополь Ольвии V—IV ст. до н. э. — К., 1974.
- Козуб Ю.И. Погребальные сооружения Ольвии и ее округа // Культура населения Ольвии и ее округа в архаическое время. — К., 1987. — С. 27—34.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. — К., 1989.
- Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта). — К., 1990.
- Крижицький С.Д. Ольвія і скіфи у V ст. до н. е. До питання про скіфський «протекторат» // Археологія. — 2001. — № 2. — С. 21—35.
- Курганська К.Ю., Снитко І.О. Проблеми охорони та збереження археологічних пам'яток Аджиголу // VII Миколаївська обласна краєзнавча конф. — Миколаїв, 2008. — С. 95—97.
- Лавин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. — К., 1966.
- Липавский С.А. Об ориентировке погребенных в античных некрополях Северного Причерноморья // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 46—47.
- Липавский С.А. Скорченные погребения античных некрополей Северного Причерноморья VI—I вв. до н. э. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. — К., 1987. — С. 99—100.
- Липавський С.О. Про роль орієнтації похованих при вивченні етнічного складу населення Північного Причорномор'я // Археологія. — 1988. — 63. — С. 27—37.
- Панайотова К. Хокерите от античния некропол Аполония Понтика // Марица — Изток. Археологически проучвания. — София, 1994. — Т. II. — С. 151—155.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Рубан В.В., Буйских С.Б. Исследования в урочище Дидова Хата // АО в 1975 г. — М., 1976. — С. 386.
- Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Смирнов И.А., Снытко И.А., Липавский С.А. Погребения IV в. до н. э. Северного некрополя у с. Прибугское // ПИ-АНП. — Белгород-Днестровский, 1990. — С. 90—91.
- Снытко И.А. Новый античный памятник в Нижнем Побужье // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 77—78.
- Снытко И.А. Грунтовый некрополь IV—III вв. до н. э. в урочище Дидова Хата // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. — М., 1986. — С. 141—142.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // АПИИАИ. — К., 1987.
- Снытко И.А. Исследования некрополя античного времени в у-ще Сиверсов Маяк // Проблемы археологии Северного Причерноморья (к 100-летию основания Херсонского музея древностей): Тез. докл. Юбилейной конф. — Херсон, 1990. — Ч. 2. — С. 72—73.
- Снытко И.А. Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. // Материалы по археологии Ольвии и ее округа. — К., 1990а. (Препринт).
- Снытко И.А. Марицынский могильник в свете новых исследований в Нижнем Побужье // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Междунар. конф. памяти А.И. Тереножкина. — Мелитополь, 1992. — С. 91—92.

- Снытко И.А.* Поселение Николаев-6, как Северный форпост Ольвийского государства // Південна Україна: проблеми історичних досліджень. — Миколаїв, 1998. — Ч. 1. — С. 25—29.
- Снытко И.А.* Отчет о раскопках Северного некрополя у с. Прибугское в 2000 году // НА ІА НАНУ. — 2000/7.
- Снытко И.А., Гребенников В.Б., Гаврилов С.И.* Исследования античного некрополя в у-ще Дидова Хата в 1996 г. // Матеріали ІІ-ї Миколаївської краєзнавчої конф. — Миколаїв, 1997. — Т. 1. — С. 30—31.
- Снытко И.А., Липавский С.А.* Античные сельские некрополи VI—V вв. до н. э. в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье: Материалы 1-х Всесоюзных чтений памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1990. — С. 134—141.
- Снытко И.А., Лобко А.Г.* Скорченные погребения сельских некрополей хоры VI—III вв. до н. э. // VII Миколаївська краєзнавча конференція. — Миколаїв, 2008. — С. 88—93.
- Снытко И.А., Смирнов И.А., Липавский С.А.* Античные сельские некрополи позднеархаического и раннеклассического времени в Нижнем Побужье // Древнее Причерноморье. 1-е чтения памяти проф. П.О. Карышковского. — Одесса, 1989. — С. 47—48.
- Стржелецкий С.Ф.* Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // Хсб. — 1948. — 4. — С. 68—95.
- Чмыхов Н.А.* Об истоках курганного погребального обряда греков античного времени в Северном Причерноморье // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1989. — С. 167—171.
- Щеглов А.Н., Рогов Е.Я.* Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, Нижнем Поднестровье и в Северо-Западном Крыму // ПИО: Тез. докл. семинара. — Парутино, 1985. — С. 86—88.
- Alexandrescu P.* Tombs Thracianes archaïques dans la necropole tumulaire d'Histria // Dacia. — 1959. — 3. — P. 146—148.
- Ebert M.* Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd. Russland). II. Teil. // PZ. — 1913. — 5. — S. 1—80.
- Kurtz D., Boardman J.* Greek Burial customs. — London, — 1971.
- Poulsen F.* Die Dipylongräber und die Dipylonvasen. — Leipzig, 1905.
- Preda C.* Archeological Discoveries in the Greek Cemetery of Callatis — Mangalia (IV—III c. BC) // Dacia. — 1961. — 5. — P. 275—303.
- Snytko I.* Greek Burial Customs in Olbian Chora 6th—5th Centuries BC // The Thracian World at the Crossroads of Civilizations: The 7th International Congress of Thracology, May 20—26, 1996, Constanta—Mangalia—Tulcea, Romania. — Bucharest, 1996. — P. 408—409.

Одержано 12.02.2009

И.А. Снытко

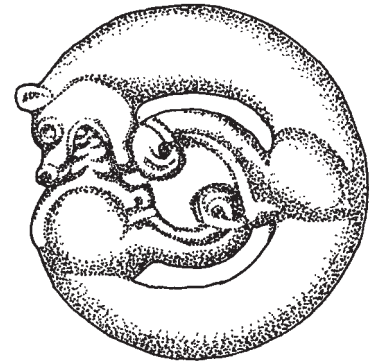
ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД НАСЕЛЕНИЯ ХОРЫ ОЛЬВИИ IV—III вв. до н.э.

Статья посвящена некоторым итогам исследования некрополей хоры Ольвии IV—III вв. до н.э. Проанализированы топография могильников, погребальные сооружения и обряд захоронения. Автор приходит к выводу, что обряд захоронения на некрополях хоры аналогичен всем основным компонентам древнегреческой погребальной практики в некрополе Ольвии, что свидетельствует о греческом характере основной массы сельского населения Ольвийского государства. В то же время на основании наличия в сельских некрополях различных типов погребальных сооружений подчеркивается социальная и имущественная стратификация населения хоры в последней четверти IV — первой половине III вв. до н. э.

I.O. Snytko

FUNERAL RITES OF HABITANTS OF OLBIAN CHORA IN THE 4th—3rd centuries BC

The article is devoted to some results of research of necropolei in chora of Olbia in the 4th—3rd centuries BC. The analysis of topography of burial grounds, burial structures and funeral rites is presented. The author comes to a conclusion that funeral ceremonies on the necropolei of chora were analogous to all the components of Ancient Greek funeral practice in the necropolis of Olbia, which provides evidence of the Greek origin of the majority of rural habitants of Olbian state. At the same time, based on the existence of various types of burial structures, a social and proprietary stratification of chora habitants from the last quarter of the 4th c. to the first half of the 3rd c. is emphasized.

Л.Л. Залізник, М.М. Беленко

СТОЯНКА ВИСЬ РАННЬОЇ ПОРИ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ НА КІРОВОГРАДЩИНІ

Стаття містить культурно-хронологічну інтерпретацію матеріалів нової унікальної стоянки ранньої пори верхнього палеоліту Вись під Новомиргородом на Кіровоградщині.

Ключові слова: Східна Європа, пізній палеоліт, селетський тип, стоянка.

Справжнім відкриттям останніх років в українському палеолітознавстві можна вважати дослідження нового скупчення палеолітичних пам'яток у Центральній Україні. Палеолітичні стоянки концентруються групами навколо родовищ крем'яної сировини. В Україні здавна відомо шість таких скупчень, що розташовані на периферії країни: на Середньому Дністрі, Волині, Середній Десні, Донбасі та у Гірському Криму.

Останні роки Археологічна експедиція Національного університету «Киево-Могилянська академія» (НаУКМА) досліджує новий вузол палеолітичних пам'яток у Центральній Україні. Його відкрив великий ентузіаст палеолітознавства, краєзнавець з м. Новомиргорода П.І. Озеров. Різноманітні палеолітичні стоянки в долині р. Велика Вись пов'язані з первинним родовищем кременю в с. Коробчине. Поряд з пам'ятками мустьєрської доби, граветської культурної традиції відкрита і досліджується стоянка Вись, що належить до рідкісних в Україні пам'яток селетського типу з характерними двобічно обробленими наконечниками. Вона датується часом початкової колонізації першими людьми сучасного типу Європейського континенту, чим і зумовлено великий інтерес до таких пам'яток.

Перехідний період між епохою неандертальців, або середнім палеолітом, та добою *Homo Sapiens* в Європі охоплює проміжок приблизно від 40 до 28 тис. років тому. У цей час на Європейському континенті співіснували обидва згадані різновиди людських істот. Частина вчених заперечують будь-який вплив неандертальців не тільки на генезу кроманьйонців верхнього палеоліту, але і на їхню культуру.

© Л.Л. ЗАЛІЗНИК, М.М. БЕЛЕНКО, 2009

Інші, навпаки, бачать в культурі *Homo Sapiens* прильодовикової Європи неандертальську складову. Характер взаємодії перших кроманьйонців прильодовиків'я з неандертальськими аборигенами Європи можна з'ясувати лише на матеріалах згаданого перехідного періоду, які, на жаль, нечисленні. Цим пояснюється актуальність цієї проблематики і значна увага дослідників до кожної нової пам'ятки ранньої пори пізнього палеоліту.

До початкового етапу верхнього палеоліту належать стоянки селетського технокомплексу з двобічно обробленими вістрями. Досі таких пам'яток в Україні було відомо лише чотири: Стінка на Середньому Дністрі (Анисюткин 2005), Королеве II в Закарпатті (Гладилин, Ситливий 1990), Буран-Кая III, шар С у Криму (Чабай 2000, с. 76—78) та Міра під Запоріжжям (Степанчук та ін. 2004). Тому відкриття і дослідження в центрі України під м. Новомиргород на Кіровоградщині нової пам'ятки селетського кола є помітною подією в палеолітознавстві Східної Європи.

Історія дослідження та розташування стоянки. Стоянку Вись відкрив П.І. Озеров 1983 р. біля с. Шмидове Новомиргородського р-ну на Кіровоградщині. Вона розміщена на великому положому мисі лівого берега р. Велика Вись, на півдорозі від с. Лікареве до с. Шмидове, за 5 км на захід від Новомиргорода. Поверхня мису в районі стоянки має висоту над заплавою близько 7 м, що відповідає рівню другої—третьої річкових терас. Складений лесовими відкладами мис прорізала ґрунтова дорога, що з'єднує згадані села. У процесі її будівництва ще у XIX ст. було знято до 2 м ґрунту, що перекривав культурний шар пам'ятки. Місцями колії дороги прорізували денну поверхню стоянки. Оброблені кремені-

ні неодноразово збирав П.І. Озеров у промивах уздовж колії дороги.

У травні 2006 р. стоянку оглянув Л.Л. Залізняка, після чого пам'ятку шурфували В.М. Степанчук з С.М. Рижовим. У 2007 та 2008 рр. роботи на пам'ятці проводила Археологічна експедиція НаУКМА під керівництвом Л.Л. Залізняка. Активну участь у розкопках брали В.О. Манько, П.І. Озеров, М.М. Беленко, Д.О. Ветров, Ю.В. Кухарчук, студенти-археологи та історики НаУКМА, які проходили археологічну практику.

Розкоп 2007 р. завбільшки 33 м² був закладений уздовж північного узбіччя дороги, де відбувалося руйнування культурного шару. У травні 2008 р. до розкопу попереднього року з південно-західного боку було прирізано ще 42 м². Розкопки поновилися влітку 2008 р. Ділянку досліджень було розширено ще на 49 м у південно-східному напрямі під протилежний схил дорожньої виїмки. Характер культурного горизонту, його насиченість знахідками суттєво не змінилися на всій площі розкопу. Зафіксовано певну руйнацію культурного шару морозобійними тріщинами з шару лесоподібного суглинку, який перекиває похований ґрунт з артефактами.

Таким чином, стоянка Вись розкопувалася Археологічною експедицією НаУКМА тричі: влітку 2007 р. та навесні і влітку 2008 р. Загальна площа розкопу сягнула 125 м², а колекція кременю — 5304 одиниці.

Стратиграфію стоянки у 2007 р. досліджували київські палеогеографи з Інституту географії НАН України Ж.М. Матвіїшина та О.Г. Пархоменко. Вони дійшли висновку, що кремень залягав у верхній половині витачівського (брянського) похованого ґрунту, завершення формування якого датується часом близько 28 тис. рр. тому. Всього простежено три горизонти похованого ґрунту, які залягали на глибині 1,5—2,5 м від поверхні (рис. 1). Верхній з них світло-бурий (vtc), малопотужний (близько 20 см), побитий морозобійними тріщинами з вищого рівня бузького лесу, що відкладався в перигляціальних умовах. Значно потужніший (40—50 см) середній горизонт (vtb₂) являв собою темно-бурий, червонястий щільний суглинок, також розбитий на окремі блоки морозобійними клинами. Нижній бурий горизонт озалізененого суглинку (vtb₁) по нижній межі язиками опускався у підстилаючий лес удайського часу.

На думку палеогеографів, верхній горизонт має ознаки дерново-бурого степового ґрунту, що існував в умовах сезонно-змінного режиму

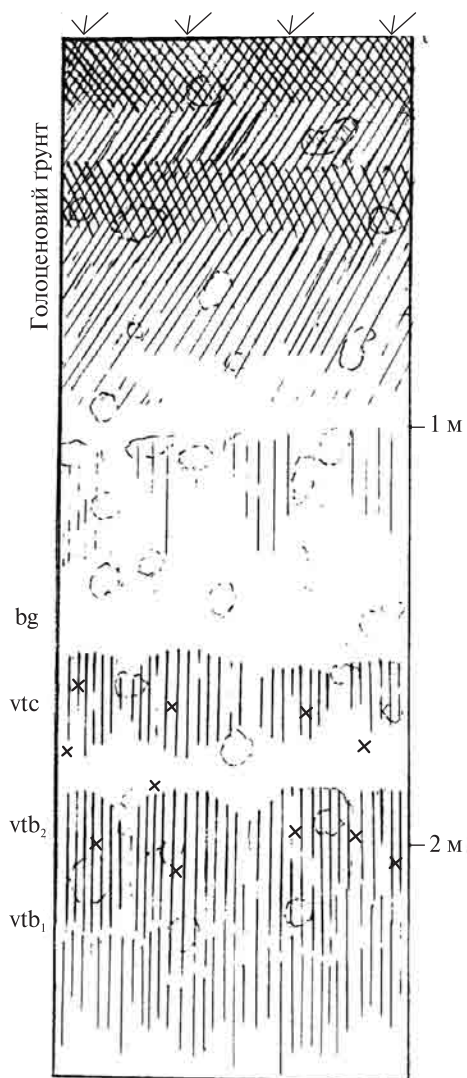

Рис. 1. Стоянка Вись. Стратиграфічний розріз

зволоження. Морозобійні тріщини, заповнені бузьким лесом, свідчать про різку зміну клімату близько 28 тис. рр. тому в бік встановлення холодних і сухих перигляціальних умов, що й призвело до утворення згаданих криогенних тріщин у товщі витачівських горизонтів. Оглиненість та озалізеність витачівських ґрунтів (особливо середнього та нижнього) свідчить про їх формування в умовах вологішого і теплішого, ніж сучасний, помірному клімату.

На початку дослідження пам'ятки було висловлено припущення про її можливу двошаровість. Підставою для того стали, по-перше, значна розпорошеність артефактів у верхній товщі похованого ґрунту (до 30—40 см), а по-друге, наявність у селетоїдному комплексі оріньякських компонентів (високі нуклеподібні скребачки, окремі мікропластинки типу Дюфур). Це припущення пізніше переросло у тверду впевненість В.О. Манька у наявності на стоянці

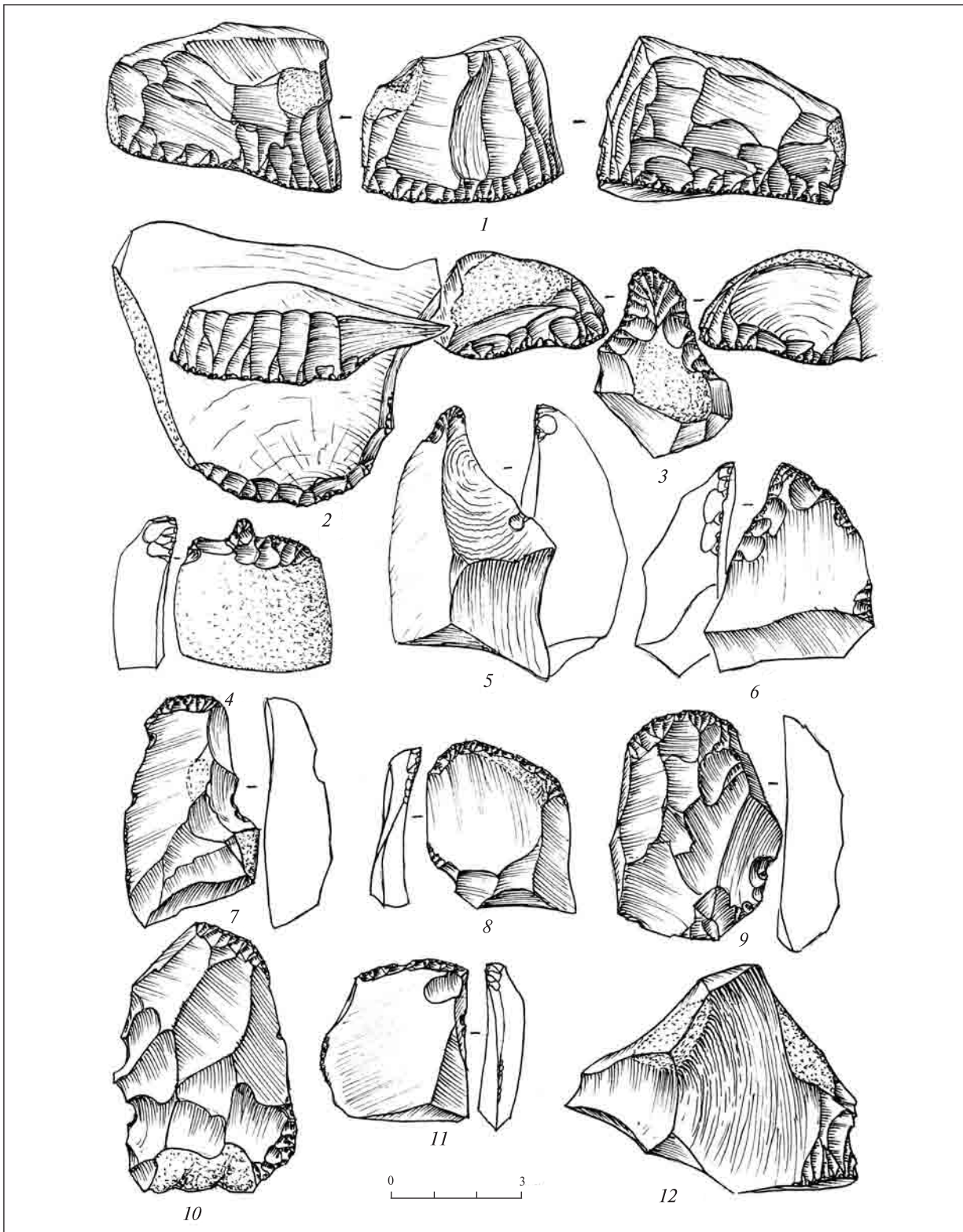

Рис. 2. Оріньякоїдні скребачки високої форми (1–6, 12); скребачки кінцеві (7–11)

двох окремих культурних горизонтів: верхнього оріньякського та нижнього селетського, а дещо пізніше — селетського та тельманівського.

Автори такої впевненості не мають і схиляються до думки, що єдиний культурний шар внаслідок потужних процесів кріотурбації,

підтверджених наявністю численних морозобійних тріщин, був розсіяний у верхній товщі похованого ґрунту витачівського часу. Морозобійні тріщини добре простежені на верхньому та середньому рівнях похованого ґрунту, де й залягали культурні рештки. На значний

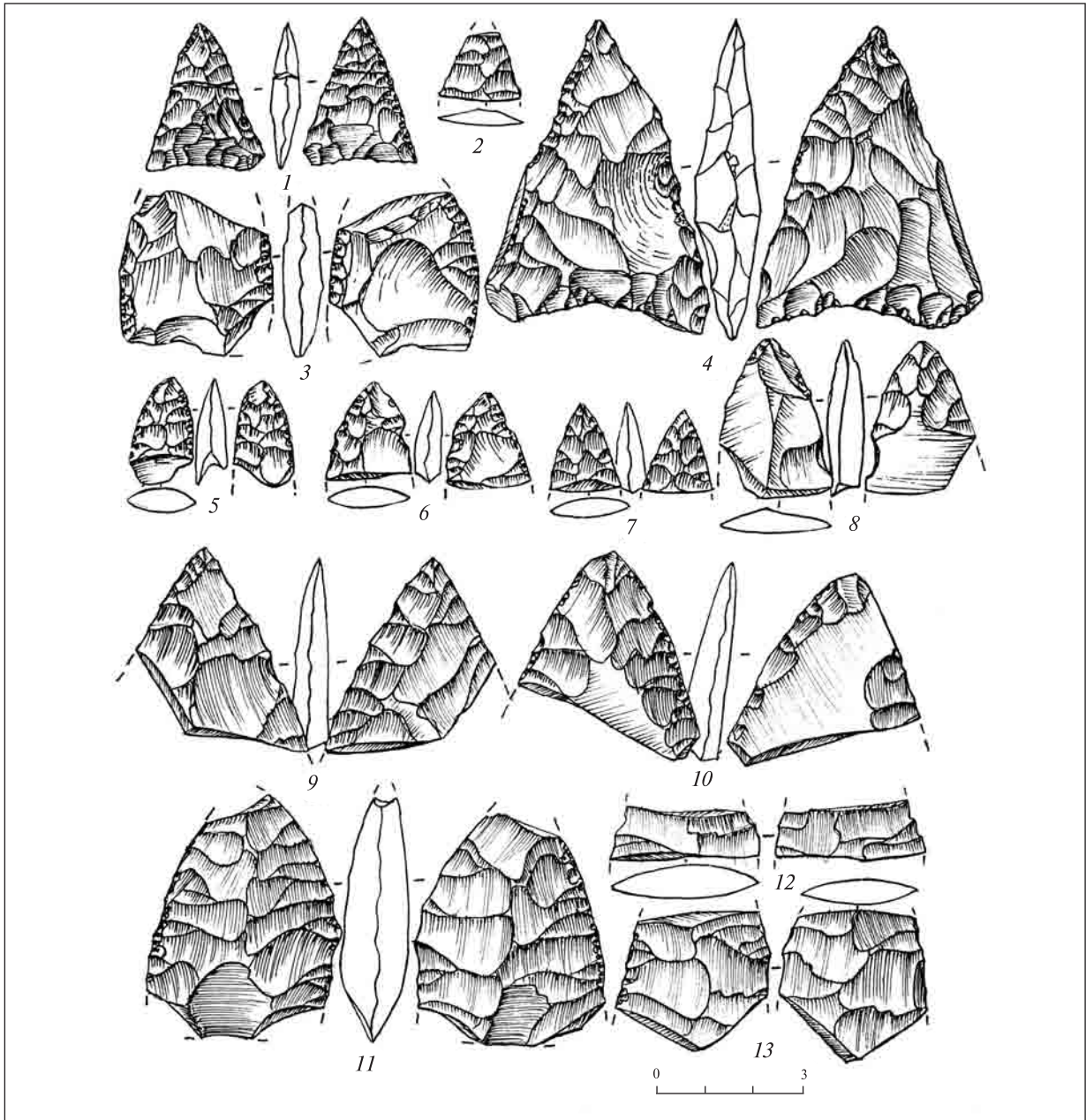

Рис. 3. Двобічно оброблені вістря та їхні уламки (1–13)

розвиток криогенних процесів на рівні культурного шару звернула увагу і відомий палеогеограф Ж.М. Матвіїшина. На різних ділянках пам'ятки ступінь концентрації кременю по вертикалі не однаковий. Як наслідок, потужність культурного шару не була постійною, коливаючись на більшій частині площі розкопу у межах 30–40 см.

Привертає увагу відсутність стерильного прошарку між верхнім та нижнім горизонтами залягання кременю та однорідність матеріалу в усій товщі культурного шару. Два роки спостережень дають нам підстави говорити про однорідність матеріалів обох горизонтів за си-

ровиною, станом поверхні виробів (патинізація), технологією та типологією. Високі оріньякоїдні скребачки з носиком та кінцеві на відщеплах знайдено і у верхньому, і в нижньому горизонтах. Те саме можна сказати про селетоїдні двобічно оброблені вістря. Так, з нижнього рівня залягання походять високі скребачки оріньякських типів (рис. 2, 5), кінцеві скребачки (рис. 2, 8), двобічно обтесані вістря та їхні фрагменти (рис. 3, 1, 8, 9, 12). У верхній частині відкладів знайдено аналогічні вироби: уламки двобічних наконечників (рис. 3, 3, 4, 13), високі оріньякоїдні і кінцеві скребачки. Якщо великий трикутний наконечник стре-

лецького типу (рис. 3, 4) походить з верхнього рівня культурного шару, то малий (рис. 3, 1) знайдено внизу. Отже, якихось сталих тенденцій у рівні залягання показових речей селетської чи оріньякської культурних традицій не простежено, що дає підстави вважати добутий крем'яний комплекс гомогенним.

Враховуючи сказане, ми схилиємося до думки, що крем'яний комплекс стоянки Вись відносно гомогенний, а розсів кременю у верхніх горизонтах витачівського ґрунту стався внаслідок криогенних явищ. Оріньякська складова комплексу також не свідчить про двошаровість стоянки, оскільки простежується і на інших селетоїдних пам'ятках регіону («молдовський селет», Міра, Бірюча Балка тощо).

Складається враження, що культурний шар до його руйнації морозобійними тріщинами залягав у верхній частині середнього горизонту похованого витачівського ґрунту, що позначається аббревіатурою vtb_2 . Зокрема, про це свідчить рівень залягання кострища з попелом та перепаленим кременем, зокрема нуклеподібною скребачкою оріньякоїдного типу. Дно об'єкта зафіксовано трохи вище середнього рівня витачівського ґрунту, а саме на глибині 60 см від його поверхні.

Зазначимо певну порушеність культурного шару і на інших пам'ятках селетського кола півдня Східної Європи. Розсівання по вертикалі крем'яних виробів зафіксовано на стоянці Стінка на Верхньому Дністрі (Анисюткин 2005). Особливо показова у цьому значенні стратиграфія верхньопалеолітичних шарів стоянки Бірюча Балка 2 у гирлі Сіверського Дінця (Матюхин 2007). Типологічно подібні до знахідок з Висі матеріали залягають у схожих стратиграфічних умовах: у бурому суглинку похованого ґрунту, який перекритий світлим лесоподібним суглинком. Як і на стоянці Вись, крем'яні вироби розпорошені у похованому ґрунті, можливо, внаслідок процесів кріотурбації, хоча таких виразних морозобійних тріщин, як на Висі, не простежено. Похований ґрунт віднесено до брянського інтерстадіалу, що відповідає витачівському горизонту. Отримані радіокарбонні дати за кістками з покриву ґрунту — 26630 ± 230 BP (Beta 183588), з його середини — 26390 ± 200 BP (Beta 177776) та 31560 ± 200 BP (Beta 183589) з перевагою на користь другої дати. Можливо, остання близька до часу функціонування стоянки Вись.

Крем'яний комплекс. Культурні рештки на стоянці Вись представлено майже виключно кам'яними артефактами, серед них уламками

граніту діаметром до 20 см, частина з яких має крихку поверхню, очевидно внаслідок дії вогню. У культурному шарі трапляються ділянки досить насичені гранітною жорствою з діаметром зерен до 0,5 см. Жорства, схоже, є наслідком розтріскування гранітних каменів у вогнищах. Культурний шар стоянки Вись, на жаль, не містить фауністичних решток, що, можливо, пояснюється специфікою хімічного складу ґрунту.

Серед об'єктів на денній поверхні пам'ятки слід згадати рештки вогнища у південному кутку розкопу. Досліджено його північний сегмент, 1,1 м в діаметрі, що являв собою сірувату від попелу лінзу, яка залягала в середньому горизонті витачівського ґрунту (vtb_2) на глибині 0,6—0,8 м від поверхні похованого ґрунту. Лінза містила окремі кремені, зокрема перепалену високу скребачку типу карене, уламок граніту зі слідами дії вогню. У західній частині розкопу досліджено два точки з підвищеною концентрацією відходів виробництва.

На стоянці Вись для виготовлення знарядь використовувався темно-сірий, рідше коричневий та жовтий кремій родовища у с. Коробчине, що за 7—10 км на захід від пам'ятки. Знайдено кілька відщепів темно-жовтого зернистого кварциту. Більшість виробів з кременю вкриті легкою, нерівномірною патиною.

Пам'ятці властива груба відщепова техніка обробки кременю. Пластин та їхніх уламків дуже мало (усього 282 од.), що складає 5,3 % усіх кременів. Більшість з них короткі, атипові, з неправильною огранованістю. Для виготовлення знарядь використовувалися переважно грубі відщепи. Нуклеуси демонструють грубу підпаралельну техніку відколювання відщепів та товстих коротких пластин за допомогою жорсткого відбійника. Робоча поверхня сколювання ядрищ переважно сплюснена. Вирізною серією представлено одно- та двоплощинні сплюснені ядрища паралельного зняття. Морфологія нуклеусів нестабільна і охоплює різні типи одноплощинних одnobічних (рис. 4, 1—3), двоплощинні зустрічного зняття та зі змінним напрямом сколювання (рис. 4, 5), багатоплощинні, нуклеподібні фрагменти. Деякі ядрища мають сліди радіального та віялоподібного зняття і нагадують реліктові мустьєрські форми (рис. 4, 4). До таких реліктових форм можна також віднести сплюснені одnobічні нуклеуси з негативами підпаралельних грубих сколів (рис. 4, 1—3).

Серед ретушованих виробів привертають увагу, перш за все, двобічно обтесані вістря се-

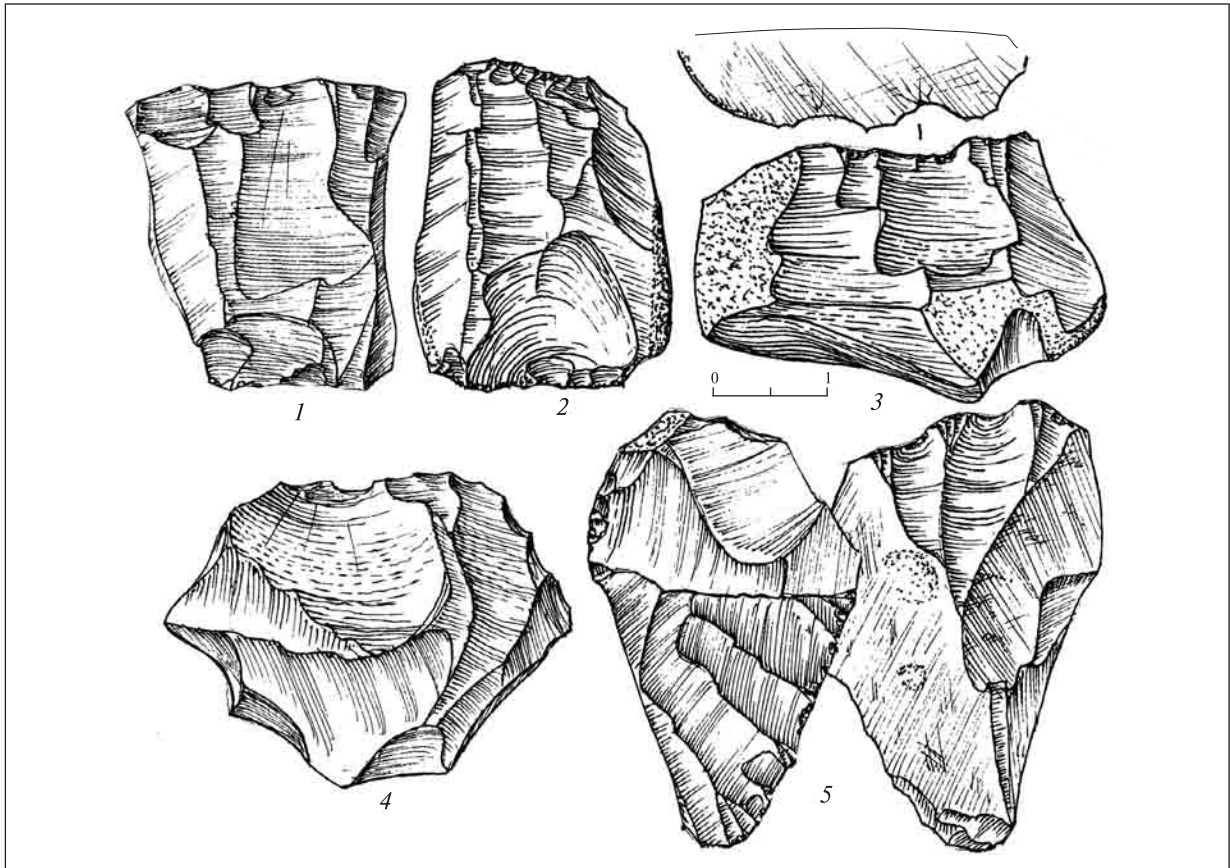

Рис. 4. Стоянка Вись. Нуклеуси

летоїдного типу (рис. 3). Два цілі наконечники належать до трикутних вістер стрелецького типу з виїмкою в основі. Один з них невеликий, зламаний в процесі виробництва (рис. 3, 1), другий — крупний незавершений напівфабрикат аналогічного за формою, але значно більшого за розмірами наконечника (рис. 3, 4). Зазначимо, що вістря стрелецького типу добре відомі зі стоянок Костенки та Бірюча Балкана на Дону, Сунгир у Поволжі, в Україні знайдені вперше.

Більшість двобічних вістер стоянки представлено фрагментами, можливо, аналогічних трикутних наконечників, а саме: уламком базальної частини трикутного вістря з виїмкою в основі (рис. 3, 3), п'ятьма кінчиками дрібних вістер (рис. 3, 2, 5—7) та трьома більшими (рис. 3, 8—10) і двома фрагментами медіальної частини вістер (рис. 3, 12, 13). Усі вони тонкі у профіль, обтесані пласкою тонкою ретушшю. Коли ретуш не вкриває усю поверхню, видно, що вони виготовлені зі сколів (рис. 3, 8, 10). Це підтверджує асиметричний перетин деяких вістер (рис. 3, 2, 8). Знайдено досить масивний у перетині біфас, який, схоже, являє собою напівфабрикат селетоїдного вістря (рис. 3, 11). У колекції є три спеціально відбиті базальні час-

тини масивних пластинчастих сколів мустьєрського типу зі слідами пласкої ретуші по краю. Не виключено, що це відходи виробництва двобічних вістер, заготовками яких слугували відламані дистальні частини сколів.

Привертає увагу відсутність властивих власне Селету двобічних листкоподібних вістер з випуклою основою, що, можливо, пояснюється нечисленністю колекції.

На стоянці Вись знайдено уламок грубого плоско-випуклого у перетині біфаса (рис. 5, 3) мустьєроїдного вигляду. До мустьєроїдних форм, можливо, належать чотири атипові скребла, два з яких оброблено крутою східчастою ретушшю.

До оснащення металевих зброї, вірогідно, слід віднести три уламки неправильних мікропластин з дрібною ретушшю по краю, які нагадують мікровкладні типу Дюфур. Під час дослідження пам'ятки пошукам мікровкладнів приділялася особлива увага. На жаль, ці пошуки не мали успіху.

Виразною серією представлено різноманітні високі скребачки оріньякських типів. З-поміж них — нуклеподібні типу карене (рис. 2, 1), на авіважах площин нуклеусів (рис. 2, 2). Особливо численні різноманітні високі скребач-

ки з виділеним носиком (тип амюзо) (рис. 2, 4–6). Скребачки типу рабо виготовлені з масивних сколів (рис. 2, 12). Одна з них комбінована з різцем. Трасологічний аналіз засвідчив, що масивна скребачка на сколі площини нуклеуса (рис. 2, 2) використовувалася як струг по дереву.

Поряд з типовими оріньякоїдними скребачками знайдено виразну серію із 15 відносно великих кінцевих скребачок на грубих неправильної форми пластинчастих відщеплах (рис. 2, 7–11). Половина з них має ділянки кірки на спинці, у деяких ретуш переходить на довгі краї. Скребкова ретуш у більшості цих знарядь відносно полого (рис. 2, 9), а у двох випадках віялоподібна. Серед кінцевих виділяється одна на правильній підтрикутній форми пластині з ретушшю з черевця по одному з довгих країв. Серії подібних трикутних кінцевих скребачок з інтенсивною ретушшю по довгих краях властиві стрелецькій культурі басейну Дону, стоянці Міра під Запоріжжям.

Знайдено уламок пластини з ретушованими краями, який нагадує круто ретушовані пластини з оріньякських пам'яток.

Різцева техніка нерозвинена. Різців усього 10, причому частина з них сумнівна. Більшість знарядь невиразні, зроблені переважно на кутах зламаних відщепів (рис. 5, 1, 3–7, 9). Один різець бічний ретушований (рис. 5, 8).

Значною серією (17 екз.) представлені зубчасті знаряддя на відщеплах та грубих пластинах (рис. 5, 10–14). Вони мають нерегулярну зубчасту ретуш по краю, а часом виїмки внаслідок виламування краю заготовки (рис. 5, 12–14). Досить багато аморфних відщепів та уламків кременю з нерегулярною ретушшю.

У шарі лесу бузького часу, що перекриває витачівський похований ґрунт з матеріалами селетського технокомплексу, знайдено велику патиновану пластину граветського типу та кінцеву скребачку на аналогічній пластині. Ці знахідки свідчать про відвідини мису носіями граветських культурних традицій у пізніший період, коли селетські мешканці вже давно полишили стійбище.

Аналіз матеріалу. Пам'ятки з двобічно обробленими листоподібними або трикутними крем'яними вістряма у Центральній та Східній Європі традиційно відносять до пам'яток селетського кола або технокомплексу за новою термінологією. Вони датуються в межах 40–30 тис. рр. тому. Як зазначалося, до селетоїдних комплексів України належать Стінка на Дністрі, Королеве II у Закарпатті, Міра під Запо-

ріжжям, Буран-Кая III (шар С) у Криму, Молодове V (шар 9–10) на Середньому Дністрі; в Молдові та Румунії — грот Бринзени, нижній шар, Гординешти, Корпач, Корпач-мис, Бобулешти, Буздужани; в Росії — Бірюча Балка 1, 2 на Нижньому Дону, Стрелецька, Костенки I (шар 2, 3), Костенки 6, 11, 12 (шар III) на Середньому Дону та ін.

Спільними ознаками цих пам'яток є згадані двобічно оброблені вістря, також досить груба, архаїчна техніка підпаралельного сколювання зі сплющеного одnobічного ядрища, нерозвинена техніка різцевого сколу, релікти двобічних муст'єроїдних форм. Вважається, що останні та двобічна обробка наконечників свідчать про певні генетичні зв'язки Селету Центрально-Східної Європи з мікоксською традицією середнього палеоліту.

Деякі дослідники вважають, що поєднання Селету з Оріньяком в одних комплексах може бути наслідком лише механічного змішування матеріалу. Однак варто згадати про наведені вище аргументи на користь гомогенності колекції Вись. Про можливість поєднання селетоїдної традиції з оріньякською в одних комплексах свідчать певні оріньякські риси колекції верхнього шару стоянки Міра, вказані В.М. Степанчуком (Степанчук 2006, с. 202). До того ж поєднання двобічно оброблених наконечників з високими скребками оріньякських типів є характерною рисою Селету Центральної Європи, Румунії, Молдови. В Україні такий симбіоз зафіксовано в матеріалах Стінки на Дністрі.

Колекції кременю стоянки Вись властиве характерне для пам'яток селетського технокомплексу Центральної Європи і незвичне для комплексів Східної Європи поєднання двобічних наконечників з виразними оріньякськими формами: високі нуклеоподібні скребачки типу карене, високі скребачки з носиком. Особливо виразні паралелі комплексу Вись маємо в селетоїдних пам'ятках Молдови та Румунії (т. зв. «молдовський Селет», за Я. Козловським). Мова йде про стоянки Гординешти, грот Бринзени, нижній шар, Корпач, Корпач-мис, Бобулешти, Буздужани та ін. (Chirica, Vorzias, Chetragu 1996), де двобічно оброблені листоподібні та трикутні вістря знайдені разом з оріньякоїдними нуклеусами карене, високими скребачками з носиком, мікропластинами Кремс-Дюфур, кістяними вістряма младецького типу.

Виразні паралелі Висі маємо в матеріалах стоянки Бірюча Балка 2 у гирлі Сіверського Дінця (Матюхин 2007). Пізньопалеолітичні матеріали Бірючої Балки подібні до комплек-

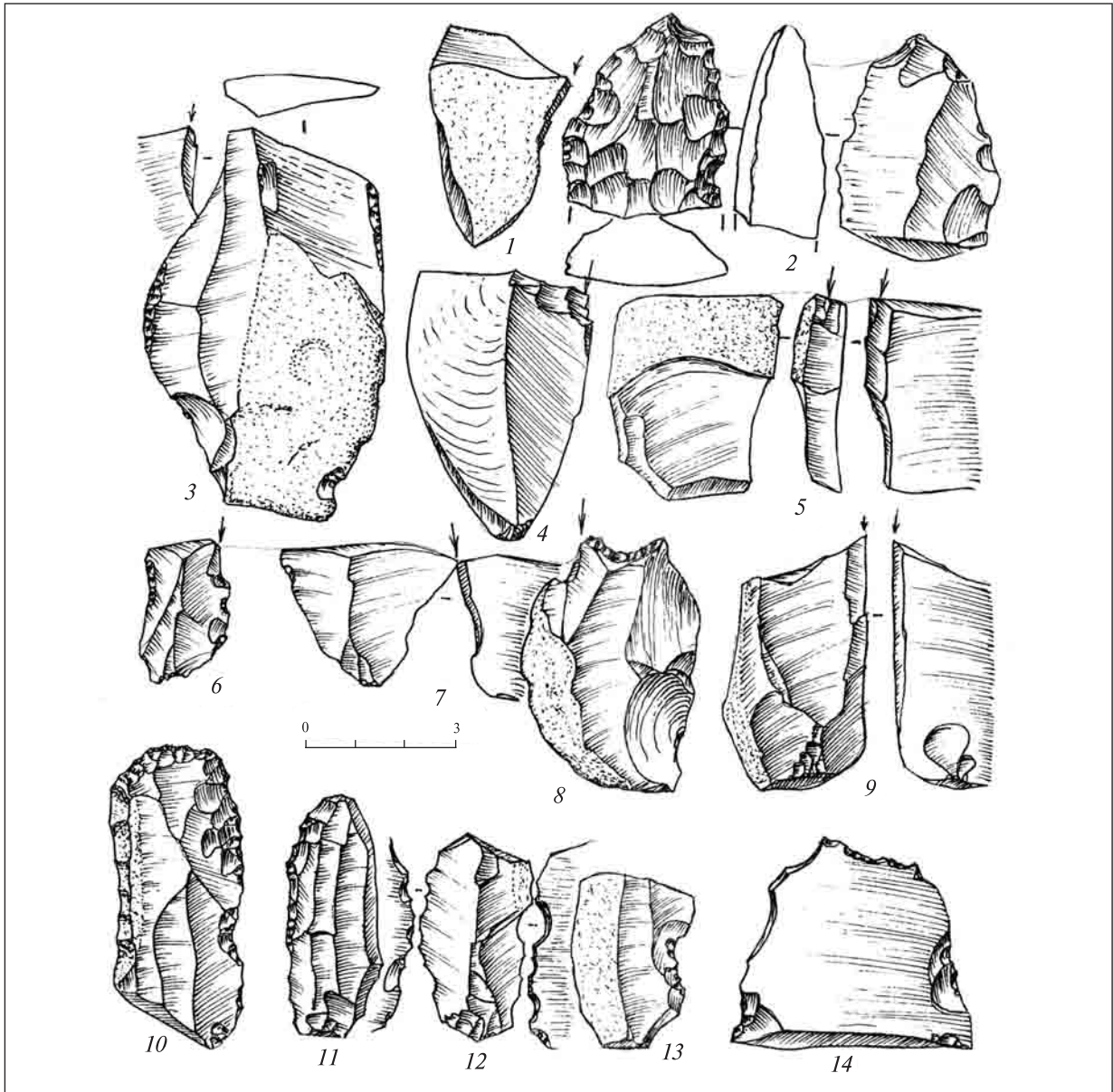

Рис. 5. Стоянка Вись. Різці (1, 3–9), уламок гостроконечника (2), зубчасті знаряддя (10–14)

су стоянки Вись за архаїчною технікою паралельного сколювання зі сплоснених нуклеусів, відщеповістю індустрії, виразними серіями двобічно оброблених трикутних наконечників стрелецького типу та рідкістю листкоподібних двобічних вістер. Разом з тим, на відміну від стоянки Вись, Бірючим Балкам не властиві оріньякські скребачки високої форми, зате там представлено виразні серії кінцевих скребачок з ретушованими довгими краями, що зближує стоянки зі стрелецькими Верхнього Дону.

Окремі трикутні наконечники з виїмкою в основі, що дуже нагадують стрелецькі вістря, знайдені на деяких стоянках молдовського Селету — Гординешти, Бобулешти IV, Тринка,

Ріпічені-Ізвор (Chirica, Borzias, Chetaru 1996, рис. 4, 1; 43, 5; 63, 20). Через те трикутні наконечники в комплексі Вись не можуть бути неспростовним аргументом належності останньої до стрелецької культури. Крім того, в колекції Висі немає трикутних кінцевих скребачок з ретушованими сторонами, які характерні для стрелецьких пам'яток басейну Дону. Останнім, на відміну від комплексу Вись, не властиві оріньякоїдні високі скребачки. Іншими словами, попри наявність двох трикутних стрелецьких вістер, виразні оріньякські елементи та відсутність трикутних скребків з ретушованими сторонами не дозволяють віднести крем'яний комплекс стоянки Вись до пам'яток стрелецької культури басейну Дону, а, радше,

наближують його до селето-оріньякських комплексів басейнів Дністра, Прута, Серета.

Таким чином, крем'яний комплекс стоянки селетського технокомплексу Вись на Кіровоградщині поєднує характерні риси центральноєвропейського Селету (високі скребачки оріньякського типу, нуклеуси карене) з елементами його східноєвропейського різновиду, виділеного в окрему стрелецьку культуру (трикутні наконечники з двобічною обробкою). Інакше кажучи, крем'яний комплекс стоянки Вись за типологією виробів являє собою щось середнє між власне пам'ятками селетського кола Центральної Європи та стрелецькими басейну Дону.

З цією думкою погоджується дослідник стоянки Стінка на Дністрі М.К. Анісюткін, який, ознайомлюючись з матеріалами Висі, звернув увагу на певні паралелі в «молдовському Селеті». М.В. Анікович відніс Вись до стрелецької культури, як і Бірючу Балку, всупереч думці дослідника останньої А.Є. Матюхіна. Не зважаючи на певні розбіжності в оцінці окремих селетоїдних пам'яток різними дослідниками, більшість об'єднує їх у селетський технокомплекс ранньої пори пізнього палеоліту.

Синтез мустьєрських реліктів (архаїчна техніка розщеплення, скребла) з селетськими елементами, зокрема у формі стрелецьких вістер, та виразними оріньякськими особливостями (високі скребачки карене та з носиком) свідчить про складність культурно-історичних процесів у перехідний період і не прості шляхи формування селетського технокомплексу Центрально-Східної Європи. Тож не дарма нема єдиної думки щодо його генетичних витоків. Російські колеги впевнені, що «местный восточноевропейский генезис стрелецкой культуры не вызывает сомнений» (Вишняцкий 2008, с. 171). Вона постала на Середньому Доні внаслідок взаємодії мікоксських переселенців з Криму з носіями верхньопалеолітичних традицій (Аникович и др. 2007, с. 290). Не погоджується з цими твердженнями український дослідник В.П. Чабай (Чабай 2000, с. 80): «можно окончательно предать забвению тезис о двустороннем мустье Крыма, как о генетической подоснове костенко-стрелецких селетоидных индустрий». В.М. Степанчук (Степанчук 2006, с. 202), навпаки, вбачає витоки Селету Східної Європи в місцевому Мікоку.

Знахідки стрелецьких наконечників на півдні України суперечать концепції російських колег про генезу стрелецької культури на Дону

за участі мікоксських мігрантів з Криму. Якщо це так, то стрелецька людність повернулася з Дону на батьківщину пращурів, де полишила селетські стоянки з трикутними наконечниками. Чи не занадто це складна схема, щоб бути реальною? Якщо дійсно стрелецька культура походить від Мікоку Криму, то чи не зародилася вона на півдні України, звідки просунулася далі на схід? Відповіді на ці запитання дадуть подальші дослідження.

Попри відчутні різнобіжності в інтерпретації генези Селету Східної Європи, попередні результати дослідження нової пам'ятки селетського технокомплексу Вись під Новомиргородом схиляють нас до думки, що згадана стоянка і їй подібні на сході Європи є продуктом певних форм акультурації між автохтонними носіями мікоксських традицій та оріньякськими прибульцями. Висловлено припущення, що селетські індустрії Центрально-Східної Європи по-

Крем'яний інвентар стоянки Вись (2007—2008 рр.)

Нуклеуси	
одноплощинні, односторонні	4
двоплощинні зустрічного зняття	3
двоплощинні зі зміненим напрямом сколювання	2
радіального зняття, диски	1
багатоплощинні	4
нуклеоподібні уламки	20
Відбійники	
Відбійники	3
Пластини та їхні фрагменти	282
Відщепи та уламки з ретушшю	70
Відщепи , луски та фрагменти кременю	4820
<i>Знаряддя з ретушшю</i>	
Вістря двобічно оброблені стрелецькі	3
фрагменти	13
Мікрровкладні з ретушшю	3
Скребачки	
високої форми нуклеоподібні	4
з носиком	11
струги на авіважах	3
атипові	4
кінцеві на відщепях	10
трикутні з ретушованими краями	1
віялоподібні	2
підокруглі	2
Різи кутові на відщепях	9
бічний ретушний	1
Гостроконечники	
Скребла	4
Базові частини гостроконечників	3
Пластини ретушовані	6
Зубчасті знаряддя	20
Усього	5304
З них з ретушшю	102

стали внаслідок синтезу мікоксської традиції неандертальців з оріньякською культурою перших *Homo sapiens*, що просунулися з Малої Азії Босфорським перешийком на Балкани і далі в Європу (Аникович 2004; Анисюткин 2005, с. 166). Питання синтезу згаданих різних традицій має виняткову наукову вагу, оскільки безпосередньо торкається інтригуючої проблеми характеру контактів аборигенів прильодовикової Європи неандертальців з першими *Homo sapiens*, які на той час почали освоювати континент.

Нещодавно досліджена стоянка Вись у Центральній Україні репрезентує принципово нове явище для палеоліту України. За типологією крем'яних виробів вона являє собою щось середнє між пам'ятками стрелецької культури басейну Дону і так званім «молдовським Селетом» басейнів Дністра та Прута. Матеріали пам'ятки проливають світло на один з ключових періодів найдавнішого минулого Східної Європи — початок колонізації регіону першими представниками людини сучасного типу.

- Аникович М.В. Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Костенки и ранняя пора верхнего палеолита Евразии. — Воронеж, 2004. — С. 86—91.
- Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б. Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. — СПб., 2007.
- Анисюткин Н.К. Палеолитическая стоянка Стинка 1 и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. — СПб., 2005.
- Вишняцкий Л.Б. Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990.
- Матюхин А.Е. Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести. — 2007. — 14. — С. 20—42.
- Степанчук В.М., Кош В.Ю., Герасименко Н.П., Дамб лон Ф., Езартц П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрусь В.Ф., Пліхе Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г. Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: Основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. — К., 2004. — Вип. 5. — С. 62—98.
- Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Чабай В.П. Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту. — Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 54—83.
- Chirica V., Borzic I., Chetraru N. Gisement du paléolithique supérieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. — Iasi, 1996.

Одержано 03.02.2009

Л.Л. Зализняк, М.М. Беленко

СТОЯНКА ВЫСЬ РАННЕГО ЭТАПА ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА НА КИРОВОГРАДЩИНЕ

Статья посвящена культурной интерпретации материалов новой верхнепалеолитической стоянки Вись близ Новомиргорода Кировоградской обл. Кремневой инвентарь демонстрирует прямые аналогии в материалах стоянок селетского технокомплекса Верхнего Днестра и Молдовы (Стинка, Гординешты, Брынзены, Бубулешты, Бuzдужаны), в материалах стрелецкой культуры России (Бирючья Балка, Костенки 1 (горизонты 2, 3), Костенки 6, 11, 12).

L.L. Zaliznyak, M.M. Belenko

SITE VYS OF THE EARLY PERIOD OF THE UPPER PALAEO-LITHIC IN KIROVOHRAD REGION

Paper is devoted to cultural interpretation of materials of the new Upper Palaeolithic site Vys near Novomyrhorod of Kirovohrad Oblast. Flint inventory of the site demonstrates direct analogies in materials of sites of Szeletian techno-complex of the Dniester River upper region and Moldova (Stinka, Gordinești, Brinzeni, Bubulești, Buzdugeni), Streletska culture sites in Russia (Birucha Balka, Kostenky 1 (levels 2, 3), Kostenky 6, 11, 12).

СКІФСЬКИЙ КУРГАН 448 БІЛЯ с. ЖУРАВКА — ПАМ'ЯТКА ПЕРЕХІДНОГО ЧАСУ В ПОТЯСМИННІ

Завдяки розгляду матеріалів кургану 448 біля с. Журавка в басейні р. Тясмин, розкопаного 1904 р. О.О. Бобринським, ставиться питання про перехідну групу між скіфськими архаїчними та класичними похованнями.

Ключові слова: скіфи, матеріальна культура, курган.

Із ім'ям голови Імператорської археологічної комісії графа О.О. Бобринського пов'язано дослідження значної кількості поховальних пам'яток доби раннього заліза Правобережжя Середнього Придніпров'я (Бобринський 1887; 1894; 1901; 1902; 1906 та ін.). Матеріали цих робіт до сьогодні продовжують складати основу джерельної бази для вивчення різних проблем історії давнього населення цього регіону. Високий для свого часу рівень досліджень О.О. Бобринського, послідовна публікація матеріалів у поєднанні з пізнішими їх републікаціями (Петренко 1967; Ильинская 1968; 1975; Ковпаненко 1981) стали підґрунтям їхньої високої цінності, репрезентативності та активного використання у наукових роботах. Втім, це стосується не всіх комплексів, особливо в частині графічного відображення артефактів, що з них походять, а це становить невід'ємний елемент сучасних досліджень в археології.

Одним із них є курган 448 біля с. Журавка у Потясминні (фігурує в літературі як Журовка). Речі з могили, розкопаної 1904 р., наступного року були видані здебільшого без ілюстрацій (Бобринський 1905, с. 92, 95, рис. 35). 1905 р. знахідки передані до Київського художньо-промислового та наукового музею імператора Миколи Олександровича¹. Сьогодні вони зберігаються у Національному музеї історії України. Свого часу архаїчні кургани басейну р. Тясмин стали предметом вивчення відомого скіфознавця В.А. Іллінської, яка, поміж іншим, подала у своїй монографії (Ильинская 1975) і ґрунтовний каталог поховань, що містить і опис інвентарю, і його прорисовки. Втім, характеризуючи комплекс кургану 448 і подаючи відомий за дореволюційною публікацією

малюнок сокири, автор зазначила, що інший інвентар комплексу не зберігся (Ильинская 1975, с. 26—27, табл. X, 20). Не зрозуміло, як речі з могили пройшли повз увагу дослідниці, яка ретельно опрацювала та видала інші скіфські матеріали з КДІМ.

Курган знаходився на схід від села на полі Журовської економії в групі насипів «середньої та малої величини». Висота 2,25 м, довжина периметра близько 150 м (отже, діаметр приблизно 47,7 м). На рівні ґрунту стали помітні обриси могили з дромосом, орієнтованої за сторонами світу. Вона мала довжину та ширину 4 м за глибини 1,42 м. Розміри дромоса, що стрімко спускався до камери, 2,35 × 1,32 м (з півночі на південь) за глибини 0,42 м. Могилу перекривав дерев'яний дах, який спирався на глиняний вихід із ями, що мав форму «правильних валів».

Стіни, заокруглені вгорі та квадратні внизу, були обкладені частоколом, низ якого закріплено у канавці завглибшки та завширшки 40 см. Додатково дах підтримували три стовпи, глибоко вкопані у дно: один — біля дромоса, два — біля південної стінки. У пограбованій могилі лежали кістки дорослої людини та корови (від супровідної їжі). Із речей виявлено залізні бойову сокиру, четверо вудил (одні — з частково вцілілими залізними псаліями), уламки кістяних псаліїв, прикрашених «фігурками», чотири кістяні круглі пряжки-пронизки («бляшки»), 29 невеликих наконечників стріл (28 бронзових та 1 кістяний), велику глиняну посудину.

Комплекс предметів вузди з кургану цікавий поєднанням у ньому, з одного боку, *келермеських*, а, з іншого боку — *пізніших* — *середньоскіфських деталей*. З чотирьох вудил одні (рис. 1, 1) були залізними стременоподібними (збереглася ланка та частина іншої). Вказаний різновид має численні аналоги у пам'ятках Українського Лісостепу: у Західноподільській групі це кургани 4 біля Долинян (Смирнова 1977, рис. 8, 5), 3 неподалік Шутнівців (Гуцал 2006, рис. 3, 1, 3), у Ленківцях (Мелюкова 1953, рис. 28, 2); у Києво-

¹ Перелік виробів із публікації здебільшого збігається з переліком предметів, переданих на зберігання. Виняток становить керамічний посуд. Замість зазначеної у статті «великої розбитої та склеєної посудини» до музею передано дві глиняних (не збереглися) та миску.

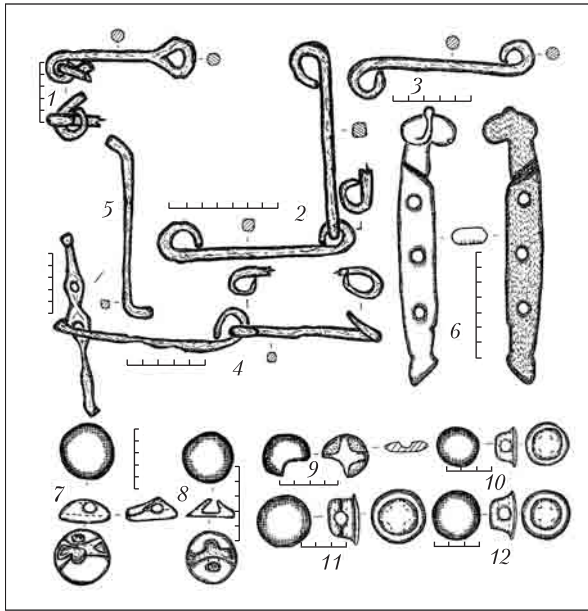

Рис. 1. Предмети вузди: 1–9 — Журавка, курган 448; 10–12 — Прусси. 1–5 — залізо, 6–12 — кістка

Черкаській групі — курган поблизу Малої Офірни (Петровська 1968, рис. 4, 2), Реп'яхувата (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 16, 1) та Червона (Ковпаненко 1984, рис. 2, 2) Могили, 38 в Гуляй-Городі (Ильинская 1975, рис. II, 1); у Посуллі — 495 біля Вовківців, у Луках, 1 поблизу Герасимівки, 3 (1886 р.) та 12 (уроч. Стайкин Верх) в Аксютинцях (Ильинская 1968, табл. X, 9; XIX, 9; XXXIX, 26; XLV, 12; XLVIII, 28). Відомі вони і на Північному Кавказі: кургани 1, 2 (М.І. Веселовського) Келермеського (Галанина 1997, табл. 19, 126, 129, 140), 12, 13, 15 Нартанського (Батчаев 1985, рис. 33, 29; 35, 15; 39, 49), Ульського (Галанина 1999, рис. 1, 4, 5) могильників. У лісостепу Східної Європи цей тип найчастіше трапляється у келермеських пам'яток, де наша знахідка є однією з найпізніших. Лісостепові знахідки відносяться в основному до середини VII—VI ст. до н. е. На Північному Кавказі такі вироби з'явилися ще у докелермеський період (Могилев 2008, с. 18–19).

Інші троє вудил (двоє цілих, від одних лишилася ланка) належать до найпоширенішого у скіфських пам'яток петельчастого виду (рис. 1, 2–4). З'явившись у келермеський час, вони продовжували побутувати до кінця скіфського періоду: середина VII — початок III ст. до н. е.

У петлі одних із вудил зберігся залізний дводірчатий S-подібний псалій (рис. 1, 5; вірогідно, інший був таким самим). Вказані вироби з'явилися у другій половині VI ст. до н. е., особливо широко розповсюдилися у середньоскіфський час, використовуючись і за пізньо-

скіфської доби (Могилев 2008, с. 37). Наш предмет є одним з найраніших із них.

Кістяний тридірчатий псалій прикрашений голівкою баранчика та копитом (рис. 1, 6)². Два вказаних мотиви є одними з найбільш характерних для ранньоскіфського мистецтва. Оздоблення ними предметів вузди, вірогідно, мало надати елементам упряжі додаткової сакральної сили, що могла поширюватись і на коня та вершника. Закінчення у вигляді копита є більш універсальним елементом: воно наявне на більшості ранньоскіфських кістяних псаліїв. Різноманітнішими були верхні частини, що прикрашалися голівками грифобарана, коня, лося, котячого хижака. Голова барана серед них є однією з найпоширеніших. Особливо масово такі псалії трапляються у Посуллі: кургани Старша Могила, 1 і 9 (1886 р.) біля Вовківців (Ильинская 1968, табл. IV, 4, 5, 8, 10, 11; XXXII, 10; XXXV, 15), 468, 469, 470 поблизу Аксютинців (Галанина 1977, рис. 18, 11, 12; 19, 2, 7; 20, 3) та ін. Менше їх знайдено у Києво-Черкаській групі (переважно на Тясміні): кургани 38 в Гуляй-Городі (Бобринский 1887, табл. II, 22), 432 неподалік Журавки (Ильинская 1975, табл. XII, 1); у Поворсклі: зольники 3 в уроч. Царина (Мурзин и др. 2001, рис. 25, 2) та 28 на Західному укріпленні у Більську (Шрамко 1995, рис. 1, 26); на Північному Кавказі: кургани 23 біля Нартана (Батчаев 1985, табл. 53, 4, 5), 6 та 16 могильника Новозаведене (Петренко, Маслов, Канторович 2000, рис. 3; 2006, рис. 4, 7). Окремі вироби, що ілюструють скіфські близькосхідні походи, відомі навіть у Передній Азії: Хасанлу, Капланту (Hauptmann 1983, Abb. 5, 13, 14). Окрім цього, існували кістяні навершя псаліїв та інші вуздечні деталі з зображеннями голівок баранів та копит (Могилев 2008, с. 25, 26, 29; рис. 40, 5–18; 41; 42; 56; 129, 42–48; 134, 24, 25). Вказані вироби, серед яких наш предмет є одним з найпізніших, датуються серединою VII—VI ст. до н. е.

Із чотирьох кістяних пряжок-пронизок збереглися дві та фрагмент третьої. Дві з них — з округлим щитком та петлеподібним виступом ззаду (рис. 1, 7, 8) — належать до досить рідкісного різновиду виробів, відомих також із зольника 12 Західного Більського городища (Шрамко 1987, рис. 15, 9), курганів 1 біля Райгорода (Древности 1901, табл. LI), що, найвірогідніше, датуються келермеським часом, та 2 в Аксютинцях (фонди НМІУ).

Фрагмент третьої знахідки (рис. 1, 9) являє собою задню частину пряжки-пронизки з кру-

² Уламки інших кістяних псаліїв не збереглися.

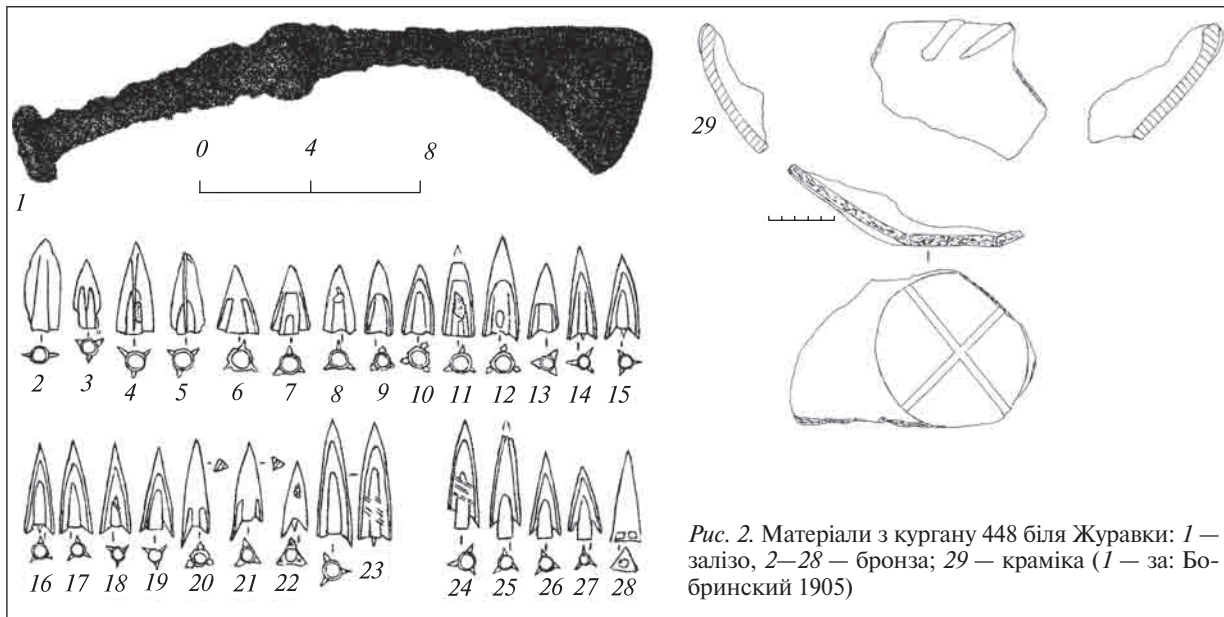

Рис. 2. Матеріали з кургану 448 біля Журавки: 1 — залізо, 2—28 — бронза; 29 — кераміка (1 — за: Бобринский 1905)

глим щитком (рис. 1, 10—12). Такі предмети досить поширені у басейні Тясмину: кургани 1 біля Райгорода (Древности 1900, табл. ЛІ, 9), 2 неподалік Жаботина (Там само, с. 9), Шарпівське городище (Фабриціус 1949, табл. V, 10). Відомі вони й у Посуллі: Будки, Роменський повіт (Древности 1899, табл. XXXII, 527; 1900, табл. LI, 531), кургани 2 і 3 в Аксютинцях (фонди НМІУ) та навіть на Сеймі (Пузикова 1981, рис. 40, 20). Дата цих речей — VII—VI ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 70—71).

Залізна сокира (рис. 2, 1) не збереглась і відома лише за малюнком у публікації. Вона має лезо, що розширюється, та потовщення на протилежному кінці. В.А. Іллінська вважала цей тип «сокир-молотків» основним видом такого озброєння за скіфської доби (Іллінська 1961, с. 36). Хронологічно найближчим аналогом до нашої знахідки є предмет із Шумейківського кургану (Древности 1900, табл. XXXVIII, 170), який також містив ранньоскіфські та середньоскіфські речі. Подібні вироби відомі і за келермеської доби: кургани 1 біля Дупліски на Західному Поділлі (Sulimirski 1936, tab. IX, 6), 3 (1886 р.) біля Аксютинців (Ильинская 1968, табл. XIX, 13), Реп'яхувата Могила, поховання 2 (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, рис. 11, 1). Знахідка схожої сокири в кургані 9 біля Прус пізньоскіфського часу (Іллінська 1961, с. 36—37, рис. 6, 4), свідчить, що ці речі мали досить широкий період побутування.

Із 28 бронзових наконечників стріл у НМІУ зберігаються 27³. Два з них — дволопатекий лис-

топодібний та трилопатекий гостролистий з шипом (рис. 2, 2, 3) належать до звичайних келермеських типів. Аналоги відомі з курганів Старша Могила, 469 неподалік Аксютинців (Ильинская 1968, табл. II, 31, 32; XIV, 4), з південної могили першого Краснознам'янського (Петренко 2006, кат. 76), Мельгуновського (Мелюкова 1964, табл. 6, е, 4) та багатьох інших. Знаходять їх і в похованнях, що містять і ранньоскіфські, і середньоскіфські предмети: кургани 478 біля Вовківців, 481 поблизу Басівки (Галанина 1977, табл. 23, 9; 25, 36), 10 та 12 в уроч. Стайкин Верх неподалік Аксютинців (Ильинская 1968, табл. IX, 20; X, 10).

Група трилопатеких наконечників має або приховану, або ледь виступаючу втулку (рис. 2, 4—13). Ці різновиди властиві сагайдачним наборам з раннім середньоскіфським інвентарем: кургани 491 біля Макіївки, 425 неподалік Кулешівки, 497 та А поблизу Басівки (Галанина 1977, табл. 11, 16, 23, 26; 17, 7—9; 26, 1, 2; 27, 24) у Лисостеповому Подніпров'ї; 52 (поховання 1) біля Верхньотарасівки (Мурзин, Евдокимов 1977, рис. 1, 2—11), Дзюбина Могила (Алексеев 1991, рис. 1, 3), 2 (поховання 3) та 6 (поховання 1) групи Ковалівка II (Ковпаненко, Бунятян, Гаврилюк 1978, рис. 31, 6—10; 36, 6—8) у Степовому Причорномор'ї; похованнях 48 (1912 р.) та 96 (1913 р.) некрополя Ольвії (Скуднева 1988, с. 117, 146—148; кат. 176, 231). Трапляються вони і в згаданих перехідних комплексах із ранньо- та середньоскіфським інвентарем: кургани 478 біля Вовківців, 481, 482, 483 біля Басівки, 505 поблизу Броварок (Галанина 1977, табл. 23, 29; 25, 16, 17, 28, 34,

³ Кістяний наконечник не зберігся.

37; 30, 5), могили 15 (1914 р.), 91 (1913 р.) некрополя Ольвії (Скуднава 1960, рис. 6, 1; 8, 2). Інші трилопатеві вістря мають приховану втулку та вигнуті вниз лопаті, що утворюють шипи (рис. 2, 14—19). Такий екземпляр було знайдено в кургані 491 у Макіївці у наборі з базисними наконечниками, ще один з кургану 389 поблизу Селища супроводжувався келермеським вістря (Галанина 1977, табл. 5, 10, 11; 11, 20).

До наконечників із тригранною голівкою, виділеними лопатями, одна з яких утворює шип (рис. 2, 20, 21), хронологічно найближчим є подібний виріб зі згаданого вже порубіжного кургану 505 у Броварках (Галанина 1977, табл. 30, 11), хоча такі речі продовжують існувати й пізніше (Алексеев 1995, рис. 1, 1). На перший погляд, дуже схоже до наконечників IV ст. до н. е. тригранне вістря з ребрами граней, що утворюють шипи (рис. 2, 22). Втім, подібні знахідки відомі у похованнях ще із другої половини VI — початку V ст. до н. е. із базисними наконечниками: кургани 491 біля Макіївки, 214 під Яблуновом, 447, поховання 1 поблизу Пастирського⁴ (Галанина 1977, табл. 2, 4; 11, 24; 14, 4). Вірогідно, саме ці вироби були прототипами вістер пізньоскіфського часу.

Схожа ситуація спостерігається також з вістря з прихованою втулкою та шипом (рис. 2, 23). Більш характерні вже для V ст. до н. е., вони відомі й раніше (Полін 1987, рис. 8, 36). Окрім цього, до кургану зараховано вироби з виступаючою втулкою й гострими кінцями лопатей (рис. 2, 24—27) та тригранний наконечник (рис. 2, 28), що властиві вже наборам середини V—IV ст. до н. е. Вірогідно, відбулась плутанина, і вони приписані сюди помилково. На відміну від інших предметів з комплексу, кожен з яких має індивідуальний інвентарний номер, що дозволяє встановити старі дореволюційні номери і напевно пов'язати вироби з похованням, вістря мають один номер на всю коробку, де вони зберігаються. Таким чином, встановити сьогодні, на якому етапі відбулась плутанина та звідки попали сюди пізніші наконечники, неможливо.

Не зовсім підпадає під опис «великої глиняної посудини» із публікації миска, передана свого часу в музей з Імператорської археологічної комісії. Від неї збереглися чотири фрагменти стінок з дещо ввігнутими вінцями (з двома скісними виступами на кожному з фрагментів) та дно з хрестоподібним знаком всередині (рис. 2, 29). Як відомо, хрести — стародавні со-

лярні знаки. Розташований на посудині символ, ймовірно, мав уособлювати сонячну силу, енергію та передавати її харчами, а отже — й людині. Діаметр вінець 41—42 см, дна — 10 см. Орнаментация мисок такими смугами сягає корінням в Український Лісостеп доскіфського періоду: вироби з курганів 10 біля Стеблева (Клочко, Скорый 1993, рис. 6, 2), 340 на р. Ташлик (Ильинская 1975, табл. XIX, 1), поселень біля Нагорян (Шовкопляс 1954, табл. I, 9) і Мерешівки, в урочищах Гамарня коло Ленківців (Мелюкова 1958, рис. 2, 11; 6, 10), Дунайок поблизу Луки-Врублевецької (Шовкопляс 1956, табл. II, 8) і Непоротова (Крушельницька 1998, рис. 120, 10), Галиця II та Велика Слобідка II (Гуцал 1979, рис. 2, 24; 3, 43), Жаботинського (Дараган 2003, рис. 5, 8, 16; Daragan 2004, Abb. 21, 3) і Рудковецького городища. Такі мотиви продовжують існувати і в ранньоскіфський час: кургани 2 групи Медвин II, 35 біля Бобринці (Ковпаненко 1981, рис. 10, 23; 31, 15). Якщо вказаний предмет дійсно знайдено у нашому кургані, то це одна з найпізніших речей цього типу.

Курган 448 біля Журавки становить інтерес насамперед *наявністю в могилі і ранньоскіфських, і середньоскіфських предметів*. Це чітко фіксується за вуздечним набором (з одного боку, відповідно, залізні стременоподібні вудила, кістяні тригранні псалії та пряжки-пронизки, з іншого — петельчасті вудила з дводірчастим псалієм). Можливо, це знайшло відображення і в комплексі наконечників стріл, що містить і келермеські, і базисні зразки (однак, стосовно них, через вказані обставини, цілковитої певності немає). За фактом такого поєднання наш комплекс є зовсім не поодиноким у Північному Причорномор'ї. Відомі й інші поховання (рис. 3—7), що містять такі ж елементи. Найбільш чітко це прослідковується за добре вивченими комплексами наконечників стріл (багато з яких А.І. Мелюкова віднесла до II хронологічної групи VI—V ст. до н. е.: 1964, табл. 7). До них належать, з одного боку, бронзові наконечники келермеських типів (дволопатеві листоподібні, трилопатеві та тригранні листоподібні, або з трикутною голівкою та інші), а з іншого — з прихованою втулкою базисних різновидів. Іншим важливим індикатором є деталі кінського спорядження. З ранніх предметів тут наявні бронзові та залізні стременоподібні вудила, псалії з трьома отворами з різних матеріалів, пряжки-пронизки, з пізніх — насамперед дводірчасті псалії та характерні бляхи середньоскіфського часу.

⁴ В останньому є навіть один келермеський наконечник.

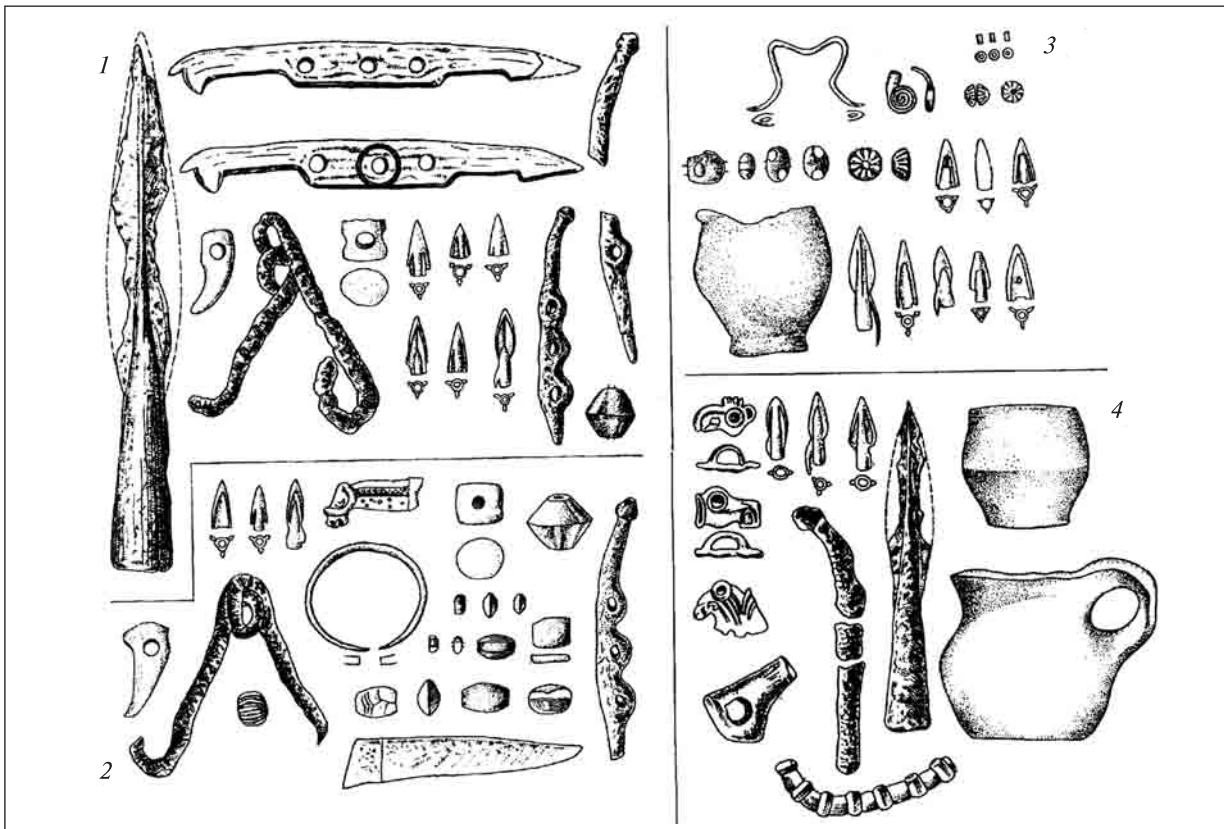

Рис. 3. Матеріали з Аксютинецьких курганів (за: Ильинская 1968): 1 — Солодке, курган 1; 2 — Солодке, курган 2; 3 — Стайкин Верх, курган 6; 4 — Стайкин Верх, курган 12

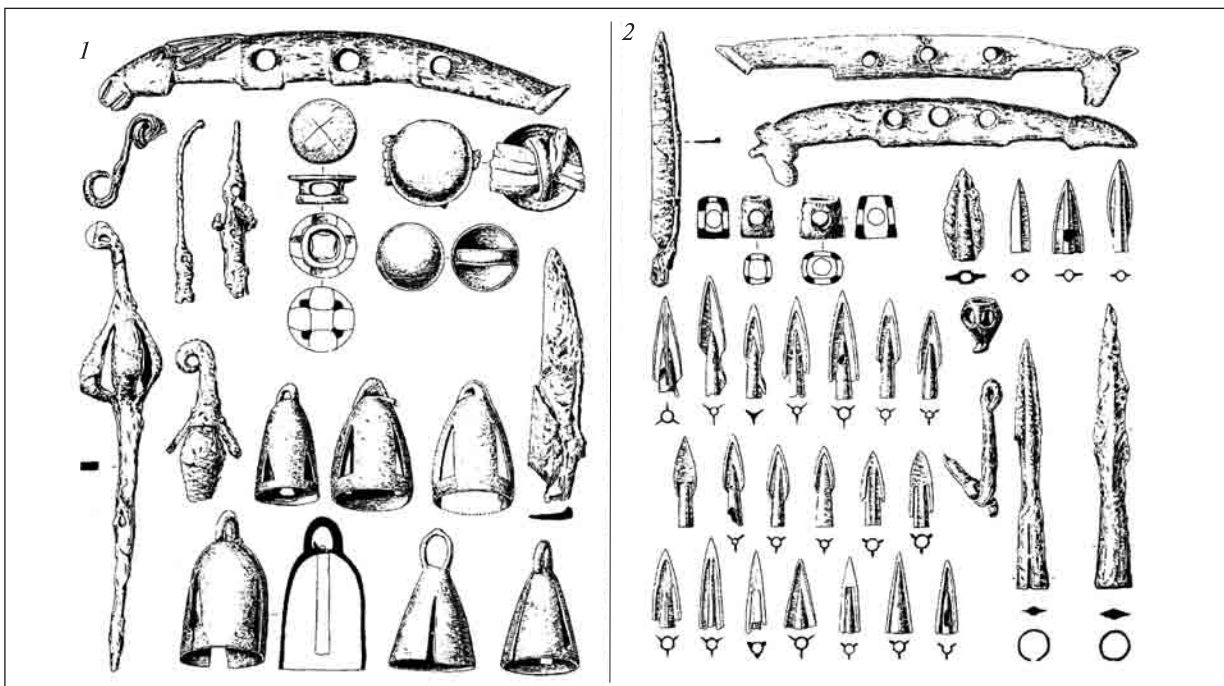

Рис. 4. Матеріали з курганів біля с. Вовківці (за: Галанина 1977): 1 — курган 477; 2 — курган 478

З них територіально найближчими до розглянутого є кургани 48 біля Гуляй-Города (Ильинская 1975, табл. VIII, 1—4) і 447, поховання 1 у Пастирському та 389 біля Селища (Галани-

на 1977, табл. 5, 10, 11; 14, 1—6). Значна частина таких могил зосереджена у Посуллі та в сусідньому басейні р. Псел: кургани Шумейківський, 6 та 12 в уроч. Стайкин Верх, 1 і 2 в уроч.

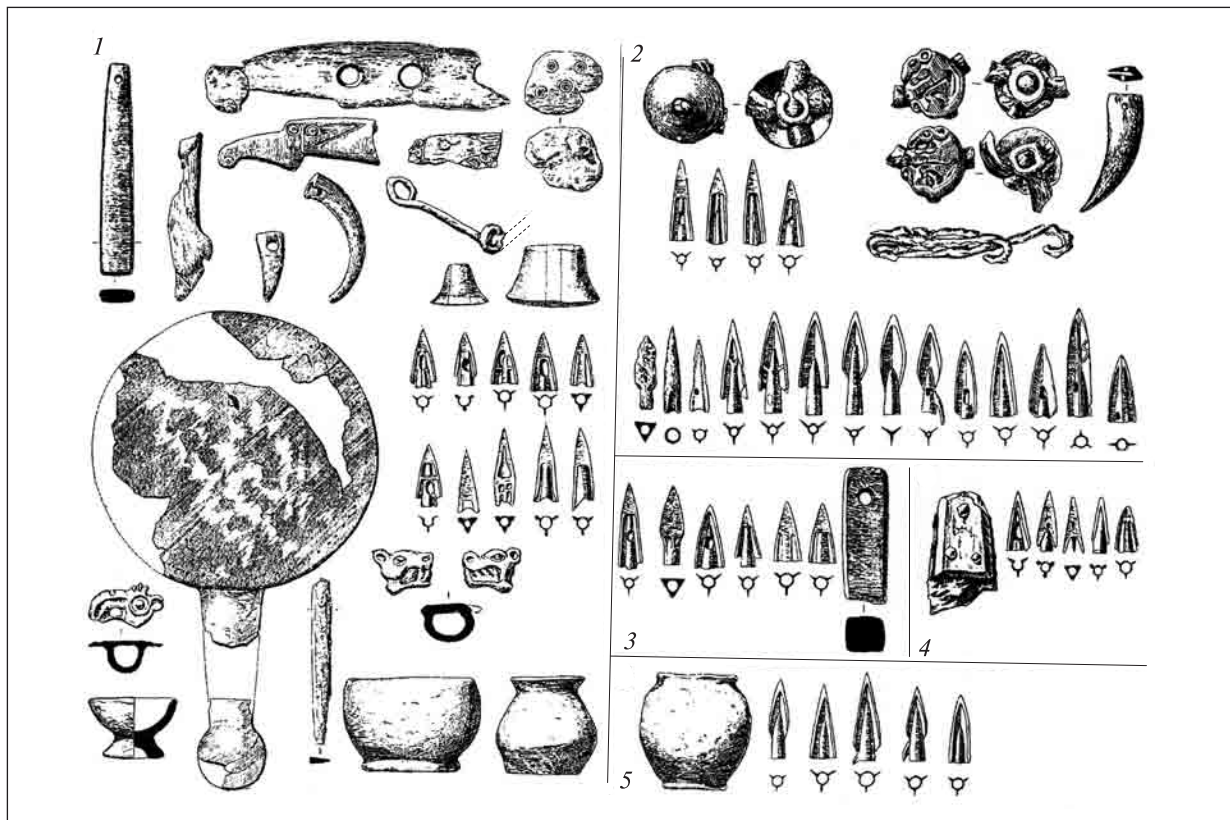

Рис. 5. Матеріали з курганів (за: Галанина 1977): 1 — Броварки, курган 505; 2 — Басівка, курган 482; 3 — Басівка, курган 483; 4 — Пастирське, курган 447, поховання 1; 5 — Басівка, курган 481

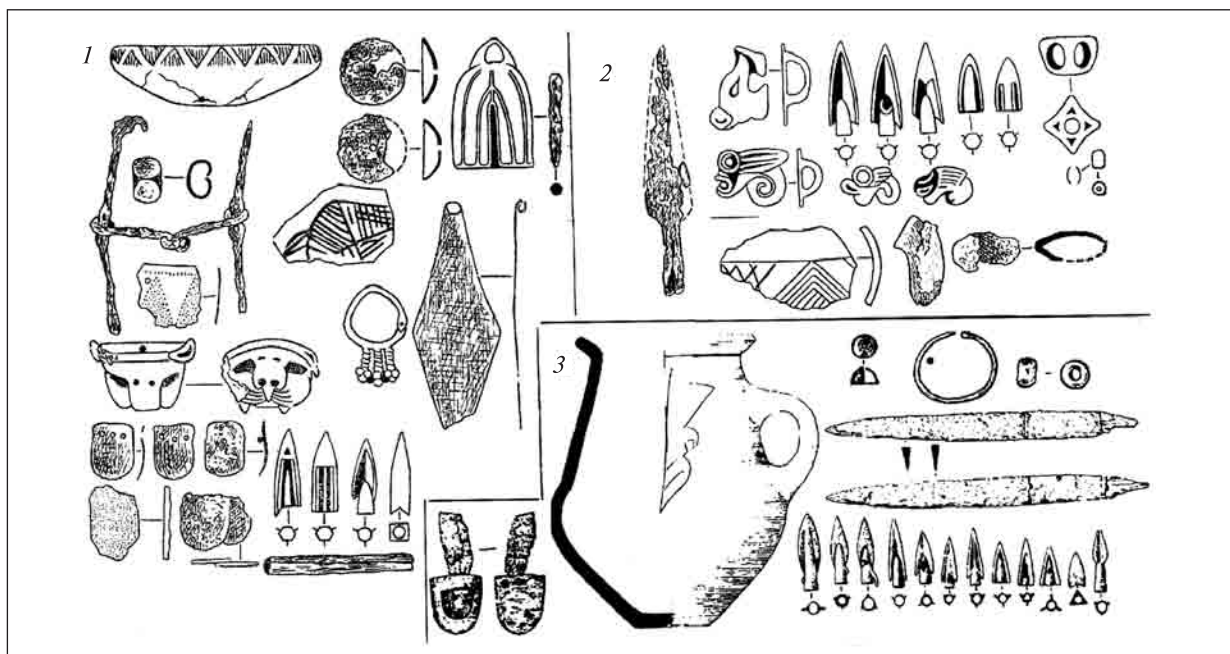

Рис. 6. Матеріали з курганів: 1 — Нартан, курган 4; 2 — Нартан, курган 24; 3 — Уляп, курган 15, поховання 48 (1, 2 — за: Батчаев 1985; 3 — за: Лесков и др. 2005)

Солодке біля Аксютинців, 1, 4, 7—9 (1886 р.), поховання 1 (Ильинская 1954, рис. 10, 5—8, 12, 16; 1968, с. 29—33, 43—45; рис. 22—24; 25, 1—5; табл. IX, 6—23; X, 5—16; XXXII, 5—15; XXXV,

1—19; XLII, 6—8), 477, 478 неподалік Вовківців, 481—483 біля Басівки, 505 поблизу Броварок (Галанина 1977, табл. 22; 23; 25; 29, 18—28; 30, 1—17). У Поворсклі до вказаних пам'яток

належать Вітова Могила (Ковпаненко 1967, рис. 46, 9—14) та курган 21 у Куп'євасі (Бойко 2008, с. 204—209, рис. 4).

У Степовому Причорномор'ї такий інвентар знайдено у похованні біля Придніпровки (Бодянський 1972, с. 95—97, рис. 1; 2), курганах поблизу Гусарки (Мурзин 1977, рис. 1), Новокиївки (Мурзин 1984, рис. 19); 4 — поховання 1 неподалік Іллічевого (Яковенко, Черненко, Корпусова 1970, рис. 4, 4—6) і похованнях 1 в Бузькому (Гребенников 2008, рис. 12, 17—37), 1G Аджигола (Ebert 1913, S. 11—15, Abb. 8—13; 14, f—k; 15—16); курганах 17 — поховання 6 у Никольському (Агульников, Сава 2004, рис. 77, 1—15), 6 біля Жданова (Черненко 1970, рис. 1) і поруч з Вишневою (Андрух 1988).

Відомі такі комплекси й на Північному Кавказі: кургани 4, 5, 8 і 24 Нартанського могильника (Батчаев 1985, табл. 16; 19; 25; 53, 19—33), 15 — поховання 48 біля Уляпа (Лесков и др. 2005, рис. 201), 10 поблизу ст. Асиновської (Бурков, Маслов 2007, с. 303—308, рис. 6), поховання 8 могильника Султан-Гора I (Дударев, Рунич 1992, рис. 5, 17—31).

Низку могил із вказаним поєднанням предметів виявлено й у некрополі Ольвії: могили 6 (1909 р.), 12 та 76 (1910 р.), 52, 66 і 100 (1911 р.), 107 (1911 р.), 1 (1912 р.), 82 та 91 (1913 р.), 15 (1914 р.) (Капошина 1956, рис. 17; Скуднова 1960, рис. 6—8; 1988, с. 42, 43, 55, 56, 69, 70, 78—80, 99, 101, 138, 139, 143, 144, 158, 159, кат. 116, 145, 150, 220, 226, 139, 243; Полін 1987, рис. 8; 9). Схоже, такі пам'ятки відомі й у Середній Європі: *Výšička Skála*, *Libenska Gora* (Вукowski 1977, fig. 14; Chochorowski 1985, Abb. 7, 7—14; 8).

Цікаво, що вказане поєднання речей трапляється і в похованнях в ареалі савроматської культури⁵: кургани 7 в с. Сара, 3, групи Лугове III, біля Чернігівського, 19, поховання 24 неподалік Політотдельського, біля 15 селища (Смирнов 1961, рис. 13, А; 14, А; 15, А; 21, А, Б; 1964, рис. 5, 4; 6, 8; 7, II; 9, I; 35, А, Б), А 12 у Блюменфельді (Граков 1999, рис. 3), 1, III Лебедівської (Гуцалов 2008, рис. 4) і поховання 1 в кургані Новокумацької груп (Мошкова 1961, рис. 47, 2, 3), 1 неподалік Целинного (Пшеничук 1983, табл. XXV, 2—15), 4 могильника Бесоба (Кадыбарев 1984, рис. 1; 2), біля ст. Бекетовська (Сурков 1995, с. 34—35; рис. 2, 1—33), поховання 23 поблизу Комсомольського (Дворниченко, Плахов, Очир-Горяева 1997, рис. 5—7). За умови одночасності поминальних

⁵ Окремі з них, щоправда, містили кілька кістяків.

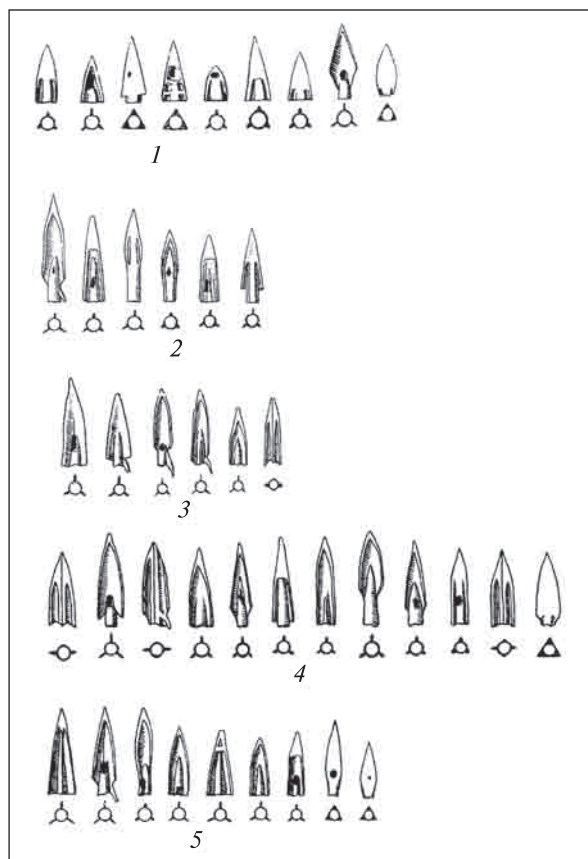

Рис. 7. Бронзові наконечники з некрополлю Ольвії (за Скуднова 1960): 1 — могила 91 (1913 р.); 2 — могила 15 (1914 р.); 3 — могила 76 (1910 р.); 4 — могила 66 (1911 р.); 5 — могила 107 (1911 р.)

комплексів 1 і 2, сюди можна додати й курган біля Варни (Таиров, Боталов 1988, рис. 4; 5).

Іноді в літературі достовірність таких комплексів (переважно з дореволюційних досліджень) ставиться під сумнів (Полін 1996, с. 122). Наголошується на неповній достовірності належності до поховань певних речей, переплутаності знахідок із різних могил тощо. Цілком допускаючи, що окремі вироби дійсно могли бути помилково віднесені до деяких поховань, переплутаність артефактів з курганів, що могло призвести до помилок при інтерпретації, все ж відзначимо, що це навряд чи дає підстави для ігнорування всієї маси комплексів, відомих на широкій території півдня Східної Європи. До того ж, серед вказаних поховань чимало досліджено та опубліковано вже у повоєнний час. Тож нарікати на неналежну фіксацію чи плутанину з речами тут вже немає підстав.

Визначаючи дати вказаних північнопричорноморських курганів, слід мати на увазі кілька аспектів: фінальну дату старожитностей келермеського кола, за якими безпосередньо слідує описані пам'ятки; час появи середньоскіфської культури (адже саме поява

окремих середньоскіфських деталей, за наявності й більш давніх, і вирізняє окреслену групу); власну хронологію перехідних могил (тут вже традиційно для скіфології важливу роль відіграє такий важливий хроноіндикатор, як імпортна антична кераміка).

Фінальна дата келеремських старожитностей, виходячи з супровідного імпортного грецького посуду, сьогодні може бути визначена як перша половина — середина VI ст. до н. е.: кургани 5 (1886 р.) біля Вовківців (Ломтадзе, Фирсов 2005, с. 181); Реп'яхувата Могила, поховання 2 (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 53, рис. 28; Монахов 2003, с. 32); 7, поховання 8 біля Новоалександрівки, 2, поховання 10 могильника Бушуйка (Кореняко, Лукьяшко 1982, рис. 8—10; Беспалый, Парусимов 1991, рис. 6, 12—15, 20; Монахов 2003, с. 32; Копылов 2003, с. 136). Найраніші середньоскіфські речі, зважаючи на окремі античні знахідки, з'являються з середини — третьої чверті VI ст. до н. е. Так, у кургані 12 групи Частих курганів виявлено частини амфори цього часу (Пузикова 2001, с. 15, рис. 9), базисні наконечники стріл були разом з амфорою середини — другої половини (третьої) VI ст. до н. е. в кургані 19 неподалік Куп'євахи (Бойко, Берестнев 2001, с. 39—41, рис. 19; Вдовиченко 2007, с. 16). Розглядаючи хронологію перехідних могил, нагадаємо, що згадані вище ольвійські поховання датуються грецькою керамікою в інтервалі другої половини VI ст. до н. е. Поховання 1G Аджигольського могильника містило кілік 525—480 рр. до н. е.

(Полін 1987, с. 30). Фрагменти амфори з кургану 21 біля Куп'євахи віднесено до кінця VI — першої половини V ст. до н. е. (Бойко 2008, с. 208). Таким чином, вірогідно, основний час побутування більшості вказаних поховань припадає на другу половину VI — початок V ст. до н. е. У середині VI ст. до н. е. вони межують з келеремськими, а протягом всього часу свого функціонування співіснують з ранніми середньоскіфськими комплексами. Враховуючи сказане, курган 448 біля Журавки найімовірніше слід відносити до другої половини VI ст. до н. е.

Відносно недавно А.Ю. Алексеев висунув ідею про наявність у історії Європейської Скіфії двох головних культурно-історичних періодів. Перший з них охоплює переважно ранньоскіфський час, другий — середньоскіфський та пізньоскіфський етапи. Зміна одного іншим, викликана, вірогідно, імпульсами зі сходу, супроводжувалася суттєвими метаморфозами в матеріальній культурі (Алексеев 2003, с. 168—193, 278, 279). На межі цих двох глобальних історичних епох існувала виділена авторами група, яка ілюструвала їхній контакт і ввібрала характерні елементи обох. Наявність перехідних пам'яток доволі тривалий проміжок часу свідчить, що зміни у матеріальній культурі не були миттєвими. Поява нових виробів не означала остаточного витіснення старих, певний час вони співіснували. Лише в V ст. до н. е. ранньоскіфські форми остаточно зникають, панівним стає новий інвентарний комплекс «класичної Скіфії».

Агульников С., Сава Е. Исследования курганов на Левобережье Днестра. — Кишинэу, 2004.

Алексеев А.Ю. Хронография и хронология Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—57.

Алексеев А.Ю. Скифское погребение V в. до н. э. в кургане Малая Цимбалка (раскопки И.Е. Забелина в 1868 году) // АСГЭ. — 1995. — № 32. — С. 53—59.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Андрух С.И. Погребение раннескифского воина в Присивашье // СА. — 1988. — № 1. — С. 159—170.

Батчаев В.М. Древности предскифского и скифского периодов // Археологические исследования на новостройках Кабардино-Балкарии. — Нальчик, 1985. — С. 7—115.

Беспалый Е.И., Парусимов И.Н. Комплексы переходного и раннескифского периодов на Нижнем Дону // СА. — 1991. — № 3. — С. 179—195.

Бобринский А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. I.; 1894. — Т. 2; 1901. — Т. 3.

Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Черкасском и Чигиринском уездах Киевской губернии в 1901 году // ИАК. — 1902. — № 4. — С. 24—50.

Бобринский А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовка и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. — 1905. — № 17. — С. 17—98.

Бобринский А.А. Отчет о раскопках в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1905 году // ИАК. — 1906. — № 20. — С. 1—16.

Бодянский О.В. Скіфське поховання поблизу Запоріжжя // Археологія. — 1972. — 7. — С. 95—97.

Бойко Ю.Н. Новые исследования курганного могильника у с. Куп'єваха // Древности. — Харьков, 2008. — С. 204—225.

- Бойко Ю.Н., Берестнев С.И.* Погребения VII—III вв. до н. э. курганного могильника у с. Купьеваха (Ворсклинский регион скифского времени). — Харьков, 2001.
- Бурков С.Б., Маслов В.Е.* Новые комплексы скифской эпохи из Чечни // МИАР. — 1997. — № 1. — С. 114—126.
- Бурков С.Б., Маслов В.Е.* Воинские погребения из курганов у станицы Ассиновской // Северный Кавказ и мир кочевников в раннем железном веке. — М., 2007. — С. 295—320.
- Вдовиченко И.И.* Античная расписная керамика на варварских памятниках Северного Причерноморья // Древняя Таврика. — Симферополь, 2007. — С. 13—58.
- Галанина Л.К.* Скифские древности Приднепровья. — САИ. — 1977. — Вып. Д 1—33.
- Галанина Л.К.* Келермесские курганы. — М., 1997.
- Галанина Л.К.* Ульский курган (раскопки Н.И. Веселовского в 1910 г.) // АСГЭ. — 1999. — Вып. 34. — С. 58—67.
- Граков Б.Н.* Памятники скифской культуры между Волгой и Уральскими горами // Евразийские древности. — М., 1999. — С. 7—33.
- Гребенников Ю.С.* Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.
- Гуцал А.Ф.* Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968—1969 рр.) // Археологія. — 1979. — 31 — С. 65—75.
- Гуцал А.Ф.* Третій шутнівецький курган // Хмельниччина: Дивокрай. — 2006. — № 1—2. — С. 9—12.
- Гуцалов С.Ю.* Материалы раскопок курганов могильника Лебедевка II в 2002 г. // Ранние кочевники Волгоуральского региона. — Оренбург, 2008. — С. 38—46.
- Дараган М.Н.* Периодизация Жаботинского поселения // АБУ 2001—2002 рр. — 2003. — Вып. 5. — С. 310—317.
- Дворниченко В.В., Плахов В.В., Очир-Горяева М.А.* Погребения ранних кочевников из Нижнего Поволжья // РА. — 1997. — № 3. — С. 127—141.
- Древности Приднепровья.* — К., 1899. — Вып. 2; 1900. — Вып. 3; 1901. — Вып. 4.
- Дударев С.Л., Рунич А.П.* К вопросу о степном влиянии на вооружение и войско северокавказцев в VII—V вв. до н. э. (на примере Пятигорья). — Грозный, 1992.
- Ильинская В.А.* Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы // КСИИМК. — 1954. — Вып. 54. — С. 24—41.
- Іллінська В.А.* Скіфські сокири // Археологія. — 1961. — 12. — С. 27—52.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А.* Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—64.
- Кадыбарев М.К.* Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 84—93.
- Капошина С.И.* О скифских элементах в культуре Ольвии // МИА. — 1956. — № 50. — С. 154—189.
- Клочко В.И., Скорый С.А.* К исследованию позднечернолесского погребального обряда // РА. — 1993. — № 4. — С. 54—64.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т.* Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. — К., 1981.
- Ковпаненко Г.Т.* «Червона Могила» у с. Флярковка // Древности Евразии скифо-сарматского времени. — М., 1984. — С. 107—113.
- Ковпаненко Г.Т., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А.* Раскопки курганов у с. Ковалевка // Курганы на Южном Буге. — К., 1978. — С. 7—132.
- Копылов В.П.* Скифы Нижнего Дона и Северо-Восточного Приазовья (Вопросы хронологии и военно-политической истории) // ВДИ. — 2003. — № 1. — С. 131—140.
- Коренько В.А., Лукьяшко С.И.* Новые материалы раннескифского времени на Левобережье Нижнего Дона // СА. — 1982. — № 3. — С. 149—164.
- Крушельницька Л.І.* Чорноліська культура Середнього Подністров'я (за матеріалами непоротівської групи пам'яток). — Львів, 1998.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтowa И.В., Эрлих В.Р.* Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. Погребальные комплексы. — М., 2005.
- Ломтадзе Г.А., Фирсов К.Б.* Комплекс раннескифского времени из раскопок С.А. Мазараки // Боспорские чтения. — Вып. VI: Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Периоды дестабилизации, катастроф. — Керчь, 2005. — С. 180—185.
- Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени на Среднем Днестре // КСИИМК. — 1953. — Вып. 51. — С. 60—73.
- Мелюкова А.И.* Памятники скифского времени Лесостепного Среднего Поднестровья // МИА. — 1958. — № 64. — С. 5—102.

- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — САИ. — 1964. — Вып. Д 1—4.
- Моголов О.Д.* Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Монахов С.Ю.* Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. — М.; Саратов, 2003.
- Мошкова М.Г.* Сарматские курганы в Оренбургской области // КСИА. — 1961. — Вып. 83. — С. 115—125.
- Мурзин В.Ю.* Два раннескифских комплекса из Запорожской области // Новые исследования археологических памятников на Украине. — К., 1977. — С. 54—68.
- Мурзин В.Ю.* Скифская архаика Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзин В.Ю., Евдокимов Г.Л.* Раннескифское погребение у с. Верхнетарасовки // Курганы юга Днепропетровщины. — К., 1977. — С. 56—59.
- Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Скорый С.А., Махортых С.В., Черненко Е.В.* Исследования совместной Украинско-немецкой археологической экспедиции в 2000 г. — К., 2001.
- Петренко В.Г.* Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. — 1967. — Вып. Д 1—4.
- Петренко В.Г.* Краснознаменский могильник. Элитные курганы раннескифской эпохи на Северном Кавказе. — М.; Берлин; Бордо; 2006.
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р.* Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. — М., 2000. — С. 238—248.
- Петренко В.Г., Маслов В.Е., Канторович А.Р.* Погребения подростков в могильнике Новозаведенное II // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 388—423.
- Петровська Є.О.* Курган VI ст. до н. е. біля с. Мала Офірна на Київщині // Археологія. — 1968. — 21. — С. 164—174.
- Покровська Є.Ф., Петренко В.Г., Ковпаненко Г.Т.* Поселення VIII—VI ст. до н. е. поблизу с. Хрещатик на Канівщині // Археологія. — 1971. — Вып. 2. — С. 94—109.
- Полін С.В.* Хронологія ранньоскіфських пам'яток // Археологія. — 1987. — Вып. 59. — С. 17—36.
- Полін С.В.* Про хронологію ранньоскіфської культури // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 115—126.
- Пузикова А.И.* Марицкое городище в Посеймье. — М., 1981.
- Пузикова А.И.* Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Пишеничук А.Х.* Культура ранних кочевников Южного Урала. — М., 1983.
- Скуднова В.М.* Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии // ЗОАО. — 1960. — 1(34). — С. 60—74.
- Смирнов К.Ф.* Вооружение савроматов. — МИА. — 1961. — № 101.
- Смирнов К.Ф.* Савроматы. — М., 1964.
- Скуднова В.М.* Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.
- Смирнова Г.И.* Курганный могильник раннескифского времени у села Долиняны // АСГЭ. — 1977. — Вып. 18. — С. 29—40.
- Сурков А.Г.* Одиночные курганы у ж.-д. станции «Бекетовская» // Древности Волго-Донских степей. — Самара, 1995. — Вып. 5. — С. 34—39.
- Таиров А.Д., Боталов С.Г.* Курган у села Варна // Проблемы археологии Урало-Казахских степей. — Челябинск, 1988. — С. 100—125.
- Фабриціус І.* Тясминська експедиція // АП УРСР. — 1949. — 2. — С. 80—111
- Черненко Є.В.* Скіфські кургани V ст. до н. е. поблизу м. Жданова // Археологія. — 1970. — 23. — С. 176—181.
- Шовкопляс І.Г.* Поселення ранньоскіфського часу на Середньому Дністрі // Археологія. — 1954. — 9. — С. 98—105.
- Шовкопляс І.Г.* Середньодністровська експедиція 1949—1951 рр. // АП УРСР. — 1956. — 6. — С. 29—38.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко И.Б.* Раскопки на Западном укреплении Бельского городища в 1994 г. // Древности. — Харьков, 1995. — С. 174—175.
- Яковенко Э.В., Черненко Е.В., Корпусова В.Н.* Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // Древности Восточного Крыма. — К., 1970. — С. 136—179.
- Vikowski Z.* The Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1977.
- Chochorowski J.* Die Rolle der Vekerzug-Kultur (VK) im Rahmen der skythischen Einflüsse in Mitteleuropa // Prähistorische Zeitschrift. — 1985. — 60. — S. 204—271.
- Daragan M.N.* Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin // Eurasia Antiqua. — 2004. — 10. — S. 55—146.
- Ebert M.* Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouv. Cherson (Süd-Russland) // Prähistorische Zeitschrift. — 1913. — 5. — S. 1—80.

Hauptmann H. Neue Funde eurasischer Steppennomaden in Kleinasien // Beitrage zur Altertumskunde Kleinasien. — Mainz, 1983. — 1. — S. 251—270.

Sulimirski T. Scytowie na Zahodniem Podolu. — Lwów, 1936.

Одержано 19.03.2009

А.Д. Моголов, С.В. Диденко

СКИФСКИЙ КУРГАН У С. ЖУРАВКА — ПАМЯТНИК ПЕРЕХОДНОГО ВРЕМЕНИ В ПОТЯСМИНЬЕ

Большую часть источников по изучению материальной культуры населения Правобережья Среднего Днепра в скифскую эпоху составляют материалы дореволюционных исследований. Сегодня не все из них в полной мере известны широкому кругу исследователей. Одним из них является курган 448 у с. Журавка в бассейне Тясмина. Инвентарный комплекс погребения примечателен сочетанием в нем раннескифских и среднескифских элементов. Выделение и хронологическая атрибуция других подобных курганов на юге Восточной Европы позволяют датировать журавский курган второй половиной VI в. до н.э., а также ставить вопрос о наличии переходной группы между скифскими архаическими и классическими древностями.

O.D. Mogylov, S.V. Didenko

SCYTHIAN MOUND NEAR ZHURAVKA, A MONUMENT OF TRANSITION PERIOD IN THE TYASMYN RIVER REGION

Larger part of sources for study of the material culture of the habitants of the right bank of the Dnipro River middle region in the Scythian epoch consists of the finds from researches before the revolution. Today, not all of them are fully known to the wide circle of scholars. One of them is 448 Mound near Zhuravka village in the Tyasmyn River basin. Inventory assemblage of the burial is peculiar by the combination of the Early Scythian and Middle Scythian elements. Determination and chronological attribution of other similar mounds in the south of Eastern Europe allow the authors to date Zhuravka Mound to the second half of the 6th c. BC, as well as to put a question about the existence of a transitional group between the Scythian Archaic and Classic antiquities.

К.П. Бунятян, О.Є. Фіалко

СКІФСЬКИЙ КУРГАН З РОЗМАЛЬОВАНИМ САРКОФАГОМ

Публікується поховальний комплекс скіфської знаті з унікальними знахідками.

К л ю ч о в і с л о в а: Причорноморський степ, скіфи, курганні пам'ятки, боспорський статер, саркофаг.

На тлі масштабних досліджень курганів на півдні України якось «загубився» дуже яскравий скіфський поховальний комплекс. Йдеться про курган 9, розкопаний 1976 року Верхньотарасівською експедицією Інституту археології АН УРСР. Очолював експедицію М.М. Чердніченко, розкопки кургану 9 провадила К.П. Бунятян (Чердніченко и др. 1976). Їй по-дружньому допомагали тоді ще зовсім молоді, а нині знані археологи Ю.Я. Рассмакін, Р.С. Орлов, А.О. Козловський і С.Ж. Пустова-

лов. Зокрема, С.Ж. Пустовалов зробив кольоровий малюнок саркофага в натуральну величину. Усім їм щира дяка.

Курган 9 входив до групи з 21 насипу різного часу, розташованої на межі двох сучасних областей. Більшість курганів були локалізовані в околицях с. Мар'ївка Запорізького р-ну та області, через що група отримала прив'язку до цього села, хоча дещо віддалений курган 9 розташовувався вже в Дніпропетровській обл. — за 0,5 км на південь від с. Гарбузівка Томаківського р-ну.

Насип (рис. 1) півсферичної форми заввишки 4,7 м і з діаметром 52 м був частково пошко-

© К.П. БУНЯТЯН, О.Є. ФІАЛКО, 2009

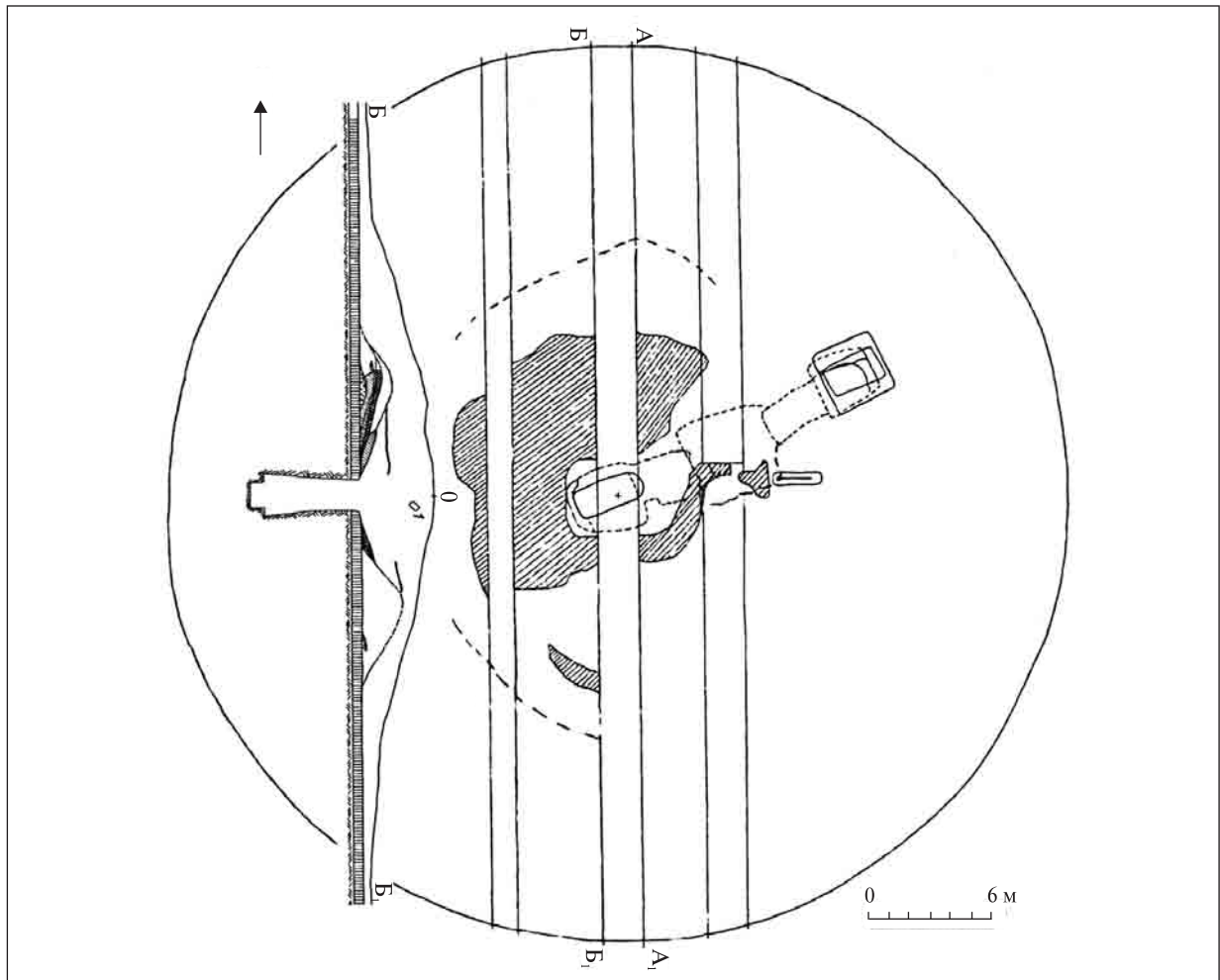

Рис. 1. Мар'ївка, курган 9. Загальний план кургану та профіль бровки

джений пізніми ямами та встановленим на вершині триангуляційним знаком. При його встановленні, очевидно, було зруйновано половецьке святилище, від якого вціліли постамент і нижня частина статуї.

Насип зведено за прикметною для скіфів технологією. В його основі лежав викид із могили. Паралельно з викопуванням могили почали зводити й насип у вигляді обваловки вхідної ями з розривом-проходом з північного сходу для поховальної церемонії. Обваловку складено з блоків дерну та шарів глини, яку витягали з обширної підземної камери. Формування валу з блоків дерну розпочали із зовнішнього боку, обмежуючи таким чином площу викиду з могили. На деяких ділянках викид упирався у вертикальну стінку валу, на інших — його край підіймався догори схилом валу. Зовнішній діаметр обваловки у напрямку північ—південь складав 23 м, захід—схід — 17 м, висота 2,4 м, ширина розриву до 2,0 м. Внутрішні схили валу були облицьовані очеретом, що чітко простежено в західній частині.

Після похорону майданчик в середині обваловки заклали блоками дерну і перекрили очеретом. У центральній частині шар очерету завтовшки 3 см залягав майже горизонтально на висоті 1,8—2,2 м від рівня давнього горизонту (ДГ). На фінальному етапі цей насип разом із могилою коня було повністю перекрито блоками дерну.

Під східною частиною насипу (за могилою коня) на рівні ДГ виявлено вісім дрібних уламків амфор (1а) та шелепу коня. Ще два невеликі фрагменти амфор знайдено на південно-західному краї насипу і кілька зовсім дрібних (1б) — у його західній частині.

Поховання (рис. 2) здійснено в катакомбі з двома входами. *Вхідна яма 1* розташовувалася під центром насипу. Східна її стінка поруйнована грабіжницьким лазом. Яма орієнтована по лінії південний захід—північний схід, зверху мала прямокутну в плані форму, а ближче до дна розширювалася в бік камери і набувала трапецієподібної форми. На рівні материка її розміри склали 3,0 × 1,5 м, біля дна — 3,5 × 2,0—2,9 м, глибина 5,4 м від рівня ДГ.

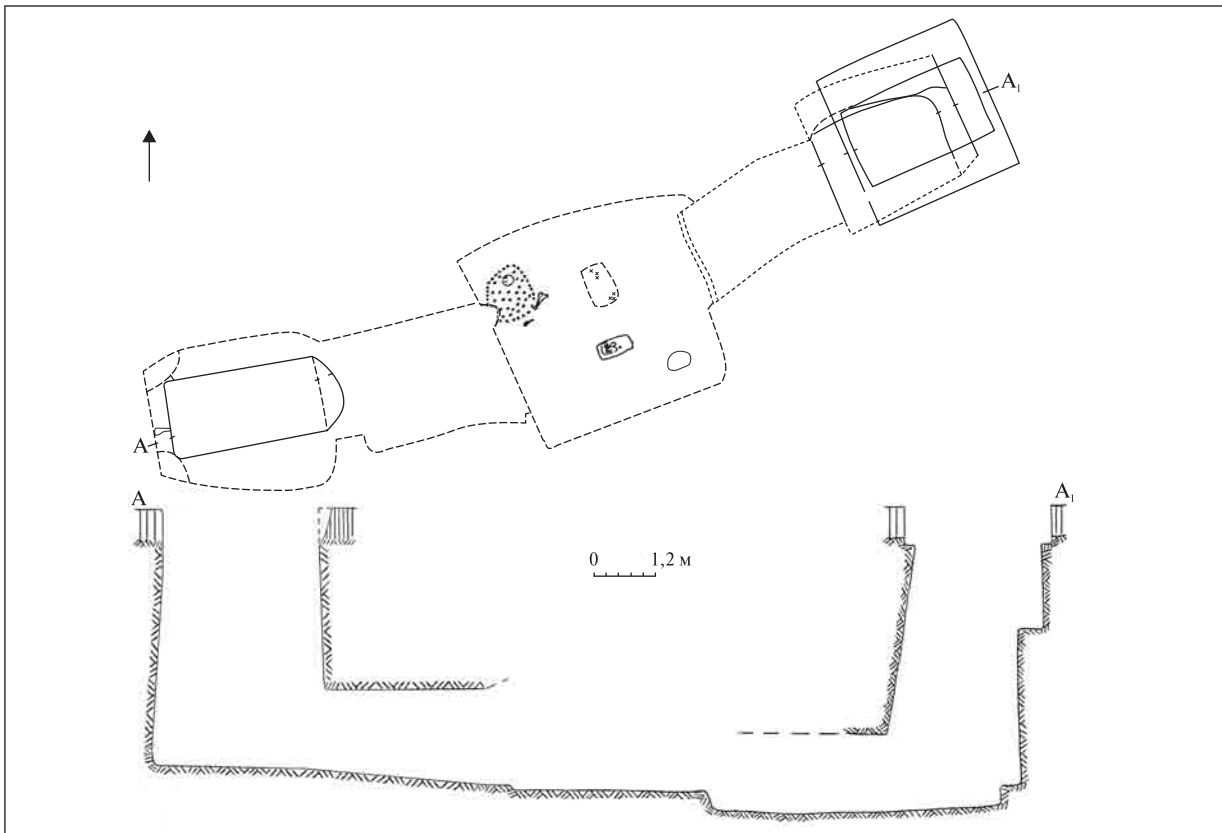

Рис. 2. Поховальна споруда. План та перетин

У південно- та північно-західному кутах ями полишено приступки, що ніби поєднували ці кути. Перший заввишки 0,65 м за довжини 0,4 м під західною стінкою і 0,6 м під південною; другий заввишки 0,7 м за довжини 0,4 м під західною стінкою і 0,85 м під північною. Поміж виступами на дні ями лежала лопатка бика. Горбкувате (видно, перекопане грабіжниками) дно мало нахил у бік камери, що складав 0,1 м. Місцями на дні вціліла рослинна підстилка та деревні вуглини. У заповненні ями трапилися уламки людських кісток, залізних виробів (2, 3) та ліпного посуду (4).

У східній стінці ями (із зміщенням на північ) влаштовано вхід до *дромосу*, який ішов у східному напрямку. Верхня частина входу зруйнована, реконструйована висота 1,5 м, ширина біля дна 1,95 м. Упродовж 0,75 м ширина дромосу співпадала з шириною входу, далі він розширювався на південь. Довжина дромосу 3,0 м, найбільша ширина 2,3 м, дно на глибині 5,4 м. Стіни та склепіння дромосу частково обвалилися. Дно вкривала рослинна підстилка.

На час пограбування дромос був явно цілим, і грабіжники викинули сюди нецінні для них речі. Вздовж південної його стіни лежала розмальована дошка (5) — мабуть, віко саркофага. За 0,2 м від північно-східного кута дошки

зафіксовано скупчення вуглин 0,26 × 0,2 м, біля входу — залізні щипці (6), у центрі — втулка й два залізних втоки списів (2), уламок залізної скоби (7а), бронзова ручка посудини (8) та фрагмент залізного виробу. В різних частинах дромосу знайдено 10 вістер стріл (9), а в заповненні — кістки молодого барана, забарвлені оксидами бронзи (мабуть, із казана) та шматки дерева.

Поховальна камера була розташована на одній осі з вхідною ямою, себто орієнтована по лінії схід—захід із незначним відхиленням. У плані вона мала форму неправильного прямокутника 4,3 × 4,0 м. Горбкувата долівка розміщувалась на 0,1 м нижче, ніж дромос, на глибині 5,5 м. Склепіння обвалилося. За 0,8 м від північно-західного кута в долівці зафіксовано невеличку яму з діаметром 0,2 м та завглибшки 0,05 м, в якій та біля якої виявлено деревні вуглини.

Поховальну камеру вщент пограбовано. В її заповненні виявлено кістки людей, тварин (молодого барана й бика), дрібні шматочки синьої, червоної, білої та зеленої фарби. Рештки кістяків та речового супроводу грабіжники скинули до південної стінки. У південно-західному куті знайдено частину кістяного веретена (10а) та глиняне прясельце (10в), уламки залізної дужки

(11), маленькі шматочки тонкого виробу з бронзи й дрібні бронзові скоби (12), фрагменти залізних ножів з кістяними руків'ями (13), залізну скобу (76), шматочки червоної фарби та розкидані вістря стріл (9). Під середньою частиною південної стінки виявлено шість золотих пластин у вигляді розетки (14), золоті (15) та скляні (16) намистини й вістря стріл (9). У південно-східному кутку знайдено чотири золоті півсферичні пластини (17), кістяні й бронзові ворварки (18), залізне шило (19), втоки й уламки дротика (2), вістря стріл (9), дрібні фрагменти червонофігурної посудини (20), поламані залізні ножі (13) та дрібні невиразні фрагменти залізних виробів. Біля входу до дромосу вхідної ями 2 знайдено золоті сережку (21) та пластину у вигляді розетки (14) і розбиту курильницю (22). У різних частинах камери виявлено дрібні уламки ліпної посудини (23), а поблизу дромосу вхідної ями 1 — лопатку бика. У центрі камери вціліла рослинна підстилка й астрагали на ній. Ще один фрагмент рослинної підстилки зі слідами дерева зверху зберігся у центрі камери, ближче до південної стінки. Дерево було, мабуть, рештками саркофага, малюнок на якому відбився на долівці у вигляді овалу яскравого блакитно-зеленого кольору завбільшки $10,0 \times 5,7$ см, оточеного візерунком, виконаним яскраво-синьою фарбою.

Вхідна яма 2 розташована за 11,5 м на північний схід від центру. Її викопано під зовнішнім краєм початкової обваловки знаряддям на зразок тесла з робочою поверхнею завширшки 6—7 см. Верхня частина ями до глибини 0,75 м від рівня ДГ мала квадратну форму зі сторонами 3,1 м. На рівні суглинку вона набула форми прямокутника $2,6 \times 1,6$ м, видовженого по лінії північний схід—південний захід. Цей прямокутник вписано у квадрат таким чином, що вздовж західної та східної стінок утворилися виступи-сходи завширшки 0,2 м, а попід іншими стінками завширшки 0,75 м. На глибині 2,44 м під східною стіною влаштовано ще одну сходинку завширшки 0,4 м, а на глибині 3,0 м під північною стіною — завширшки 0,7 м. Останній виступ завширшки 0,4 м полишили під східною стіною на глибині 5,6 м. Завдяки цим елементам ближче до дна яма розширювалася і набула форми трапеції завбільшки $2,85 \times 2,1$ — $2,75$ м (з ширшою південно-західною стіною). Дно мало ухил у бік поховальної камери (перепад рівнів 0,1 м), а глибина сягала 6,0 м.

У заповненні ями на глибині 4,0 м виявлено фрагменти щелепи й ребро коня, на різних рів-

нях — два уламки ліпної посудини (4). На виступі під північною стінкою лежала частина кістяного веретена (106), а трохи вище від дна, біля входу до дромосу, — свинцеве коліщатко (10г).

Вхідну яму 2 з камерою поєднував *дромос*. Вхід у вигляді арки був влаштований у західній стінці ями зі зміщенням до південної. Ширина входу на рівні дна 1,65 м, висота 1,55 м. Довжина дромосу 2,9 м за ширини 1,8 м. Дно вхідної ями разом із долівкою дромосу були на 0,4 м глибше, ніж долівка камери.

У заповненні дромосу трапилися фаланги пальців людини, кістки молодого барана, забарвлені оксидом бронзи, три уламки кістяних руків'їв та залізне лезо ножів (13), дрібні невиразні фрагменти залізних і бронзових виробів (24), бронзові вістря стріл (9), шматочки вуглин. Ближче до входу в камеру знайдено фрагмент ліпної курильниці (22), три золоті півсферичні пластини (17), маленьку бронзову ворварку (18), уламок скляної намистини і золотий перстень (25).

Поховання коня (рис. 3) здійснено за 7,5 м на схід від центру насипу, за краєм обваловки — на поховальній доріжці. Могила мала вигляд вузької 8-подібної в плані ями з прямими стінками, орієнтованою по лінії захід—схід. У західній частині на глибині 0,55 м залишено виступ для голови коня. Довжина могили 2,43 м, ширина посередині 0,43—0,6 м, глибина 0,88 м від рівня ДГ.

Загнузданого коня ледве втиснули в яму. Він лежав на животі з підібганими ногами головою до заходу — до могили господаря, екіпірований залізною зброєю: в зубах — вудила (26), за 0,1 м на південь від щелепи — кільце (27), під нижньою щелепою — нахрапник (28), ліворуч від верхнього ребра — підпружна пряжка (29). Круп коня вкривав чепрак завдовжки 0,6 м, сплетений із мотузки завтовшки 0,4 см. Плетиво просте, хрест-навхрест, нещільне. Зверху яму перекивав потужний шар очерету.

Опис знахідок. 1. Уламки амфор червоноглиняних (15 од.): а) три від непрофільованих стінок жовтогарячої глини, розміри найбільшого $5,9 \times 4,6$ см, товщина 0,7 см, і два фрагменти овальних у перетині ручок світло-помаранчевої глини завдовжки 10,8 см за перетину $4,8 \times 2,5$ см і рожевої глини завдовжки 7,2 см за перетину $3,8 \times 2,3$ см (рис. 4, 1); б) дев'ять дрібних уламків стінок і один вінець темно-помаранчевої глини.

2. Фрагменти залізних списів та дротиків (8 од. і дрібні уламки). У втулках багатьох збереглися сліди деревка. 3-поміж них: наконеч-

ник фрагментованого списа в чотирьох уламках завдовжки 15,6 см, форма пера не відновлюється (рис. 5, 4); втулка списа конічної форми з валиком по нижньому краю завдовжки 10,7 см і діаметром 1,8—3,0 см; шість циліндричних втоків, згорнених з листа заліза: один із рельєфною муфтою по краю, два мають по маленькому отвору (0,3 см) для прикріплення до древка. Довжина 8,5—12,0 см, діаметр 1,3—1,8 см (рис. 5, 5).

3. Фрагментовані залізні вироби: а) три уламки леза трикутного в перетині меча з розмірами $\approx 9,6 \times 1,6$ — $2,4$ см (рис. 5, 8) і б) ажурне руків'я із двох паралельних округлих у перетині стрижнів, з'єднаних кількома хвилеподібно вигнутими тоншими стрижнями; довжина 8,5 см, ширина 2,4—2,6 см, товщина 0,6 см (рис. 5, 7).

4. Уламки чотирьох ліпних посудин: а) два фрагменти непрофільованих стінок $4,8 \times 4,0$ см за товщини 1,4 см та $5,4 \times 4,4$ см за товщини 0,7 см і фрагмент плаского з невеликою закраїною дна, діаметр 10,0 см, вціліла висота стінок 3,4 см за товщини 1,8 см (рис. 4, 6). Посуд товстостінний, із грубого погано відмуленого тіста із домішкою кварцу, погано випалений, брунатно-чорного кольору. Поверхня шорстка, на дні відбитки зерен; б) уламок стінки горщика із ледь профільованими плічками і короткою розхиленою горловиною. На плічках рядок пальцевих вдавлень. Тісто погано відмулене, із домішкою шамоту, погано випалене. Розміри $10,4 \times 4,8$ см за товщини 0,9 см (рис. 4, 5).

Опустимо покищо позицію 5 (саркофаг) і закінчимо опис дрібних речей.

6. Щипці залізні (рис. 5, 9) із зігнутої навпіл вузької стрічки, що розширюється до розклепаних в овали кінців. Довжина 34,0 см, ширина 1,0—1,6 см, товщина 1,0 см, діаметр кінців $5,5 \times 5,0$ см.

7. Скоби залізні фрагментовані (2 од.) у вигляді плаского овального щитка із погостреними дужками (одна обламана). З внутрішнього боку рештки дерева. Вірогідно, слугували скрепками дерев'яної таці. Розміри: а) $3,5 \times 1,3$ см; б) $2,5 \times 1,4$ см, ширина дужки 0,4 см, товщина 0,2 см (рис. 4, 4).

8. Ручка бронзової чаші (рис. 4, 8). До основи у вигляді стрижня із кільцеподібними потовщеннями на кінцях рухомо прикріплено фігурну дугоподібну майже круглу в перетині ручку. Розміри $6,3 \times 5,0$ см.

9. Вістря стріл бронзові (28 цілих і 5 пошкоджених): крупні трилопатеві із виступаючою втулкою, опущеними гранями лопатей і довгим ложком, довжина їх 3,1—3,9 см, можли-

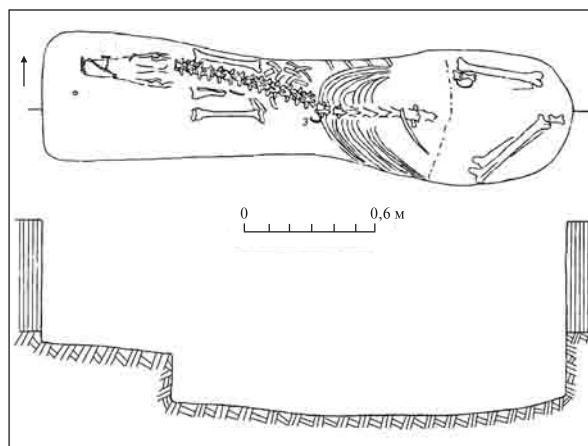

Рис. 3. Поховання коня. План та перетин

во перезагострені (3 од.); тригранні з короткою виступаючою втулкою та опущеними кінцями граней завдовжки 2,8—3,2 см (5 од.); тригранні з виступаючою втулкою, опущеними гранями та коротким овальним ложком, довжина 3,0—3,4 см (5 од.); решта — тригранні з обламаною нижньою частиною (рис. 5, 1).

10. Деталі веретена (4 од.): а) два фрагменти кістяної насадки у формі високого зрізаного конуса, поверхню якого прикрашено трьома смужками орнаменту — із трьох, чотирьох і двох врізних поясків (зверху до низу). Верхні та нижні заповнені червоною фарбою, середні — білою. Вціліла висота 3,8 см, діаметр 1,5—1,9 см, отвору — 0,4—0,5 см; б) кістяне навершя у вигляді шахового пішака із обламаним верхом. Вціліла висота 3,5 см, діаметр 0,4—1,4 см, отвору — 0,8—1,1 см; в) прясельце глиняне з чорною поверхнею, півсферичної форми із наскрізним отвором. Висота 1,5 см, діаметр 2,1 см, отвору — 0,4—0,5 см; г) прясельце свинцеве у вигляді коліщатка з шістьма шпильками, діаметр 3,0 см. В маточині рештки дерев'яного стрижня (рис. 4, 7).

11. Дужка залізна (в чотирьох уламках) із кованого дроту, місцями круглого, місцями чотирикутного в перетині. Кінці загнуті в маленькі кільця. Загальна довжина 33,3 см, діаметр стрижня 0,5—0,7 см, кілець — 1,6 і 2,2 см. Не виключено, що це рештки гаків для розвішування речей в камері (рис. 4, 10).

12. Обойми бронзові (ціла та кілька дрібних фрагментів) у вигляді вузької тонкої стрічки листової бронзи із погостреними кінцями, що заходять один за інший. Розміри цілої $1,1 \times 0,4$ см, висота 0,3 см, товщина смужки 0,05 см (рис. 4, 3).

13. Рештки ножів залізних (13 од.) з трикутними в перетині лезами з горбатою спинкою та

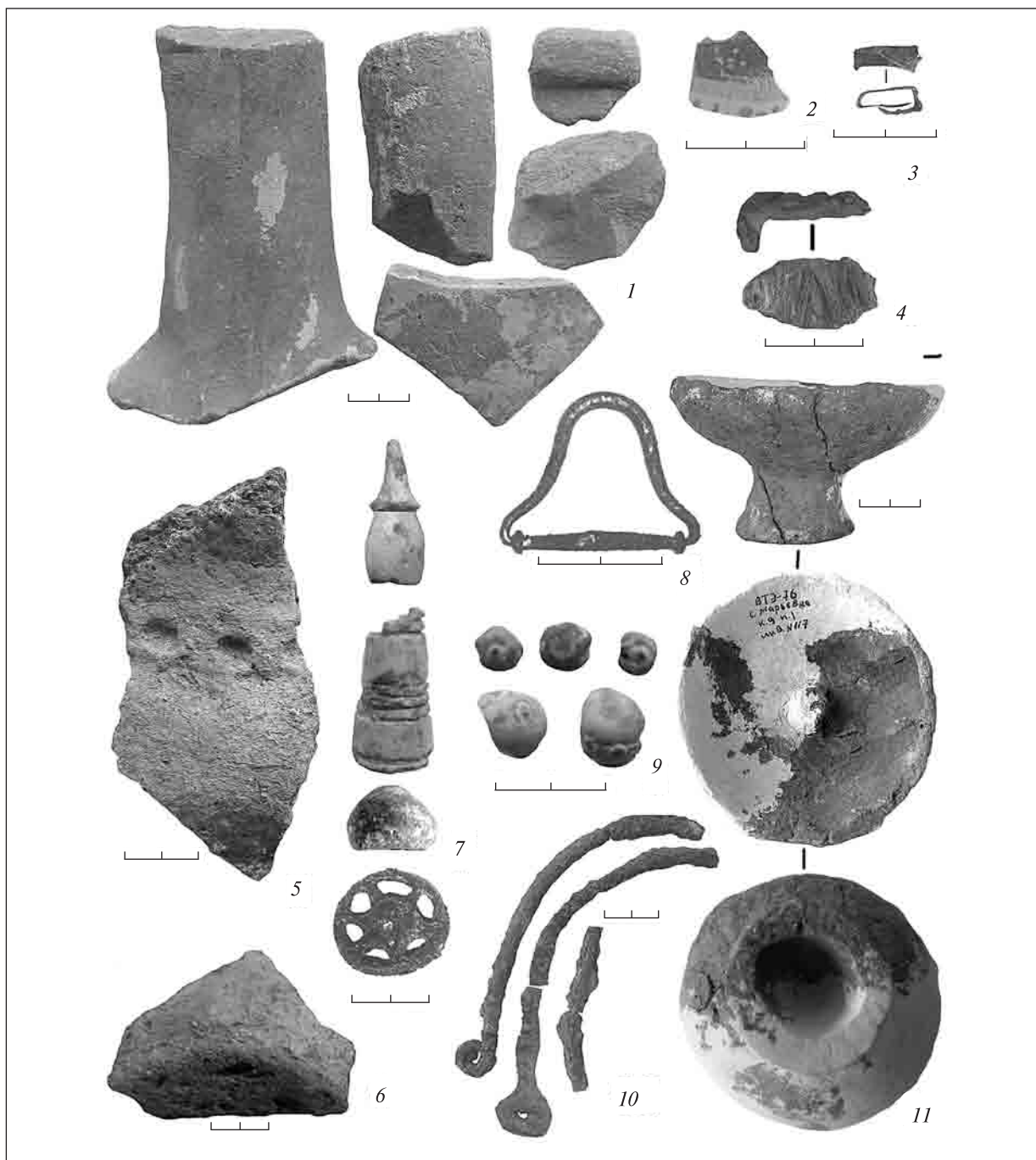

Рис. 4. Знахідки з поховання: 1 — уламки амфор; 2 — фрагмент вінець червонофігурної посудини; 3 — бронзова обойма; 4 — залізна скоба; 5, 6 — фрагменти ліпного посуду; 7 — деталі веретена; 8 — ручка бронзової посудини; 9 — намистини скляні; 10 — уламки залізних стрижнів; 11 — курильниця ліпна

восьмигранними кістяними руків'ями з залізними заклепками (рис. 5, 6). 3-поміж них: ножі фрагментовані (2 од.) — з суцільним руків'ям (вціліла довжина 15,0 см, ширина 1,4—2,1 см) та з руків'ям із двох половинок (вціліла довжина 12,6 см, ширина 1,5—2,1 см); ручка фрагментована суцільна завдовжки 9,5 см, ширина 1,5—1,8 см, товщина 1,0 см; ручки фрагментовані з двох половинок (5 од.), вціліла довжина 3,2—8,2 см, ширина 1,1—1,7 см, товщина 1,0 см; леза

ножів фрагментовані (5 од.), вціліла довжина 2,6—5,2 см, ширина 1,3—2,6 см. На черешку одного — рештки дерев'яного руків'я.

14. Пластини золоті нашивні (7 од.) у вигляді 8-пелюсткової розетки з отворами для прикріплення. Діаметр 1,2 см.

15. Намистини золоті біконічні (3 од.). Висота 0,7 см, діаметр 0,9 см.

16. Намистини скляні з очками (8 од. та уламки) кулястої форми: жовті з білими вставками з

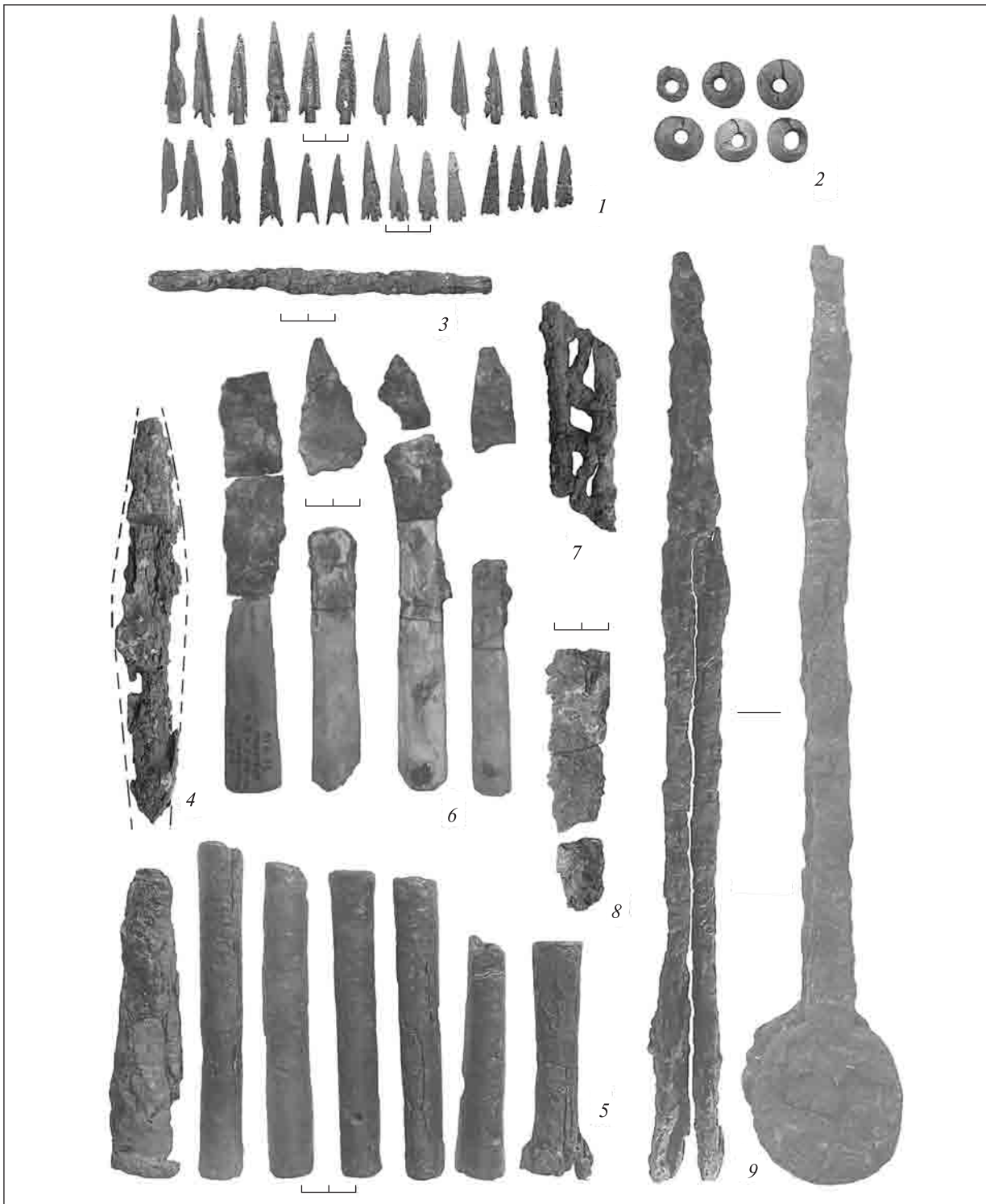

Рис. 5. Знахідки з поховання: 1 — вістря стріл; 2 — ворварки; 3 — шило залізне; 4 — вістря списа; 5 — втоки; 6 — фрагменти залізних ножів з кістяними руків'ями; 7 — руків'я ажурне; 8 — лезо меча; 9 — щипці

синіми обідком та серединкою (4 од.) з діаметром 1,0—1,2 см, а також сині з білими вставками з синьою серединкою (більшість вставок по-випадали), діаметр 0,8—0,9 см (рис. 4, 9).

17. Пластини-гудзики електрові півсферичної форми із дротяним вушком для нашивання (9 од.). Діаметр 0,6 см.

18. Ворварки (7 од.) у формі зрізаного конуса (одна — з дромосу 2 — пропала): а) кістяні (5 од.) заввишки 0,5—0,7 см, діаметр 1,3—1,4 см, отвору — 0,4—0,6 см; б) бронзові заввишки 0,3 см, діаметр 1,0 см, отвору — 0,45 см (рис. 5, 2).

19. Шило залізне зі слідами дерев'яного руків'я у вигляді круглого в перетині стриж-

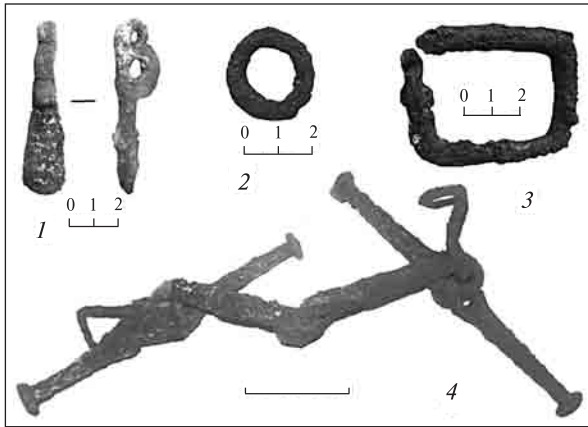

Рис. 6. Металеві деталі вузди коня: 1 — нахрапник; 2 — кільце; 3 — підпружна пряжка; 4 — вудила та псалії

ня завдовжки 11,5 см і діаметром 0,6 см (рис. 5, 3).

20. Фрагмент червонофігурної посудини завбільшки 1,5 × 1,3 см — маленька частина краю широких вінець, вкритих чорним матовим лаком. Край залишено в кольорі світло-

помаранчевої глини зі слідами малюнка рідким лаком (місцями вишневого відтінку). Вірогідно, уламок гідрії (рис. 4, 2).

21. Сережка золота у вигляді дротяного кільця діаметром 2,8 см з двома підвісками — бурштиновою і червонуватою намистиною з жовтими очками.

22. Курильниця ліпна — асиметрична посудина з низькою півсферичною чашею з заокругленим краєм на високій конічній ніжці. В центрі дна півсферичний виступ. Глина крихка, погано відмулена, поверхня шорстка. На внутрішній поверхні сліди червоної фарби. Висота 6,2 см, діаметр чаші 9,9—10,4 см, товщина вінець 0,7 см, ніжка заввишки 2,5 см і діаметром 3,7 × 4,6 см, товщина по краю 1,7 см (рис. 4, 11).

23. Дрібні уламки ліпної посудини. Тісто крихке, погано випалене, чорного кольору. Не підлягає реставрації. Можливо, від аналогічної описаній посудини.

24. Фрагменти бронзових пластин (2 од.) — дрібні, невиразні, із листової бронзи зі слідами

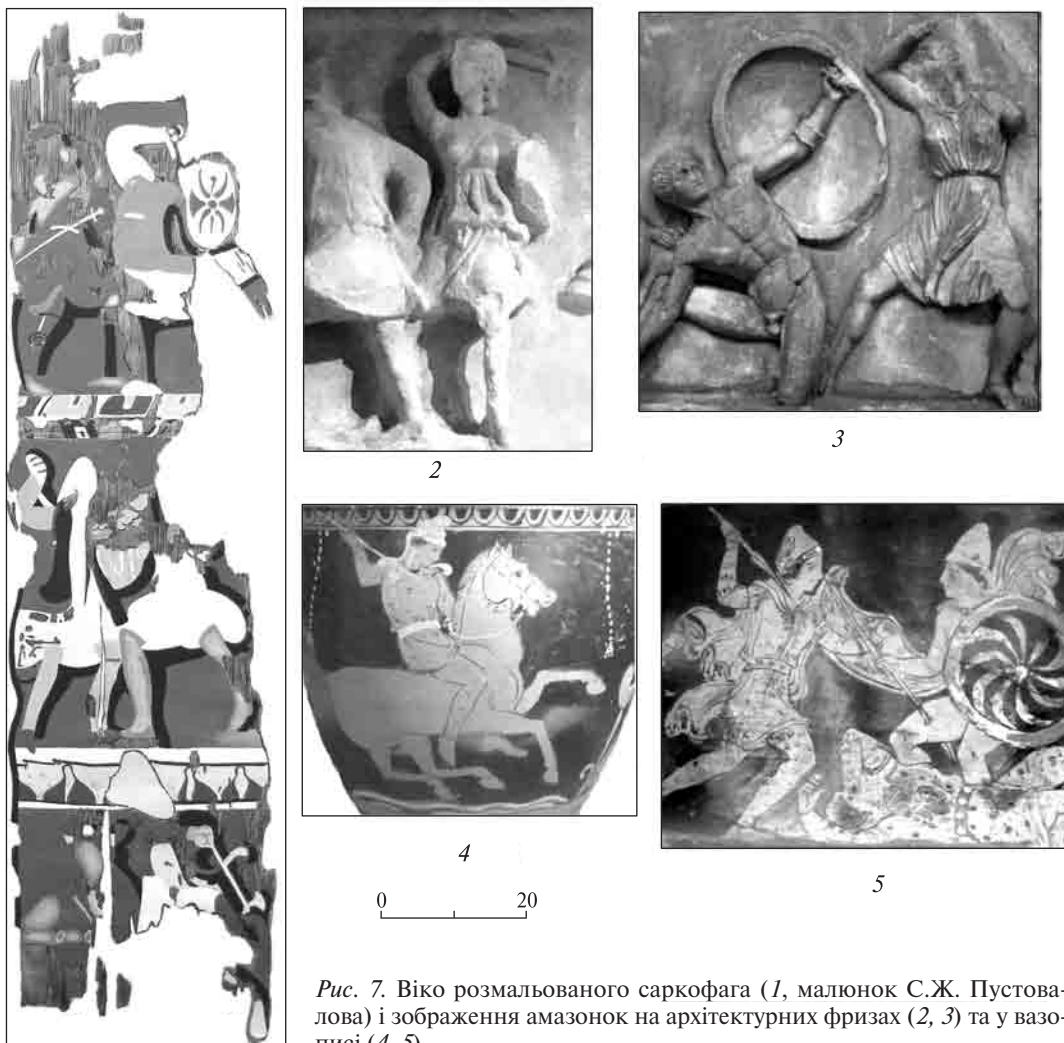

Рис. 7. Віко розмальованого саркофага (1, малюнок С.Ж. Пустовалова) і зображення амазонок на архітектурних фризах (2, 3) та у вазопісі (4, 5)

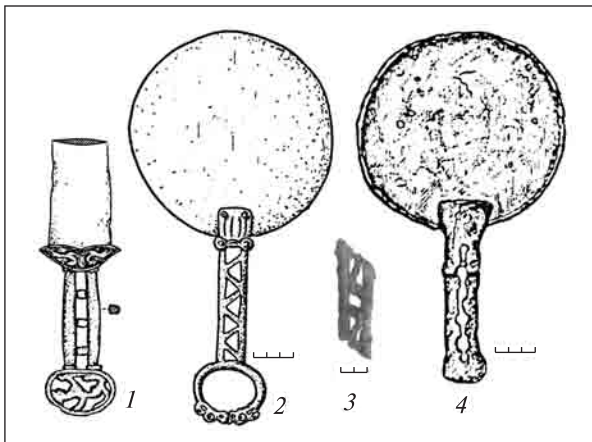

Рис. 8. Речі з ажурними руків'ями зі скіфських пам'яток: 1 — меч з Хвошевої Лісової дачі; 2 — люстро з кургану 5 біля с. Поділля Київської обл.; 3 — ручка з кургану 9 біля с. Мар'ївка; 4 — люстро з кургану 1987 р. біля с. Володимирівка (Крим)

отворів. Розміри $1,5 \times 1,5$ см і $1,4 \times 1,3$ см, товщина 0,1 см.

25. Перстень золотий (рис. 9, 1; табл. 2, 1). За щиток правив золотий пантікапейський статур, до якого припаяно дві приплюснуті дужки зі звуженими кінцями, що заходять один за одиний. На аверсі — профільне (вліво) зображення голови бородатого сатира у вінку з плюща, на реверсі — хлібним колосом крокує рогатий

з лев'ячою головою грифон зі списом у пащі. Над розправленим крилом грифона літера «А» від напису «ΠΑΝ», крайні літери якого закриті напаяними дужками. Діаметр щитка 2,0 см, дужки — 1,9 см, вага 12,55 г.

26. Вузда залізна: а) вудила двочленні з квадратного в перетині стрижня із загнутими в кільце кінцями, довжина 12,8 см; б) псалії прямі з 8-подібним потовщенням, двома отворами по центру і плоскими шляпками на кінцях. Кожен вставлено в зовнішнє кільце вудил разом із пряжками для повода у вигляді кільця із трикутною в плані рамкою. Довжина псаліїв 18,5 см, пряжок — 5,4 см (рис. 6, 4).

27. Кільце залізне, діаметр 2,7 см, в перетині — 0,5 см (рис. 6, 2).

28. Нахрапник залізний у вигляді вузької пластини, нижня частина якої оформлена у формі лопаті, верхня — у вигляді двох кілець. Довжина 6,8 см, висота 1,8 см, ширина 0,8—1,7 см (рис. 6, 1).

29. Пряжка залізна підпружна у вигляді прямокутної рамки з округлого в перетині стрижня. Язичок не вцілів. Розміри $6,3 \times 5,0$ см, товщина 0,8—0,9 см (рис. 6, 3).

Рештки розмальованого саркофага (5), схоже віка (рис. 7, 1; табл. 1, 1). Вцілілі розміри дошки 150×68 см. По краях частково простежу-

Рис. 9. Боспорські статери: 1 — Мар'ївка; 2 — Рижанівський курган (1995 р.); 3 — Нью-Йорк; 4 — Лондон; 5, 6 — колекція Х. Гіля

вався бортик заввишки 5—6 см і завширшки 1—1,5 см. Малюнок займав смугу 130 × 30 см. Решту поверхні вкрито темно-червоною фарбою, що перекривала шар чорного кольору (мабуть, ґрунтовку). Дерево майже повністю зітліло, тож шар фарбованого покриття фактично лежав на ґрунті, перекритий обваленим склепінням дромосу. Це неймовірно ускладнювало його розчистку.

Малюнок складався із трьох вертикально розташованих фризів, розділених орнаментальними смугами. Кожен фриз містив батальну сцену з парою воїнів. Усі фігури подано в три чверті оберту таким чином, що їхні обличчя немов звернені до глядача. Барвисте вбрання оконтурено чорним. Фігури зображені на гірчично-бурштиновому тлі, вкритому шаром яскраво-синього пилку. Тож не виключено, що колір тла спершу був інакшим (схоже, бузковим). Розміри фризів дещо різняться: висота верхнього 38 см, середнього — 41 см, нижнього (вцілів найгірше) — близько 37 см. Ширина декоративних смужок (кіматія) 6,0 і 8,3 см.

Верхній фриз. Фігура праворуч — профільне зображення голови й правиця, передані білою фарбою, майже злилися. Деталі й риси обличчя не вцілили. Волосся (чи головний убір) позначають бордово-бурштинові плями. Зігнута у лікті правиця із довгим вузьким мечем голубого кольору (можливо махайрою) занесена над головою для удару. У трохи відведеній назад лівій руці овальний щит білого кольору з яскраво-червоною емблемою на зразок македонської зірки. Персонаж одягнений у безрукавний панцир зеленого кольору з вузьким (0,7 см) білим паском, з-під якого майже до колін спускається широкий край білосніжного вбрання на кшталт хітона, що немов розвівається, передаючи динамічний рух воїна. Зображення ніг уціліло погано — лишився лише чорний контур та фрагмент взуття блакитного кольору.

Фігура ліворуч збереглася фрагментарно. Її передано в позі захисту. Ледь помітне обличчя, оголені руки й ноги тілесного забарвлення. Опущену правицю трохи відведено назад, лівої руки не видно. Головний убір (форма не розпізнається) та короткий хітон, підперезаний білим паском, — насиченого червоного кольору. До паска прикріплено довгий меч із грибоподібним наверхшам та прямим перехрестям. Руків'я меча блакитного кольору, лезо ближче краю набуває білого кольору. Ноги, схоже, босі, але на правій, на ділянці коліна та вище, кількома характерними поперечними чорними штрихами позначено поножі. Таке трактування підкріплює й біла по-

здовжня риска, яка немов імітує відблиск на металевій поверхні захисного обладунку.

Верхній фриз і середній розділено *орнаментальною стрічкою* із двох «дзеркальних» ярусів іонійського кіматія. Верхній оформлено у вигляді червоних і блакитних оконтурених білим прямокутників та вписаними в них маленькими прямокутниками контрастного кольору: до червоних вписано блакитні і навпаки. Таким чином, ярус утворювали трохи нахилені ліворуч перевернуті П-подібні елементи, з яких збереглося півтора червоних і два блакитних. Початково мало бути не менше шести таких фігур. Нижній ярус зберігся гірше. Він складався з таких само фігур, але звернених у протилежний бік, тож і з іншим нахилом та іншого кольору. На блідо-блакитному тлі вцілів брунатно-бордовий оконтурений білим прямокутник із вписаним у нього чорним прямокутником. Праворуч від нього залишилася пляма (чи то контур іншої фігури, чи то фігура іншого кольору) та навскісна чорна риска біля правого краю. Складається враження, що майстер таким чином намагався передати гру світла і надати малюнкові певного об'єму.

Середній фриз. Від фігури праворуч збереглася, головню, нижня частина. Частково вціліла ліва рука та оголені ноги тілесного забарвлення. Короткий білий хітон ніби підперезаний. Нижній край вбрання, що розвівається, та постава ніг, що трохи заступають другу фігуру, натякають на наступальну позу. Певні ознаки майже не вцілілої верхньої частини дозволяють припустити, що над головою була занесена правиця зі зброєю.

Фігуру ліворуч зображено в бойовій позі. Обличчя (без жодних рис) та шию передано світло-бежевою фарбою, кисть правої руки — світло-рожевою зі схематично позначеними трьома брунатними штрихами пальцями. У піднятій і відведеній за голову правиці довгий предмет на кшталт древка списа. Лівою рукою на рівні грудей воїн тримає блакитний овальний щит (добре вцілів лише в нижній частині) з білою емблемою літерного зразка. Персонаж одягнений у короткий хітон кольору слонов'ячої кістки із вузькими блакитними рукавами та брунатну безрукавку із червоною оторочкою пройм, вузькі блакитні штанці і коротке гостроносе взуття яскраво-червоного кольору. На голові — гостроконечна біла шапка на зразок башлика, з-під якої вибилися пасма волосся брунатно-попелястого відтінку.

Цей фриз від нижнього відділено *орнаментальною стрічкою* лесбійського кіматія черво-

ного кольору на блідому сірувато-блакитному тлі. Частково вціліло п'ять елементів візерунка, яких насправді мало бути більшим, бо обидва боки ушкоджені. Вгорі та внизу цю стрічку оконтурено тонкими бордовими та широкими білими смугами.

Нижній фриз геть поруйнований. Фігури ледве розпізнаються, їх нижні частини втрачено. Фігура праворуч репрезентує атакуючого воїна. Обличчя (без рис), розташоване майже у ліктвовому згині правиці, зберегло ніжно-кремовий колір. Частково помітно пасмо волосся брунатно-бордового кольору, що спадає на ліве плече. Кисть правої руки блідого тілесного відтінку. В зігнутий у лікті і занесений над головою правиці затиснено руків'я бойової однолезової сокири. Руків'я передано білим кольором, лезо — блакитним. Ліва трохи зігнута в лікті рука опущена й дещо відведена назад за корпус. Вбрання на зразок хітона білого кольору із вузькими червоними рукавами з блакитними манжетами. За головою зберігся широкий білуватий завиток із блакитним закінченням — мабуть, деталь головного убору типу башлика.

Фігура ліворуч ще в гіршому стані. Обличчя і шия мають вигляд дещо видовженої плями тілесного відтінку. Від головного убору лишилася червона пляма. Оголена правиця тілесного кольору зігнута в лікті на рівні талії. На її зап'ястку й трохи вище зображено браслети у вигляді двох темно-блакитних овалів зі світлим контуром. Цією рукою вояк тримає предмет блакитного кольору, від якого вціліла верхня частина у вигляді тонкого стрижня із шишечкою на кінці. Вірогідно, це лук. Убрана ця постать у червоний безрукавний хітон.

Насамкінець вкажемо, що над верхнім фризом простежено кілька червоних плям, які є, мабуть, слідами орнаментальної стрічки, що оконтурювала малюнок зверху. Цілком вірогідно, що орнаментальні смужки не розділяли фризи, а обрамляли їх вгорі та знизу, надаючи усьому витворові довершеного вигляду.

Підсумок. Курган являє собою одночасний чітко спланований ансамбль. Складна могила із двома входами та дромосами за загальною схемою (вхідні ями розташовані на одній осі) близька до катакомб у Кальковій та Хоминій Могилах і певною мірою до центральної могили кургану 14 в уроч. Носаки (с. Балки). Приступки й сходинки по кутках придонної частини вхідних ям є специфічним елементом поховань самого кінця IV ст. до н. е. (до прикладу, поховання 3 в Хоминій Могилі). Локалізація

вузької кінської могили із материковою перемичкою поблизу периферійної вхідної ями нагадує схему Вишневої Могили (Болтрик 2000, с. 130—133). Отже, за окремими елементами мар'ївський курган має аналоги серед скіфських пам'яток останньої чверті IV — початку III ст. до н. е.

Поховання коня, безперечно, пов'язане із похоронами основного небіжчика — його господаря. Могили «поставлених» коней у шіліноподібних (чи інакше — з материковими перемичками) ямах добре відомі у скіфських курганах (Болтрик 1980). Це найчисленніший тип кінських могил, які зафіксовано в пам'ятках Нижнього Подніпров'я для всього періоду скіфського курганного будівництва — з 470—460 по 300—270 рр. до н. е. (Болтрик, Фіалко 2005, с. 246). З-поміж найближчих аналогів можна згадати поховання коней у курганах: Другому Мордвинівському, 2/1964 групи Цимбалка, 7 біля с. Гюнівка, у Соболевій Могилі та Олександрополі — пам'ятках останньої чверті IV — початку III ст. до н. е.

Попри нищівне пограбування вцілілий інвентар вельми численний: потужний арсенал зброї (меч, не менше, ніж сім дротиків чи списів, 33 вістря до стріл), різноманітний посуд (щонайменше чотири ліпні посудини різного призначення, червонофігурна, бронзова, дерев'яна, а з огляду на наявність просочених бронзовим оксидом кісток тварин — і казан), прикраси (перстень, сережка й намисто, зокрема золоті) та коштовне оздоблення одягу (золоті пластини й пластини-гудзики), господарчі речі (шило, два веретена, 13 або більше ножів, щипці) і дорогий саркофаг. Загалом речовий набір є характерним для поховань IV ст. до н. е. Тож зупинимось на тих його складових, що мають значення для з'ясування статевої та соціальної належності похованих і уточнення хронології кургану.

Серед зброї привертають увагу рештки клинка однолезового меча із трохи вигнутою спинкою (рис. 5, 8). Такі мечі не набули значного поширення у Скіфії — у добірці мечів і кинджалів із 374 од. лише 25 однолезових. Серед найближчих аналогів мар'ївському клинку — знахідки з курганів 35 могильника Широке, 21 групи Гайманової Могили, біля с. Єфимівка (Черненко 1985, с. 107, рис. 64—65). Більшість датується другою половиною IV ст. до н. е.

Уламок ажурного залізного руків'я (рис. 5, 7) — чи то від люстерка, чи то від меча. Останнє є вірогідним з огляду на локалізацію обох у заповненні вхідної ями, тим паче, що мечі з про-

різним руків'ям відомі — Хвошева Лісова дача (с. Милоградове на Полтавщині; рис. 8, 1), села Ковалі, Медвин тощо (Рудинський 1928, табл. VII, 11; Мелюкова 1964, табл. 18, 11; Черненко 1985, табл. 44, 57). Рідкісні і для Північного Причорномор'я вони не відомі на інших територіях (Мелюкова 1964, с. 51). Але наша знахідка дещо різниться заповненням (хвилястим) середньої частини і є доволі близькою до бокових ручок (бронзової та залізної) люстерок з кургану 5 біля с. Поділля на Київщині (Фіалко 1994, рис. 10) і кургану біля с. Володимирівка в Криму (Ольховський 2004, рис. 4) (рис. 8, 2, 4).

Посуд здебільшого представлено типовими зразками, що трапляються в похованнях і рядових скіфів (Бунятян 1985, с. 95), і еліти. Дерев'яні таці були, ймовірно, в усіх могилах, де зафіксовано рештки м'ясних харчів. Оскільки дерево зберігається погано, на наявність таких таць, як і в нашому випадку, вказують металеві скоби.

Серед ординарного ліпного посуду виділяється зразок (рис. 4, 11), що належить до специфічних форм — курильниць та світильників. Такі посудини на високих конічних чи циліндричних пустотілих або з виїмкою ніжках і неглибокою чашею добре відомі в пам'ятках переважно лісостепової смуги. Аналогічні екземпляри походять із курганів 70 біля с. Курилівка, 395 поблизу с. Ковалі, біля с. Малий Рижановець (Петренко 1967, табл. 8, 6-9) та городищ — Східного Більського (Шрамко 1983, рис. 11; 1987, рис. 51), Мотронинського (Бессонова, Скорый 2001, рис. 39), Єлизаветівського на Дону (Марченко 1972, рис. 2), а також із поселень в уроч. Лісовий Кут (Кулатова 2008, рис. 6), з Березані й Ольвії (Марченко 1988, рис. 29, 32). Найраніші (з Березані) датуються серединою VI, більшість — V—IV, а ольвійські — другою половиною III—II ст. до н. е. В матеріалах Афінської Агори світильник такого типу, але складнішої конфігурації і з лакованою поверхнею, датовано кінцем IV ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, Pl. 44). Помічено, що з IV ст. до н. е. такі посудини стають меншими (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 109). Найближчим аналогом мар'ївській курильниці є екземпляр із Лісового Кута, хоча він і не має півсферичного виступу на дні. Таку деталь відзначено на світильниках з Березані другої половини IV—III ст. до н. е. (Марченко 1988, с. 101, рис. 32, 5). Відтак, за всіма ознаками нашу курильницю можна датувати кінцем IV — початком III ст. до н. е. Додамо, що її виготовлено немов поспіхом — вона асиметрична, з грубою необробленою по-

верхнею. Тож не виключено, що вона призначалася для разового використання.

Античні металеві блюда (чи тази) з рухомими фігурними ручками походять, головню, з поховань скіфської верхівки IV ст. до н. е. Єдиний срібний екземпляр засвідчений в кургані Чортотлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 92), решта бронзові: кургани Бердянський, Ташенак, Курджипський, Гайманова, Сахнова й Вишнева Могили, торфовище поблизу с. Піщане (Ганіна 1970, рис. 23; Галанина 1980, табл. VIII; Болтрик, Трейстер, Фіалко 2009, рис. 7). Найближчим аналогом нашій знахідці є ручка з Вишневої Могили зі слідами позолоти. Такі речі тяжіють до останньої чверті IV ст. до н. е.

Щипці належать до невеликої серії з 16 виробів завдовжки 31,5—56,0 см, що різняться формою кінців. Ними витягували вуглини й розпечені камінці з вогнища (докл. див.: Болтрик, Фіалко 1999). Це приладдя пов'язано з похованнями жінок-служниць, до обов'язків яких належало підтримання вогню. Більшість таких знахідок походить із комплексів другої половини IV ст. до н. е. Найближчі аналоги нашим виявлено в курганах Ташенак, 9 Рогачицького могильниа, 8 біля с. Пісочин (Болтрик, Фіалко 1999, рис. 1; Бабенко 2005, рис. 18). Остання знахідка датується межею IV—III ст. до н. е.

До яскравих знахідок належить золотий перстень зі щитком-монетою — боспорським статером (рис. 9, 1; табл. 2, 1). За класифікацією В.Г. Петренко, він належить до відділу литих прикрас цього класу і представляє тип 18, до якого входять персні зі щитками-монетами й щитками-печатками (Петренко 1978, с. 63). Хронологію статерів визначають за особливостями зображень на них. Іконографія голови сатира на аверсі нашої монети (зморшки на лобі, перетворені вже на декоративний елемент, надмірно вигнута брова, незімкнені пухлі губи, порівняно коротка борода, два маленьких виступи замість завитків на потилиці) та розташування літер на реверсі (насамперед літери «А» безпосередньо над здійсненим крилом грифона) знаходять паралелі на монетах типів (чи груп) 5 і 6 боспорських статерів. Серед найближчих за цими деталями аналогів назовемо монети з колекції Нью-Йорка й Лондона (Анохин 1986, № 115—116) та Х. Гіля (Гиль 1892, № 22, 23) (рис. 9, 3—6), а за розміщенням голови на диску монети — перстень з Рижанівського кургану 1995 р. (Chochorowski 1999, Ph. 2) (рис. 9, 2; табл. 2, 2).

Хронологічну класифікацію золотих статерів добре розроблено (Regling 1931; Зограф 1951;

Шелов 1956; Карышковский 1957; 1964; Анохин 1986; Фролова 2002). Статери групи 5 П.О. Карышковський і В.О. Анохін (№ 115) датують 310/9—304/3 рр., Д.Б. Шелов і Н.А. Фролова — кінцем IV ст. до н. е. (Фролова 1988, с. 135; 2002)¹; монети групи 6 — 303—294 рр. (№ 116 і Рижанівський: Анохин 1986, с. 141; 1999, с. 76; Скорый 1998, с. 124). Нормою карбування золотих статерів вважається вага 9,1 г (Зограф 1951, с. 42—43; Карышковский 1961, с. 119). Але вага статера з Мар'ївки невідома (вага персня 12,55 г, рижанівського — 11,44 г). Отже, наш статер належить до групи монет, які карбували в Пантікапеї наприкінці IV чи самому початку III ст. до н. е. Саме таким часом, з упором на верхню дату, зважаючи на момент запізнення в перетворенні монети на перстень, ми й схильні датувати мар'ївську прикрасу. Додамо, що подібні знахідки є рідкісними у скіфських похованнях, і, окрім нашого, знайдені лише в жіночій могилі Рижанівського кургану (табл. 2, 2—4).

Унікальними є рештки саркофага з поліхромним малюнком (рис. 7, I; табл. 1, I). Одяг зброя й пози воїнів наводять на думку, що тут зображено один із найпопулярніших сюжетів античного мистецтва, що ілюструють загальногрецькі міфи — амазономахію — битву амазонок з героями. В кожній парі є фігура, одягнена в барвисте вбрання із полотняним панциром. Їхнє розташування у крайніх фризах праворуч, у середньому — ліворуч надає зображенню ефекту візерунка. Тут має сенс згадати лист Александра Македонського до матері Олімпіади: описуючи амазонок, він відзначив, що їхній одяг був кольоровим (Kallisth. III, 26). З іншого боку, добре відомо, що прикметною ознакою вбрання гоплітів був червоний колір (Конноли 2000, с. 45) (табл. 1, 4). За свідченнями античних авторів, на озброєнні амазонок були лук зі стрілами, дротики й списи, сокири та невеличкі щити у формі півмісяця (Pind. Nem. Odes III, 38; Strab. Geogr. XI. 5. 1). У згаданому листі Александр також вказав, що амазонки користувалися срібними сокирами. Можливо, саме через це зброю зображено в біло-блакитних тонах, що найкраще підходять для передачі срібла.

Підтверджують нашу інтерпретацію й пози амазонок із характерно занесеною над головою зброєю (Fornasier 2001, р. 95—96), і насамперед бойовими сокирами, добре ілюструва-

ні численними зразками античного мистецтва (рис. 7, 2—5). Безумовні паралелі помітні і на двох боспорських пеліках з поліхромним малюнком з Античного музею в Берліні. Впевненості додає і поліхромний розпис відомого саркофага амазонок з гробниці в Тарквініях (IV ст. до н. е.): амазонки піші, на колісницях і верхи вступають у поєдинок з грецькими воїнами (Лосева, Сидорова 1988, с. 55) (табл. 1, 2—3). Яскраві зразки мармурових саркофагів з подібними сюжетами представлено в колекціях експонатів III ст. до н. е. — III ст. н. е. музею в Салоніках (Andronikos 1994, fig. 67) та Археологічного музею в Стамбулі. На них войовничі діви зображені в короткому підперезаному вбранні, пішки чи верхи, із занесеною зброєю, зазвичай сокирою чи мечем. Рельєфні фризи на більшості мармурових саркофагів (зокрема й римського часу) репрезентують саме такий образ амазонки, що найбільше відповідає міфологічній традиції. Те саме демонструють ранні чорнофігурні вази. З кінця VI ст. до н. е., з поширенням міфів про переселення амазонок у Причорноморські степи, їх образ стає ближчим до Геродотових персонажів у скіфському вбранні (Скржинская 1998). Якраз такими, вбранними у «чоловічий» костюм, зручніший для їзди верхи, зображені амазонки на більшості червонофігурних і поліхромних ваз.

Але композиція малюнка на мар'ївській дошці, як і організація його простору, в цілому не прикметні для саркофагів. Структурно вони нагадують репліку одного з боспорських триярусних надгробків (Савостина 1992; Матковская 2001; 2002; 2005). Та аналогів нашому сюжету серед них немає. Зате багаторусні смуги кіматія є специфічним елементом оздоблення саркофагів. Поєднання кіматія двох типів (іонійського і лесбійського) притаманно витворам мистецтва елліністичної та римської доби. У нашому випадку йдеться про другу половину IV — першу половину III ст. до н. е.

Склад реманенту, розміри й облаштування поховальної споруди свідчать, що тут було поховано кілька осіб. Імовірно, головного небіжчика супроводжували підлеглі особи. Так, кількість зброї наштовхує на припущення, що однією з них міг бути охоронець. Прикраси (насамперед перстень), веретено й щипці вказують на присутність тут і жінки, а золоті оздобли маніфестують її високий суспільний стан.

Схема поховальної споруди й рештки речового гарнітуру визначають дату комплексу межею IV—III — початком III ст. до н. е.

¹ Останньої дати дотримується і Є.Я. Туровський, якому ми висловлюємо ширю подяку за консультацію.

- Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). — К., 1991.
- Анохин В.А. Монетное дело Боспора. — К., 1986.
- Анохин В.А. История Боспора Киммерийского. — К., 1999.
- Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.
- Бессонова С.С., Скорый С.А. Мотронинское городище скифской эпохи. — К.; Краков, 2001.
- Болтрик Ю.В. О конских могилах с материковыми перемычками // АИУ в 1978—1979 гг. — Днепропетровск, 1980. — С. 92.
- Болтрик Ю.В. Скифский курган как единый ансамбль // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э. Палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 129—137.
- Болтрик Ю.В., Трейстер М.Ю., Фіалко О.Є. Імпортний бронзовий посуд зі Східної могили Бердянського кургану // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 40—52.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Пружинні шипці в побуті скіфів // Музейні читання: Матеріали наук. конф., присвяченої 30-річчю з дня відкриття Музею історичних коштовностей України. — К., 1999. — С. 28—33.
- Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Кінь як складова поховальної церемонії скіфів // ССПК — Запоріжжя, 2005. — Вип. XII. — С. 236—258.
- Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии (на материале скифских могильников IV—III вв. до н. э.). — К., 1985.
- Галанина Л.К. Курджипский курган. Памятник культуры прикубанских племен IV в. до н. э. — Л., 1980.
- Ганіна О.Д. Античні бронзи з Пішаного. — К., 1970.
- Гиль Х.Х. Новые приобретения моего собрания // ЗРАО. — СПб., 1892. — 5. — С. 343—360.
- Зограф А.Н. Античные монеты. — МИА. — 1951. — № 16.
- Карышковский П.О. Рец. на: Д.Б. Шелов. Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. М., 1956 // СА. — 1957. — № 1. — С. 276—279.
- Карышковский П.О. Заметки по нумизматике античного Причерноморья // ВДИ. — 1961. — № 4. — С. 109—119.
- Карышковский П.О. Заметки по нумизматике античного Причерноморья // ВДИ. — 1964. — № 1. — С. 130—139.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Конноли П. Греция и Рим. Энциклопедия военной истории. — М., 2000.
- Кулатова І.М. Рятівні дослідження на поселенні скіфського часу в ур. Лісовий Кут у Більську // АЛЛУ. — 2008. — № 1—2. — С. 137—147.
- Лосева Н.М., Сидорова Н.А. Искусство Этрурии и древней Италии. — М., 1988.
- Марченко К.К. Лепная керамика V—III вв. до н. э. с городища у станицы Елизаветовской на Нижнем Дону // СА. — 1972. — № 1. — С. 131—143.
- Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии. — Л., 1988.
- Матковская Т.А. Мужской костюм Европейского Боспора первых веков н. э. (по материалам Керченского лапидария) // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. 1. — С. 101—136.
- Матковская Т.А. Образ боспорянки (по материалам Керченского лапидария) // БИ. — Симферополь, 2002. — Вып. 2. — С. 89—102.
- Матковская Т.А. Памятники боспорянам — защитникам Отечества (по материалам Керченского лапидария) // БИ. — Симферополь, 2005. — Вып. 9. — С. 89—102.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — САИ. — 1964. — Вып. Д 1—4.
- Ольховский В.С. Хозяйство и материальная культура скифов Крыма (кон. VII—IV вв. до н. э.) // У Понта Евксинского (памяти П.Н. Шульца). — Симферополь, 2004. — С. 79—99.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. — 1967. — Вып. Д 1—4.
- Петренко В.Г. Украшения Скифии VII—III вв. до н. э. — САИ. — 1978. — Вып. Д 4—5.
- Рудинський М.Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. — Полтава, 1928. — Т. 1. — С. 29—62.
- Савостина Е.А. Многоярусные стелы Боспора. Семантика и структура // Археология и искусство Боспора: Сообщения государственного Музея изобразительных искусств им. А.С. Пушкина. — М., 1992. — Вып. 10. — С. 357—386.
- Скорый С.А. Основы археологического датирования Большого Рыжановского кургана // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — Rzeszów, 1998. — 19. — S. 119—137.
- Скржинская М.В. Изображения иноземцев на аттических вазах из Северного Причерноморья // Vorysthenika: Тезисы юбилейных чтений (к 70-летию В.В. Лапина). — К., 1998. — С. 21—22.
- Фіалко Е.Е. Памятники скифской эпохи Приднепровской Террасовой Лесостепи. — К., 1994.

- Фролова Н.А.* Проблема монетной чеканки Боспора VI—II вв. до н. э. (по поводу выхода книги В.А. Анохина «Монетное дело Боспора». Киев, 1986) // ВДИ. — 1988. — 2. — С. 122—143.
- Фролова Н.А.* Каталог золотых статеров Пантикапея IV в. до н. э. // Древности Боспора. — М., 2002. — Вып. 5. — С. 291.
- Чердиченко Н.Н., Болдин Я.И., Бунятян Е.П., Гошко Т.Ю., Зубарь В.М., Иванова Н., Козловский А.А., Пустовалов С.Ж., Рассамкин Ю.Я.* Отчет Верхне-Тарасовской экспедиции 1976 г. // НА ИА НАНУ. — 1976/2.
- Черненко Е.В.* Скифские мечи и кинжалы (свод источников) // НА ИА НАНУ. — ПТ № 107. — К., 1985.
- Шелов Д.Б.* Монетное дело Боспора VI—II вв. до н. э. — М., 1956.
- Шрамко Б.А.* Архаическая керамика Восточного укрепления Бельского городища и проблема происхождения его обитателей // АСГЭ. — 1983. — 23. — С. 73—92.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Andronicos M.* Thessalonike Museum. — Athens, 1994.
- Chochorowski J.* Rings with Panticapaeum Staters from the Great Ryzhanovka Barrow // Zapiski numizmatyczne. — Kraków, 1999. — 3/4. — S. 31—41.
- Fornasier J.* Jagddarstellungen des 6—4. Jhr. v. Chr. Eine ikonographische und ikonologische Analyse. — Münster, 2001.
- Regling K.* Der griechische Goldschatz von Prinkipo // Zeitschrift für Numismatik. — 1931. — 41. — S. 1—36.
- Sparkes B.A., Talcott L.* Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries BC // The Athenian Agora. — New Jersey, 1970. — 12.

К.П. Бунятян, Е.Е. Фиалко

СКИФСКИЙ КУРГАН С РАСПИСНЫМ САРКОФАГОМ

В 1976 г. в группе курганов у с. Марьевка Запорожского района исследован скифский курган 9. Насыпь возведена в традиционной для скифов технологии над могилой в виде катакомбы с двумя входами и погребением взнузданного коня в отдельной яме. Среди остатков инвентаря, типичного для скифских погребений, найдены и редкие вещи — фрагменты однолезвийного меча, золотой перстень со щитком из пантикапейского статера и др. Но самой удивительной находкой является расписная доска, — видимо, крышка саркофага. Красочная роспись нанесена вдоль в три яруса, разделенные орнаментальными лентами. Каждый ярус представлял батальную сцену — борьбу двух воинов. Одежда, вооружение и позы воинов позволяют предположить, что роспись иллюстрирует один из сюжетов древнегреческой мифологии — амазономахию. Размеры, устройство погребальной камеры и многочисленный разнообразный инвентарь указывают, что здесь было погребено несколько человек — лицо высокого ранга в сопровождении слуг. Детали погребального обряда (схема и нюансы устройства могилы, особенности погребения коня), как и вещевого комплекса позволяют датировать курган рубежом IV—III — началом III в. до н. э.

К.Р. Bunyatyan, O.Ye. Fialko

SCYTHIAN BARROW WITH PAINTED SARCOPHAGUS

In 1976, of group of barrows near the village of Maryivka in Zaporizhzhya Region a Scythian barrow 9 was studied. The mound was erected in the traditional Scythian technology over the tomb in form of catacomb with two entrances and a burial of a bridled horse in a separate pit. Among the rest of inventory typical for the Scythian burials, rare items were found: fragments of single-blade sword, golden ring with pane made of a Panticapaeon stater, etc. However, the most surprising find was a painted board, perhaps a lid of a sarcophagus. Colourful paintings were deposited lengthwise in three tiers divided by the ornamented ribbons. Each tier presented a battle-scene: a fight of two warriors. Clothes and poses of soldiers allow the authors to presume that the painting illustrates one of scenes of Ancient Greek mythology — Amazon-machia. Measurement, organization of a burial chamber, and numerous diverse inventory show that many individuals were buried here: a high rank person escorted by servants. Details of burial custom (structure and peculiarities of a tomb organization and features of hours' burial), as well as a complex of finds give grounds to date a barrow from the edge of the 4th—3rd centuries to the beginning of the 3rd c. BC.

До історії стародавнього виробництва

А.С. Островерхов

СКЛЯНІ МЕДАЛЬЙОНИ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНИХ УЯВЛЕНЬ НАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У IV—III СТ. ДО Н. Е.

Висвітлено рідкісну категорію скляної продукції — розписні медальйони IV—III ст. до н. е., які трапляються у жіночих похованнях на Боспорі та у Скіфії.

Ключові слова: античність, Боспор, Скіфія, скляні медальйони.

Антична епоха характеризується розквітом склярства, багатьма центрами його виробництва та широким асортиментом скляної продукції. Значну кількість античного скляного посуду знаходять у давніх містах, поселеннях та курганах Північного Причорномор'я. До рідкісної категорії цих виробів належать скляні розписні медальйони. Вперше їх виокремлено за знахідками у скіфських комплексах. Так, 1975 р. Херсонською експедицією ІА АН УРСР у багатому жіночому похованні 2 кургану 2 біля с. Привільне другої половини IV ст. до н. е. на ділянці грудної клітини зафіксовано залишки намиста, до складу якого входив подібний «кулон» (Островерхов 1983, рис. на с. 50; Кубышев, Островерхов 1997).

Прикраса складається із двох дископодібних половинок, виготовлених із прозорого зеленуватого скла. Зовнішній бік випуклий, внутрішній — плаский. Діаметр 5,5 см, найбільша товщина 0,5 см. Плаский бік покрито шаром білої речовини (крейди?), що слугувала тлом. Під ним чорно-коричневою фарбою (на зразок стилю, характерного для пізньої класики — раннього еллінізму) нанесено зображення грифона та кентавра. Грифона трактовано за традиціями іонійського мистецтва: у профіль, вліво, м'язисте лев'яче тіло, змієподібна довга шия з зубчастим гребенем, невеличкі крила, орлина голова із загнутим хижим дзьобом та великим округлим оком, піднятий догори хвіст у вигляді S-подібного завитка (рис. 1, I).

Зображення грифонів були популярними в північнопричорноморській скульптурі (Ост-

роверхов, Охотников 1989, с. 58—59, рис. 3, 3), кульговому литві (рис. 2—3)¹, торовиці (Лесков 1972, рис. 26; Уильямс, Огден 1995, с. 268—269; Островерхов 2005, с. 237—238, рис. 7б), гліптиці (Островерхов 2006, с. 137, рис. 3, 4)², вазописі та інших відгалуженнях власне античного та греко-варварського мистецтва. Як відомо, грифони, грифи (Γρύπες; Gyrus aquilaformes) — страховиська з прикметами хижого птаха та лева (Погребова 1959; Frankfort 1996, р. 135, 248, 263—264, 293). Тварини фігурують біля древа життя й у сценах терзання, що свідчить про їх зв'язок з потойбічним світом. У зороастрійській традиції гриф як птах очищає тіло покійника, сприяє його відродженню. Важливими були апотропеїчні функції звіра (Яйленко 2006, с. 409). Хоч ця істота була одним із розповсюджених сюжетів у мистецтві звіриного стилю (Бессонова 1983, с. 86; Раевский 1985, с. 150, 151), нам здається, що у цьому випадку його семантику слід розглядати в контексті античного поховального обряду.

Грифони — популярний сюжет на вазах «керченського» стилю, особливо на знайдених на Боспорі. Там вони фігурують як дійові особи в сценах амазономахії чи аримаспомахії, а

¹ Близькою аналогією грифону є трактування голови звіра на бронзовій кульговій сокирці (рис. 2) зі скіфського кургану біля с. Львова (Кубышев, Ніколова, Полин 1982, с. 140—141, 147, рис. 11). Деякі дослідники вважають, що вотив було виготовлено в Ольвії і що зображення саме цього виробу, або ж одного із його прототипів, викарбуване на «борисфенах» (Островерхов 1984, с. 72, рис. 2, 8; Островерхов, Охотников 1989, с. 59—60; Русяева 1992, с. 138).

² Зображення грифона також є на сердоліковій вставці у перстень, знайдений у Гаймановій Могилі (повідомлення С.В. Поліна).

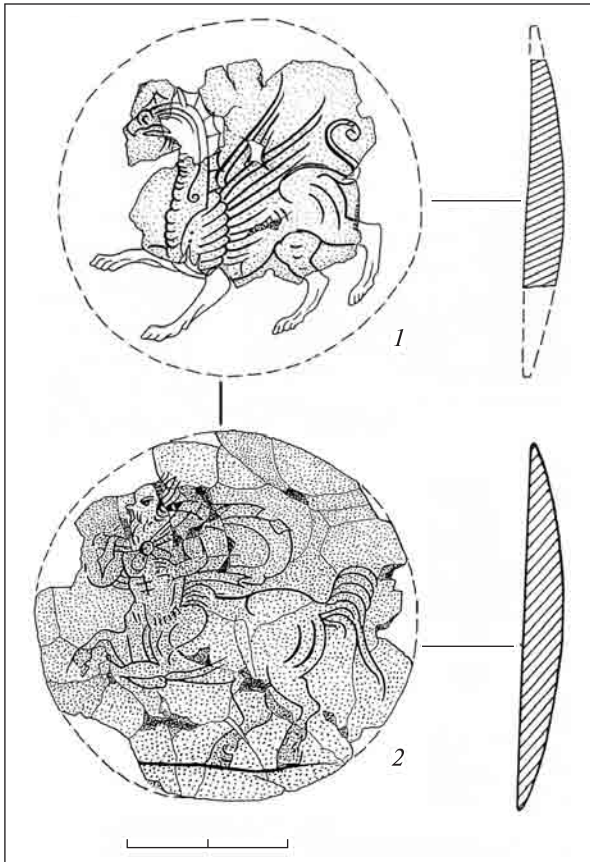

Рис. 1. Медальйон зі скіфського кургану 2 поховання 2 біля с. Привільне: 1 — грифон; 2 — кентавр

також як засіб пересування господаря нижнього світу Діоніса-Вакха, Аполлона у хтонічній іпостасі Діоніса чи арімаспа. Верхи на грифоні з'являвся й Аполлон Гіперборейський (Шталь 1989, с. 131—132, 139; Скржинська 1997, с. 61—62). Останній забирав душі праведних до країни гіперборейців (Ростовцев 1913, с. 288; Бурвчук 1986, с. 89—90). Спираючись на повідомлення Геродота (IV, 59), деякі дослідники співвідносять Аполлона зі скіфським Гойтосиром (Ельницький 1962; Онайко 1977; Бессонова 1983, с. 43—44).

Роль Аполлона Гіперборейського у житті населення Північного Причорномор'я, з огляду на його зв'язок із міфічним народом гіперборейців, була значною. Уявлення про гіперборейців були так тісно пов'язані з Аполлоном та Артемідою, «що без цих божеств і поза ними вони ніколи й не мислилися в античності» (тут і далі пер. А.С. Островерхова) (Лосев 1957, с. 402). Давні автори називали гіперборейцями та арімаспами всіх, хто жив вище Понту Евксінського, Істру та Адриатичного моря (Strabo. XI, 6, 2; Pind. O. III, 10—35). В Елладі з гіперборейцями пов'язували, перш за все, центри, де широкого розповсюдження набув культ Аполлона: Делос, Дельфи, Фессалія.

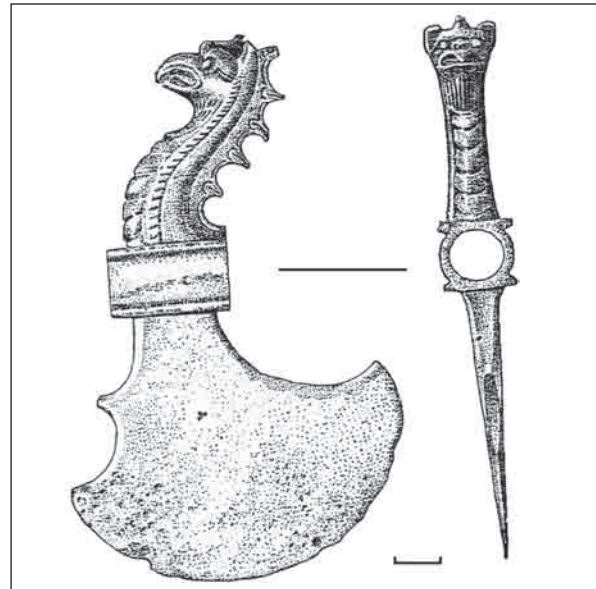

Рис. 2. Бронзова культова сокирка зі скіфського кургану біля с. Львове (за: Кубышев, Николова, Полин 1982)

Культ Аполлона Гіперборейського був популярний у Мілеті. Про це свідчать бронзові протоми грифонів із Дідім (рис. 3, 1). Стіни храму Аполлона в Дідімейоні були прикрашені рельєфами із зображеннями лево- та орлиноголових грифонів. Усе це дає привід вважати, що символіка грифона у його зв'язку з культом володаря гіперборейських земель з'явилася на північних берегах Чорного моря під впливом Мілету і походить від малоазійського культу божества. Культ Аполлона Гіперборейського відомий на Березані та в Ольвії (Анохин 1986, с. 84; Русяева 1986). Про значення мотиву в ідеологічному житті Боспорської держави свідчить той факт, що правителі Пантікапея винесли зображення левоголового грифона на золоті монети міста (Ростовцев 1918, с. 117; Островерхов, Охотников 1989, с. 60; Трейстер 1989, с. 93; Тункина 2002).

Наявність ваз із зображенням грифона поряд з великою жіночою головою у грецькому головному уборі або у високій східній шапці (Кобылина 1951, с. 142, рис. 6, 10, 11) свідчить про зв'язок грифонів з богинями підземного царства — паредрами господарів підземного царства. На Боспорі вази з подібними сюжетами трапляються переважно у жіночих похованнях (Schefold 1934, S. 149).

Зображення на «керченських» вазах та виробках греко-варварської торевтики були відгукками народних вірувань і засвоєних античною міфологією варварських міфів, варварського епосу та власне античного грецького епосу. Зображення пройшли додаткове осмислення у межах діонісійсько-орфічного кола віру-

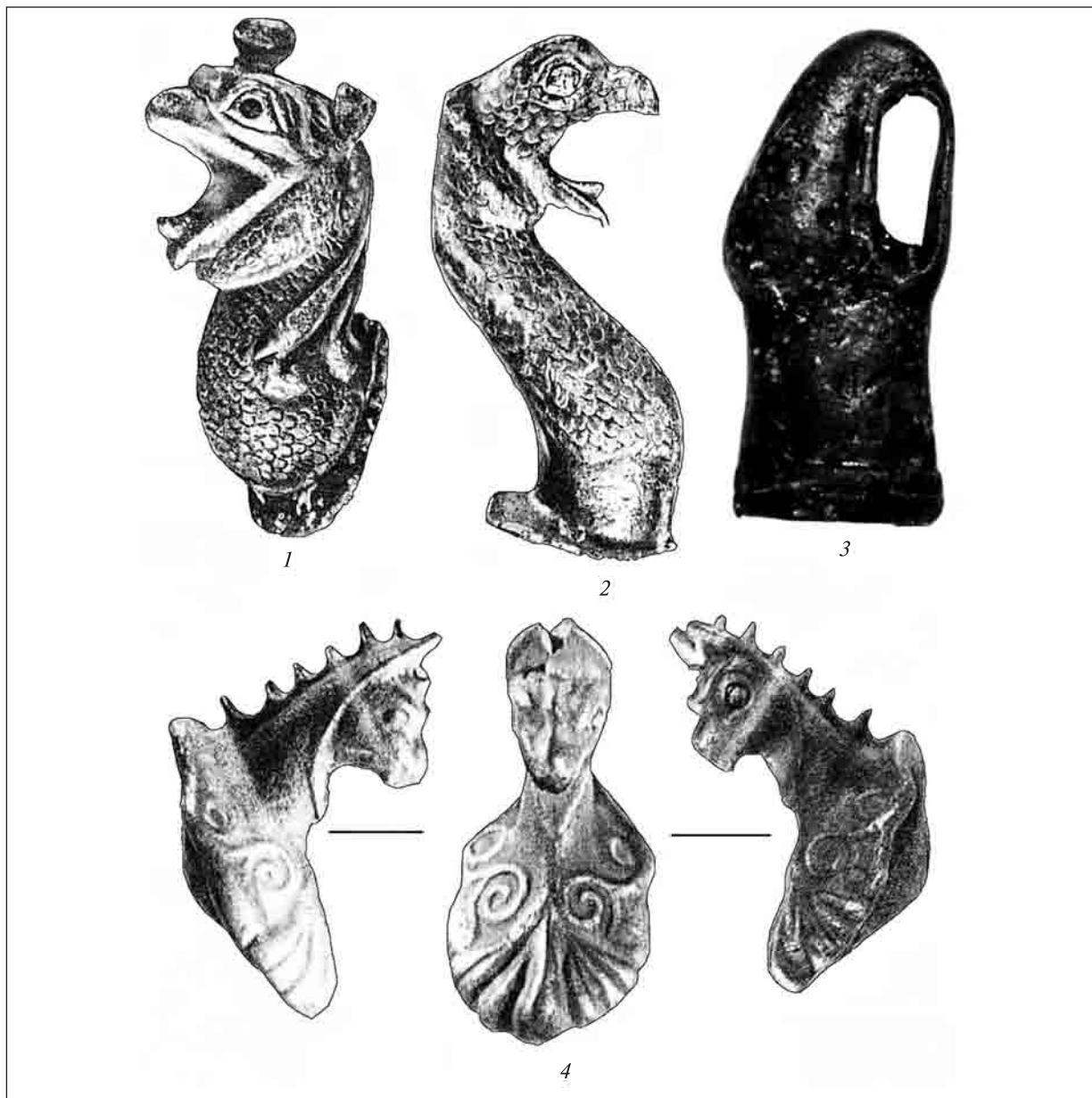

Рис. 3. Образ грифона в іонійському та греко-скіфському культовому литві: 1 — Мілет, VII ст. до н. е.; 2 — Самос, VI ст. до н. е.; 3 — о. Левке (Зміїний), VI—V ст. до н. е.; 4 — околиці Ольвії, V ст. до н. е.

вань (Шталь 1989, с. 131). Тогочасне мистецтво не просто відтворювало сцени міфів, але за допомогою міфологічних образів та сюжетів ілюструвало перекази географічного та етнографічного характеру, а також відбивало все розмаїття культів та вірувань (Буравчук 1986, с. 88). У подібних міфах арімаспі та грифи були спорідненими племенами, які загалом називалися скіфами (Diod. II, 43, 5; Пьянков 1976, с. 91 сл.; Доватур, Каллистов, Шишова 1982, с. 257 сл.; Переводчикова 1994, с. 50 сл.; Юрченко 2002, с. 62 сл.). Грифони стерегли золото у країні гіпербореїв (Herod. IV, 13; Aeschyl. Prom., 803 ff).

Здибленого кентавра також показано у профіль вліво. Обличчя, руки, масивний м'язистий

тулуб, ноги, круп, хвіст, вовна на ділянці грудей, волосся на голові й борода окреслені швидкими мазками. Хітон на ділянці грудей скріплено фібулою (рис. 1, 2). Тракткування образу страховиська, особливо в передачі рис обличчя та волосся, має паралелі із зображеннями сатирів на золотих статерах Пантікапея другої половини IV ст. до н. е. та бронзовій матриці того ж часу із зображенням левоголового грифона (Robinson 1936, р. 307, 308; Williams 1977; Трейстер 1989, с. 92). Це може свідчити про боспорське походження привільнянського медальйону.

Як відомо з античної міфології, кентаври (Κένταυροι) — міксантропічні істоти, напівлюди-напівкони, мешканці гір та лісових хащів —

Рис. 4. Зображення кентаврів на пам'ятках скіфського мистецтва: 1 — Келермесський ритон (за: Раевский 1985); 2 а, б — курган Огуз (за: Фіалко 1993)

мали нестримний норів і були вихователями грецьких героїв. Хірон вважався одним із суддів душ померлих у підземному світі (Pind. Pyth., II, 21—48; Apollod. I, 2, 4; II, 5, 4; Ovid. Met., XII, 210—235; Paus. III, 18, 10, 15). Кентаври були дійовими особами також у багатьох варварських міфах іранського та фракійського походження. Зображення їх у мистецтві скіфів Північного Причорномор'я з'являються в архаїчний час. Найранішим є зображення істоти на келермесському ритоні (рис. 4, 1). Герой несе на плечі дерево з прив'язаною до нього оленячою тушею. Такий сюжет не є типовим для еллінської іконографії кентаврів. М.І. Максимова вбачала у ньому бажання майстра пристосувати відому йому у грецькому мистецтві сцену до скіфського середовища (Максимова 1956, с. 229). Д.С. Раевський вказав на наявність подібних персонажів та мотивів у осетинському фольклорі (Абаев 1979, с. 12), що свідчить про не випадковість появи сюжету у мистецтві скіфів (Раевський 1985, с. 96—97, рис. 6). О.Є. Фіалко звернула увагу на знахідку в кургані Огуз кінської зброї фракійського походження із зображенням «кентавресі» з дитинчам, яка стоїть перед богинею (рис. 4, 2). Знахідки у Скіфії відтворених у металі фрагментів фракійських міфів свідчать, що подібні легенди були відомі й північнопричорноморським варварам (Фіалко 1993).

Слід зазначити, що описані скляні медальйони або «кулони» відомі й у лісостеповій Скіфії. Вочевидь, один із них виявлено в кургані 28 поблизу с. Сміла (під Холодним Яром), що датується IV ст. до н. е. «Медальйон із білої

пасти» розпався у момент розкриття. На одному із кілець О.О. Бобринський встиг помітити зображення жіночої фігури у позі напівсидячи з птахом у руках (Бобринський 1887, с. 75). Н.А. Онайко вбачала у знахідці «скарабеїдну гему» (Онайко 1970, с. 67, 119), автор цієї статті — Афродіту — «велику хтонічну богиню, близьку до царини мертвих» (Ростовцев 1913, с. 290), а в птасі — її атрибут — голуба. З ним асоціювалися уявлення про душі праведні та чисті (Клингер 1911, с. 7; Кагаров 1913, с. 284—285; Русяева 1982, с. 141). У Скіфії побували виробники, на яких відтворювався образ голуба як самостійної дійової особи. Серед них слід згадати, перш за все, бронзові наконечники, прикрашені скульптурною фігуркою птаха (Іллінська 1963; Островерхов, Охотников 1989, с. 62—63, рис. 4, 1, 3). У зв'язку з цим слід констатувати широке розповсюдження в античних та скіфських пам'ятках кінця V—III ст. до н. е. скляних поліхромних підвісок із зображенням птаха (Островерхов 1985, с. 93; 1991). Оскільки, на думку скіфологів, Афродіті у варварському пантеоні відповідала Аргімпада (Бессонова 1983, с. 37—43), ми вважаємо, що згадані зображення у контексті скіфського поховального обряду маркували саме цю богиню і були символами хтонічного світу.

Подвійний медальйон знайшов С.І. Верєбрюсов 1878 р. у дитячій гробниці 14 на горі Мітрідат: «На поверхні праху лежали два білі скляні кільця з діаметром 1 дюйм, разом складені й нічим не прикриті; на внутрішньому боці одного із кілець розміщено зображення жінки, на іншому — зображення жінки, яка сидить на високому кріслі» (Доклад...

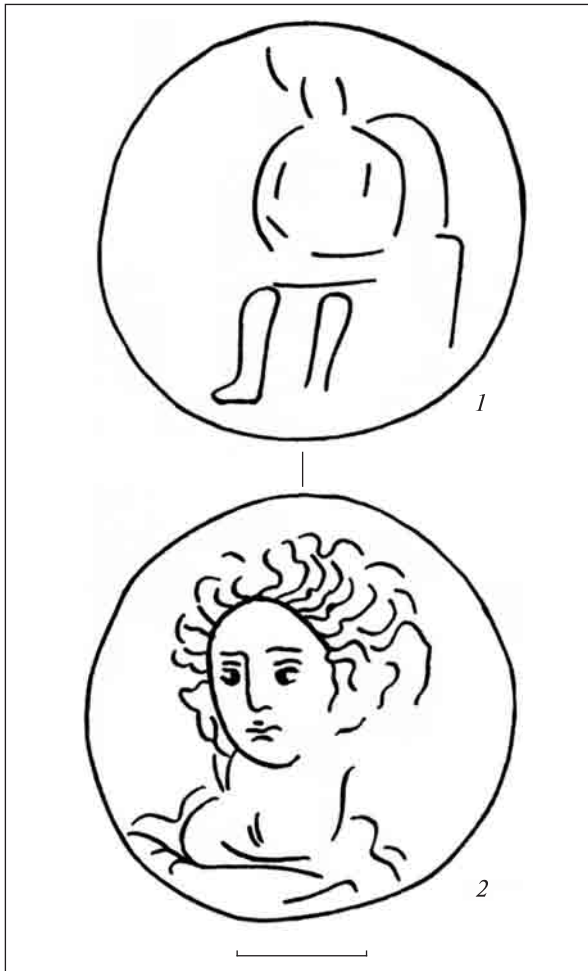

Рис. 5. 1, 2. Поховальний «кулон» із Пантікапея (за: Стефани 1880)

1878, с. XXV, табл. IV, 20, 21, 6). А.Л. Стефани помилково відносив поховання до римського часу (Стефани 1880, с. 98—99, табл. 4, 20). Обидві частини постраждали від часу (рис. 5, 1—2). Їх поверхню вкриває перламутрово-золотава плівка іризації. На пласкому боці частина малюнка знищена патиною. Поховання датується другою половиною IV ст. до н. е.

Розглянемо обидві складові медальйона детальніше. Перша частина амулета — медальйон із зображенням прялі (рис. 5, 1; 6). Виріб має округлу форму з пласкою та ледь випуклою сторонами. Скло прозоре зеленуватого відтінку. На пласкому боці по тонкому шарі світлого ґрунту коричнево-чорною фарбою окреслено зображення жінки у кріслі з високою спинкою і вигнутими ніжками. Голова у фас, торс у три чверті, ноги у профіль. На жінці хітон та плащ, складки якого звисають позаду правої руки та спинки крісла. На голові — діадема (?), на шиї — разок намиста. Зігнута у лікті права рука лежить на складках одягу. У зігнутій лівій, піднятій вище плеча руці жінка тримає прядку, від неї по діаго-

Рис. 6. Кулон із Пантікапея із зображенням прялі (за: Кунина 1997)

налі вниз тягнеться нитка до веретена, розташованого під сидінням, між ніжками крісла (Кунина 1997, с. 260, № 67; 2000, с. 186—187, рис. 1).

Н.З. Куніна вважає, що тут зображено Афродіту як богиню долі, з чим можна погодитися. У давнину кожному виробничому процесу відповідав космологічний міф, а майстер прирівнювався до бога-деміурга. У ведійських аріїв кожна річ відсилається до виробника — *kárman*, який у Ригведі завжди визначає сакральну дію космологічного характеру. Сакральність прядіння та ткацтва засвідчена в індоєвропейській традиції, де вони мали магічний зв'язок з ростом рослин, збільшенням поголів'я худоби, асоціювалися з актом творіння, упорядкуванням Хаосу. За допомогою прясельця та веретена можна було відганяти демонів (Рыбаков 1981, с. 240; Ардзинба 1982, с. 212; Кинжалов 1990, с. 15). У Ригведі поетичне мистецтво ріші — творця міфопоетичних гімнів — асоціюється саме з цим заняттям (Елизаренкова 1989, с. 449). Веретено та прясельце були атрибутами жіночих божеств, яких умовно визначають як богинь долі, а нитки співвідносять з життям. Нитка, що прядеться, — це людська доля. У грецькій міфології людським життям розпоряджались мойри: Клото пряде нитку, Лахесіс проводить її через примхи долі, Атропос перериває нитку, зупиняючи життя. Платон розповідає про космічне веретено богині Ананке — Необхідності (Plat. R.P., X, 617 b—e). Веретено, що обертається, асоціювалося із сонцем, котре безперервно рухається й вважалося центром Всесвіту (Афанасьєв 1865, с. 159—209; Топоров 1992; Горан 1990; Раевский 1985, с. 77—180). Подібні до описаного сюжети часто використовувались у давньогрецькому вазописі (рис. 7), зокрема й на виробках, виконаних у

«керченському» стилі (Suhr 1969, p. 93—150, fig. 4—8, 23—25, 28—33). Сюжет відповідає канонічним для античного мистецтва зображенням на надгробках, у розписах склепів (Іванова 1961, № 53, 66, 70, 71, 73, 75, 80; Атичная... 1976, № 159 и др.), коропластиці, торевтиці тощо (Бессонова 1983, с. 98—100). У кожному конкретному випадку, залежно від наявності тих чи інших атрибутів, у зображеннях вбачають Великих богинь — Афродіту, Кібелу, Деметру, Кору-Персефону та інших.

Друга частина амулета — медальйон із погрудним жіночим зображенням (рис. 5, 2; 8). На пласкому боці по тонкому шарі світлого ґрунту бачимо графічне погрудне зображення молодої жінки з ледь оберненою вправо головою, овальним обличчям і красивою хвилястою зачіскою. Очі широко відкриті, виї підкреслені чіткими подвійними лініями, великий прямий ніс, хвиляста лінія губ, ямка на підборідді, товста шия, у вухах великі сережки з пірамідальними підвісками. На шиї було зображення низки великого намиста, від якого збереглися дві дугоподібні риски й слід від третьої. Видно верхню частину одягу: горизонтальні складки хітона і плаща, зібраного на плечі (Кунина 1997, с. 260, № 66; 2000, с. 187—188, рис. 2).

Зображення має численні аналоги у пам'ятках античного мистецтва, зокрема й боспорського походження. Серед них — літики-скарabeоїди (рис. 9) та підвіски типу «Doppelköpfer» (рис. 10) (Островерхов 2006, с. 140, рис. 5, с. 145, рис. 7, 3), деякі персні, виконані в іонійському стилі (Неверов 1983, с. 37), зображення голови Кори-Персефони на замковому камені склепу Велика Близниця (рис. 11, 1) і голови богині в склепі Деметри (рис. 11, 2) на Боспорі (Кобылина 1984, табл. CVIII, 4; СІХ, 3), а також багатьох інших творах ужиткового та образотворчого мистецтва.

Н.З. Куніна описала ще один медальйон, від якого збереглася одна частина із прозорого зеленуватого скла. Її було знайдено 1873 р. у земляній гробниці пантікапейського некрополя. Поховання датується IV ст. до н. е. Виріб має овальну форму, його розміри 1,9 × 1,5 см. На пласкому боці по білому ґрунту коричнево-чорною фарбою нанесено графічне зображення голови юнака з овальним обличчям, прямим носом, повними губами, округлим підборіддям та пишним хвилястим волоссям (рис. 12). Голову на три чверті обернено до глядача, з нахилом вправо. Очі широко відкриті, шия повна коротка. Дослідниця вважає, що це була вставка до скриньки (Кунина 1997, с. 260,

Рис. 7. Зображення прялі на аттичній вазі IV ст. до н. е. із Метрополітен Музею (за: Кунина 1997)

Рис. 8. Кулон із Пантікапея із зображенням жіночої голови (за: Кунина 1997)

№ 65; 2000, с. 188—189, рис. 3). На наш погляд, спочатку це була одна із половинок медальйона, яку потім повторно використали для інкрустації скриньки. Н.З. Куніна не атрибує зображення. Подібні зображення бога відомі в античній гліптиці (Островерхов 2006, с. 141). Це, безумовно, Аполлон — бог з неосяжними функціями і космічними, і хтонічними. «Спробуємо пройтися по землі, заглянемо у її надра чи захмарну височінь — ми скрізь знайдемо Аполлона... Аполлон пройшов і під землю, перетворився на підземний морок, став смертю, став роком і долею, став страховиськом земних глибин...»

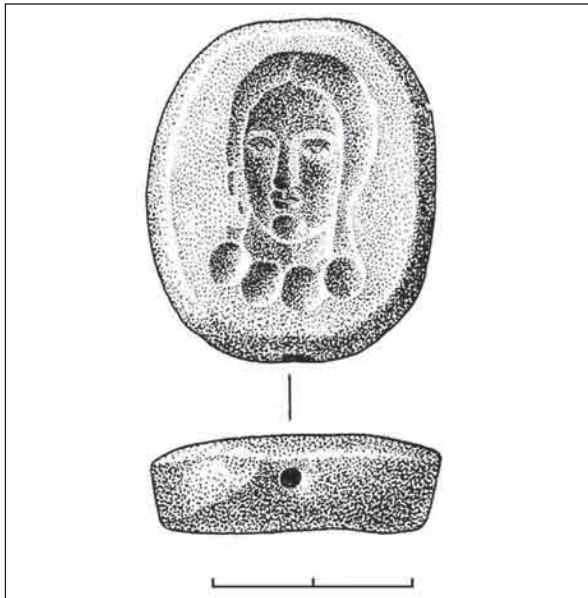

Рис. 9. Зображення голови Деметри на літику-скарабеїді із поховання 2 скіфського кургану Вишнева Могила

(Лосев 1957, с. 429). На думку Н.П. Буравчук, вершник на коні чи грифоні на вазах «керченського» стилю — це Аполлон Гіперборейський. Східний одяг бога — це символ симбіозу варвара та елліна — гіперборейського Аполлона. Дівчина, яка втікає, — це душа померлої (Буравчук 1986, с. 90).

В Ермітажі зберігаються подібні, але без розпису, скельця. Їх знайдено в кургані Юз-Оба. Ще один виріб походить із кургану Ак-Бурун. Вони використовувалися для інкрустації саркофагів та меблів (Кунина 2000, с. 189—190). Базуючись на стилістичному аналізі зображень, Н.З. Куніна дійшла висновку, що вироби мають східносередземноморське походження.

Цікаві матеріали щодо походження «кулонів» вдалося отримати внаслідок проведення хіміко-технологічного дослідження скла. Скло — це субстанція, в основі створення якої — синтетичні процеси (Щапова 1982, с. 1—2; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 14 сл.; Галибин 2001, с. 18—20). Властивості скла зберігати у своєму складі інформацію називається ерудицією. Склад історичного скла розглядається як текст, що утворюється й розвивається у координатах історії скла. Завдання його інтерпретації — знайти закономірності, які дозволяють встановити місце та час виготовлення скла, а в певних випадках і самого виробу. Спираючись на дані про склад матеріалу, можна зробити лише геохімічні та технологічні спостереження. Негуманітарну за своїм характером ерудицію необхідно переводити у систему координат історичних знань (Галибин 2001, с. 11, 60,

Рис. 10. Скляні підвіски типу «Doppelköpfe»: 1 — медальйон зі скіфського поховання 1 кургану 4 могильника Носаки; 2 — поселення Чайка, III ст. до н. е.; 3 — Пантікапей, ОАМ № А-52497

95). «Історичний підхід до хіміко-технологічних характеристик давніх виробництв є не менш складним, ніж підхід суто інженерний. Тільки в історичному аспекті можна оцінити значення тих технологічних досягнень, котрі у сучасному виробництві є звичайними або ж відіграють роль «приватних випадків» (Щапова 1982, с. 3).

Технологія історичного склярства розпадається на два великих розділи: отримання власне скла із сировинних матеріалів і прийоми та шляхи обробки готового скла з метою отримання із нього виробів. Зміст першого розділу складає хімічний та геохімічний аспекти, другого — механічний (Безбородов 1956, с. 117, прим. 2).

З метою визначення складу скла медальйонів на наше прохання в лабораторії археологічної технології ІМК РАН (аналітик В.О. Галібін) було зроблено кількісний спектральний аналіз чотирьох підвісок скла від привільнянських «кулонів» (табл.).

Як джерело лугів у склярстві античного часу використовувалися попіл солончакових рослин та натуральна сода (натр). Перший тип сировини є характерним для близькосхідної школи; інший — для «давньоєгипетської» (Безбородов 1969, с. 44—55; Щапова 1975, с. 133—140; 1998, с. 13—14; Галибин 2001, с. 75—76)³. Спираючись

³ Школа в склярстві — категорія історична (Щапова 1982а; 1989). Щодо таких понять як скловаріння, технологія виробництва, номенклатура виробів, їх форма, декор, художня стилістика, місце та час побутування, вона діє як поняття більш загальне та складне.

а

б

Рис. 11. Зображення голови богині: 1 — Кори-Персефони на замковому камені склепу IV ст. до н. е. Велика Близниця; 2 — у склепі Деметри на Боспорі (за: Кобылина 1984)

на методику визначення вихідної лужної сировини, яку було використано для варіння скла (Щапова 1983, с. 28—30), проаналізовані зразки віднесено до содового скла. За межі чутливості методу на калій близько 1 %, цей метал у добірці взагалі не зафіксовано, а вміст Na_2O коливається від 8 до 13 %. Показовим є і співвідношення CaO/MgO . У добірці воно коливається від 7,7 до 11. Такий показник різко відрізняє проаналізовані зразки від середнього показника (2,43) власне давньоєгипетського скла середини — другої половини II тис. до н. е. (Абдуразаков, Безбородов 1966, с. 132). Зважаючи на формулу визначення конкретного типу лужноземельної сировини (Stawiarska 1984; Щапова 1989, с. 97, табл. 3), для виготовлення скла використовувались досить чисті вапняки.

Скломасу також характеризує співвідношення лужної та лужноземельної сировини. Її

Рис. 12. Медальйон із Пантікапея із зображенням голови Аполлона (за: Кунина 1997)

чисельний показник запропоновано назвати рецептурною нормою (RN) й використовувати для діагностики рецептів варіння скла (Щапова 1983, с. 45—47; 1989, с. 99—104). Проаналізоване скло зварене за нормами від 0,6 до 1,3.

Певну роль в процесі скловаріння відіграє глинозем. Його вміст у склі є показником чистоти пісків та попільної сировини. Участь алюмінію у процесі скловаріння стає помітною, коли його вміст перевищує 2 %. З цієї межі Al_2O_3 вводиться до формули скла (Щапова 1983, с. 31). У нашій добірці вміст глинозему коливається від 2,9 до 3,2 %, що свідчить про використання засмічених пісків.

Багатоманітність складів давнього скла породила значну кількість класифікаційних систем. Ми дотримуємося класифікації, за якою проаналізоване скло належить до типу Si(Al)-Na-Ca (Галибин 2001, с. 68—72). Використання соди повинно було б вказувати, що батьківщиною скла мала бути долина Нілу, але за іншими показниками ($\text{CaO} + \text{MgO}$; CaO/MgO ; RN) скломаса відрізняється від історично відомого єгипетського скла другої половини II тис. до н. е. Спостереження відповідають масивам близькосхідного II—I тис. до н. е. та візантійського скла (пор.: Sayre, Smith 1961; Щапова 1975, с. 138, рис. 1; 1983, с. 167—168, рис. 42).

Тривалий час історики скла схилялися до традиції, що склалася наприкінці XIX — у першій половині XX ст., за якою монополізувалася роль античного Єгипту (Навкратіс, пізніше Александрія) у виробництві скляної продукції й забезпеченні нею Ойкумени (Kisa 1908; Eisen 1916; Saldern 1959; Щапова 1983, с. 110). Рішуче відійшла від традиції Т.Е. Хевернік (Haevernick

Таблиця. Кількісний спектральний аналіз «кулонів»*

№ п/п	Паспорт, №		Образ	Al ₂ O ₃	Na ₂ O	CaO	MgO	Fe ₂ O ₃	Sb ₂ O ₃	CuO	MnO	Лаборатор. №
1	Привільне 2/2; IV ст. до н. е.	1	кентавр	3,2	12	11	1,0	0,5	1,4	—	—	239/47
2		2	грифон	2,9	13	8,5	1,1	1,1	0,8	—	—	239/37
3		3	« «	2,9	10	14	1,6	0,9	4,0	—	—	267/51
4		4	« «	2,9	8	14	1,4	0,8	3,1	—	—	267/52

Примітка. * Основу скла складає кремнезем, вміст якого вираховується таким чином: 100 % мінус сума всіх перерахованих в таблиці елементів

1969, S. 182). Дослідниця дійшла висновку, що в античний час значну кількість товарного скла виготовляли гюалургічні⁴ центри, що розташовувалися у греко-анатолійському регіоні, Карфагені, Елладі та деяких інших місцях. Автор статті виокремив античну середземноморську школу склярства (Дзиговский, Островерхов 2000, с. 93; Островерхов 2006, с. 151—152).

Однією з унікальних властивостей скла є його прозорість і відсутність кольору, що характерно для проаналізованих зразків. Це споріднює його з гірським кристалом (*гр.* ὑάλωπετρα — «скляний камінь», κρύσταλλος; *лат.* cristallus) та гіалітом (від *гр.* ὑάλος) — каменем із родини опалів (Куликов 1982, с. 46). На шляху отримання такого скла існувало декілька технологічних перепон. Для того, щоб нейтралізувати небажану фарбувальну дію домішок, використовували знебарвлювачі. У добірці таким виявився стибій, вміст якого коливається від 0,8 до 4 %.

Технологія обробки готового скла також спеціально вивчається та систематизується. «Історичний аспект теми подає технічні свідчення, що є необхідними для оцінки темпів і напрямку розвитку, оцінки характеру змін, що відбуваються. Знати повну інформацію про виробництво того чи іншого часу — одне із завдань історії технології» (Шапова 1983, с. 67). Вивчаючи механічну технологію давніх скляних виробів, ми також зіштовхуємося з відсутністю писемних джерел. Тому історики скла вимушені спиратися на технологічне вивчення артефактів, ознайомлюватися з етнографічною та сучасною технологією скла (Шапова 1975, с. 134, 144—145; Дзиговский, Островерхов 2000, с. 32—33).

Прийоми обробки готової скломаси розподіляються на дві групи: гаряча обробка за високо-

го температурного інтервалу (800—1000 °С) і холодна (Львова 1979). Вивчення медальйонів під збільшенням показало, що вони мають всі типові ознаки литого скла. Цей прийом обробки гарячого скла в епоху античності був одним із найбільш розповсюджених (Островерхов 1992). Аналізовані вироби набували лінзоподібної форми внаслідок лиття заготовок у відкритих округлих формах. Зовнішня напівсферична поверхня утворювалась через поверхневе натягування розплавленої скломаси. Медальйонні заготовки могли імпортувати із Середземномор'я або і виготовляти на місці з напівфабрикатного скла у великих центрах ремесла, ювелірного та образотворчого мистецтва. Про це, наприклад, можуть свідчити знахідки в одній із могил Пантікапея заготовок для літиків-скарабеодів (Неверов 1983, с. 108—109).

Подібні вироби мають унікальну властивість збільшувати й утворювати ілюзію об'ємності зображення, нанесеного в той чи інший спосіб на плоский бік виробу. Це дозволяє з довірою поставитись до повідомлень античних авторів (Евклід, Архімед, Герон та інші) щодо розробок у галузі катоптрики — теорії про відбиття світла та коенографії — вчення про перспективу (Рожанский 1988, с. 332—334).

Підсумовуючи, слід зазначити, що артефакти, які аналізуються тут, є найбільш ранніми зразками з лінійним образотворчим розписом мінеральними фарбами, нанесеним на скло у холодному стані. До цього вважалося, що подібна техніка з'явилася лише у римський час. Особливо часто так розписували покривки піксид. Таку продукцію виготовляли у кіпрських майстернях (Кунина 1987). Свого подальшого розвитку ця техніка набула у візантійський час (Шапова 1998).

Сюжети, якими прикрашали скляні медальйони, мають численні аналоги і в метрополії, і на теренах Північного Причорномор'я. У класичний та елліністичний періоди живопис в античних містах Північного Понту набув ши-

⁴ Слово «ὑάλος» елліни використовували для визначення поняття «скло». «Саме так — гюалос, прозорий — греки називали скло; той, хто робив скло, називався гюалургом (ὑαλοϋργος), а все ремесло — гюалургія (ὑαλοϋργείον = ὑελοϋργίον)» (Шапова 1983а, с. 263).

рокого розвитку. Він був ідентичним живопису метрополії. Існувало виробництво розписної кераміки, розписом прикрашали культові споруди, гробниці, житлові приміщення тощо (Ростовцев 1913; Кобылина 1984, с. 214). Однією із найбільш вживаних була червоно-коричнева фарба, відома під назвою «кривавик», «сагвін», «залізна фарба». Хіміко-технологічні дослідження фарб показали, що для їх виробництва використовували різні сорти вохри — гідрату окису заліза з глинистими домішками. Найбільш високоякісні фарби завозилися у Північне Причорномор'я із Середземномор'я, але більшість виготовлялася із місцевої сировини (Кононов 1962; Одрин 2002). Для кращого приєднання до основи у фарбу додавали луги (Кульська 1958, с. 88—89). Про технологічну спорідненість скляних медальйонів та розписної кераміки свідчить обробка їх поверхні під розпис білою речовиною (крейдою). Поді-

бний прийом зумовлювався технікою нанесення акварельного та темперного живопису: пухка біла ґрунтовка добре всмоктувала фарби й надавала їм особливо чистих та яскравих тонів (Зайцева 1976, с. 103).

Умови вияву скляних медальйонів і тематика сюжетів (грифон, кентавр, Афродіта, Деметра, Кора-Персефона в іпостасі богинь підземного світу та Аполлон) свідчать про те, що подібні артефакти слугували амулетами для захисту померлих у потойбічному світі. Концентрація знахідок розписних медальйонів переважно у Пантікапеї та прилеглих греко-варварських похованнях схиляє до думки, що подібні вироби могли розписувати у боспорських керамічних майстернях із привезених з метрополії скляних напівфабрикатів місцеві боспорські або приїжджі митці згідно смаків та запитів місцевої знаті.

- Абаев В.И.* Историко-этимологический словарь осетинского языка. — Л., 1979. — Т. 3.
- Абдуразаков А.А., Безбородов М.А.* Средневековые стекла Средней Азии. — Ташкент, 1966.
- Анохин В.А.* Монеты-стрелки // Ольвия и ее округа. — К., 1986. — С. 76—96.
- Античная скульптура* Херсонеса. — К., 1976.
- Ардзинба В.Г.* Ритуалы и мифы древней Анатолии. — М., 1982.
- Афанасьев А.Н.* Поэтические воззрения славян на природу. — М., 1865. — Т. 3.
- Безбородов М.А.* Стеклоделие в Древней Руси. — Минск, 1956.
- Безбородов М.А.* Химия и технология древних и средневековых стекол. — Минск, 1969.
- Бессонова С.С.* Религиозные представления скифов. — К., 1983.
- Бобринский А.А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. — СПб., 1887. — Т. 1.
- Буравчук Н.П.* К вопросу о трансформации мифологических сюжетов на боспорских пеликах // Памятники древнего искусства Северо-Западного Причерноморья. — К., 1986. — С. 84—92.
- Галибин В.А.* Состав стекла как археологический источник. — СПб., 2001.
- Горан В.П.* Древнегреческая мифологема судьбы. — Новосибирск, 1990.
- Дзиговский А.Н., Острроверхов А.С.* Стекланная посуда как историческое явление в памятниках скифо-сарматского времени Украины, Молдовы и Российского Подонья. — Одесса, 2000.
- Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А.* Народы нашей страны в «Истории» Геродота. — М., 1982.
- Доклад о действиях императорской археологической комиссии за 1878 год // ОАК за 1878 г.*
- Елизаренкова Т.Я.* «Ригведа» — великое начало индийской литературы и культуры // Ригведа. Мандалы I—IV. — М., 1989. — С. 500—530.
- Ельницкий Л.А.* Легенда о «гиперборейских дарах» Аполлона и пути её распространения // МАСП. — 1962. — № 4. — С. 209—211.
- Зайцева К.И.* Ольвийская расписная керамика эллинистической эпохи // Художественная культура и археология античного мира. — М., 1976. — С. 97—108.
- Иванова А.П.* Скульптура и живопись Боспора. — К., 1961.
- Іллінська В.А.* Про скіфські навершники // Археологія. — 1963. — 15. — С. 5—23.
- Кагаров Е.Г.* Культ фетишей, растений и животных в Древней Греции. — СПб., 1913.
- Кинжалов Р.В.* Символика «плексиса» в мифе, обряде, изобразительном искусстве древности и в современном фольклоре // Фольклор и этнография. — Л., 1990. — С. 3—20.
- Клингер В.П.* Животные в античном и современном суеверии. — К., 1911.
- Кобылина М.М.* Поздние боспорские пелики. — МИА. — 1951. — № 19.
- Кобылина М.М.* Скульптура и живопись // АГСП. — М., 1984. — С. 211—212.
- Кононов В.Н.* К вопросу о технике боспорской живописи // Археология и история Боспора. — Симферополь, 1962. — С. 279—280.

- Кубышев А.И., Николова А.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Львово на Херсонщине // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 130—148.
- Кубышев А.И., Островецков А.С. Стекланные погребальные «кулоны» раннеэллинистического времени из Северного Причерноморья // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния культур. — Тирасполь, 1997. — С. 71—77.
- Куликов Б.Ф. Словарь камней-самоцветов. — М., 1982.
- Кульська О.А. Хіміко-технологічне вивчення кераміки із Ольвії // АП УРСР. — 1958. — 7. — С. 77—91.
- Кунина Н.З. Античная стеклянная пиксида с расписной крышкой из собрания Эрмитажа // СГЭ. — 1987. — Вып. 52. — С. 36—38.
- Кунина Н.З. Античное стекло в собрании Эрмитажа. — СПб., 1997.
- Кунина Н.З. Стеклянные медальоны с рисунками из некрополя Пантикапея // Античное Причерноморье. — СПб., 2000. — С. 186—191.
- Лесков А.М. Новые сокровища курганов Украины. — Л., 1972.
- Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. — М., 1957.
- Львова З.А. Технологическая классификация изделий из стекла // АСГЭ. — 1979. — Вып. 20. — С. 90—103.
- Максимова М.И. Ритон из Келермеса // СА. — 1956. — Вып. 25. — С. 221—231.
- Неверов О.Я. Геммы античного мира. — М., 1983.
- Одрин А.В. Торговля красочными пигментами для росписи стен культовых сооружений, гробниц и жилых домов на Боспоре и в Ольвии в доримское время // БФ. — СПб., 2002. — Ч. 2. — С. 44—49.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э. — САИ. — 1970. — Вып. Д1—27.
- Онайко Н.А. Аполлон Гиперборейский // ИКАМ. — М., 1977. — С. 153—160.
- Островецков А.С. Подорож у біографію скла // Наука і суспільство. — 1983. — № 9. — С. 49—51.
- Островецков А.С. Образ птицы в ольвийской школе звериного стиля // Ранний железный век Северо-Западного Причерноморья. — К., 1984. — С. 62—77.
- Островецков А.С. Фаянсовые и стеклянные бусы в Скифии и Сарматии // ВДИ. — 1985. — № 3. — С. 92—109.
- Островецков А.С. Стеклянные подвески-голуби на юге Восточной Европы (V—III вв. до н. э.) // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. — К., 1991. — С. 174—175.
- Островецков А.С. Скляні амфороподібні підвіски в пам'ятках Північного Причорномор'я V—II ст. до н. е. // Археологія Південного Заходу України. — К., 1992. — С. 72—82.
- Островецков А.С. Памятники звериного стиля из ольвийской и никонийской округ (конец VI—III вв. до н. э.) // Структурно—семиологические исследования в археологии. — 2005. — Т. 2. — С. 219—266.
- Островецков А.С. Античная стеклянная глиптика на юге Восточной Европы (VI—II вв. до н. э.) // ВДИ. — 2006. — № 2. — С. 131—154.
- Островецков А.С. Парадигмы древнего стекла (очерк дискурсивной семиотики) // Структурно—семиологические исследования в археологии. — 2006а. — Т. 3. — С. 409—468.
- Островецков А.С., Охотников С.Б. О некоторых мотивах звериного стиля на памятниках из собрания Одесского археологического музея // ВДИ. — 1989. — № 2. — С. 50—67.
- Переводчикова Е.В. Язык звериных образов. — М., 1994.
- Погребова М.Н. Грифон и его изображение в искусстве Северного Причерноморья в эпоху греческой колонизации. Дисс. ... канд. ист. наук. — М., 1959 // НА ИА РАН. — № 364.
- Пьянков И.В. Бактрийский гриф в античной литературе // История и культура народов Средней Азии. — М., 1976. — С. 91—102.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985.
- Рожанский И.Д. История естествознания в эпоху эллинизма и Римской империи. — М., 1988.
- Ростовцев М.И. Античная декоративная живопись на Юге России. — М., 1913.
- Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. — Пг., 1918.
- Русяева А.С. Античные терракоты Северо-Западного Причерноморья. — К., 1982.
- Русяева А.С. Милет — Дидимы — Борисфен — Ольвия // ВДИ. — 1986. — № 2. — С. 25—64.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. — М., 1981.
- Скржинська М.В. Боспорські міфи в ілюстраціях античних вазописців IV ст. до н. е. // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 58—66.
- Стефани А.Л. Объяснение нескольких художественных произведений, найденных в Южной России в 1878 и 1879 годах // ОАК за 1880 г.
- Топоров В.Н. Пряха // Мифы народов мира. — М., 1992. — Т. 2. — С. 343—344.

- Трейстер М.Ю.* Матрица из Пантикапея (к вопросу о боспорской торевтике IV в. до н. э.) // Кочевники Евразийских степей и античный мир: проблемы контактов. — Новочеркасск, 1989. — С. 89—101.
- Тункина И.В.* Неизвестные архивные материалы о Пуленцовском кладе // БФ. — СПб., 2002. — Ч. 1. — С. 266—271.
- Уильямс Л., Огден Д.* Греческое золото. — СПб., 1995.
- Фіалко О.Є.* Сюжет з кентавром на фракійській збруї з кургану Огуз // Археологія. — 1993. — № 4. — С. 85—90.
- Шталь И.В.* Эпические предания Древней Греции. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л.* Из истории древнейшей технологии стекла // Очерки технологии древнейших производств. — М., 1975. — С. 134—155.
- Щапова Ю.Л.* История стеклоделия в древности и средневековье: Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — М., 1982.
- Щапова Ю.Л.* Об эволюции в стеклоделии древнейших эпох // Естественные науки и археология в изучении древних производств. — М., 1982а. — С. 81—91.
- Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия. — М., 1983.
- Щапова Ю.Л.* Немного о древнем стекле // Путешествие в древность. — М., 1983а. — С. 247—270.
- Щапова Ю.Л.* Древнее стекло: морфология, технология, химический состав. — М., 1989.
- Щапова Ю.Л.* Византийское стекло. Очерки истории. — М., 1998.
- Юрченко А.Г.* Тигрица и грифон. Сакральные символы животного мира. — СПб., 2002.
- Яйленко В.П.* Посвятительные граффити Пантикапея и округа // Древности Боспора. — 2006. — № 9. — С. 355—428.
- Eisen G.* The Origin of Glass Blowing // AJA. — 1916. — 20. — № 2. — P. 134—142.
- Frankfort H.* The Art and Architecture of the Ancient Orient. — New Haven, 1996. — Vol. 1.
- Haevernick Th.E.* Hellenistische Glasfingerringe // Jahrbuch des Romischen-Germanischen Zentral Museums. — Mainz, 1969. — S. 175—182.
- Kisa A.* Das Glas im Altertume. — Leipzig, 1908. — Bd. 1—3.
- Robinson D.M.* A State Seal — Matrix from Pantikapaeum. — Classical Studies Presented to Edward Capps. — Princeton, 1936. — P. 306—313.
- Saldern A. von.* Glass Finds at Gordion. Spectrographic Examination of the Gordion Omphalos Bowl. Courtesy of Gordion Glassworks // JGS. — 1959. — 1. — P. 23—49.
- Sayre E.V., Smith R.W.* Compositional Categories of Ancient Glass // Science. — 1961. — 133. — № 3467. — P. 1824—1825.
- Schefold K.* Die Untersuchungen zu den Kertschen Vasen. — Berlin; Leipzig, 1934.
- Stawiarska T.* Szkła z okresu wpływów rzymskich z Północnej Polski // Studium technologiczne. — Ossolineum, 1984. — S. 24—27.
- Suhr E.G.* The Spinning Aphrodite. — New-York, 1969.
- Williams E. R.* A bronze Matrix for a Cuirass Pteryx // AJA. — 1977. — 81. — No. 2. — P. 233—235.

Одержано 12.03.2009

А.С. Островерхов

СТЕКЛЯННЫЕ МЕДАЛЬОНЫ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИДЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В IV—III вв. до н. э.

В статье дается комплексная характеристика стеклянных расписных медальонов IV—III ст. до н.э., найденных на Боспоре и в некоторых богатых женских скифских погребениях. Условия находок и тематика сюжетов (грифон, кентавр, Афродита, Деметра и Кора-Персефона в ипостаси богинь подземного мира, Аполлон) свидетельствуют, что подобные артефакты служили амулетами для защиты умерших в потустороннем мире. Количественный спектральный анализ навесок стекла от амулетов, происходящих из скифского погребения у с. Привольное, показал, что стекло сварено в традициях античной средиземноморской школы (песок + натуральная сода + известь) и обесцвечено с помощью сурьмы. Анализируемые медальоны относятся к наиболее ранним образцам, выполненным в технике росписи минеральными красками по холодному стеклу. Поскольку в крупных северопричерноморских центрах производилась расписная керамика и практиковалась архитектурная роспись, автор не исключает, что привозные стеклянные полуфабрикаты были расписаны боспорскими или заезжими художниками в соответствии с запросами и вкусами местной знати.

GLASS MEDALLIONS AND SOME MATTERS
OF IDEOLOGICAL IDEAS OF HABITANTS OF THE NORTH COAST
OF THE BLACK SEA IN THE 4th—3rd centuries BC

The article presents a complex description of glass painted medallions of the 4th—3rd centuries BC found in Bosphorus and in some rich women's Scythian burials. Circumstances at finding and themes of plots (griffin, centaur, Aphrodite, Demeter and Kore-Persephone in hypostasis of goddesses of the beyond, and Apollo) testify that such artefacts were used as amulets to protect the dead in the other world. Quantitative spectral analysis of glass pendants of amulets from a Scythian burial near the village of Pryvilne showed that the glass was produced in traditions of Ancient Mediterranean school (sand + natural soda + lime) and discoloured with antimony. Analysed medallions belong to the earliest items made in painting technique with usage of natural paints over cold glass. Taking into account that in big Northern Pontic centres painted ceramics were produced and architectural paintings were practiced, the author does not exclude that imported half-finished glass products were painted by Bosporan or visiting painters according to the demands and tastes of the local nobility.

С.А. Горбаненко, В.В. Колода, Г.О. Пашкевич

ЗЕМЛЕРОБСТВО ЖИТЕЛІВ САЛТІВСЬКОГО СЕЛИЩА КОРОБОВІ ХУТОРИ

У науковий обіг вводиться нове повноцінне дослідження землеробства носіїв салтівської культури. На прикладі селища Коробові Хутори розглянуто усі складові землеробства, зроблено узагальнювальний аналіз матеріалу.

К л ю ч о в і с л о в а: салтівська культура, Коробові Хутори, знаряддя землеробства, палеоекоботанічний спектр, землеробство.

Археологічний комплекс Коробові Хутори, відомий науковцям уже понад століття, розташований на високому правому березі Сіверського Дінця між с. Гайдари і Коробові Хутори Зміївського р-ну Харківської обл. Комплекс складається з городища на узвишші зрізу берегової лінії (площа близько 1,5 га) та значного за розмірами селища (≈ 30 га), що займає схили розгалуженого яру та сусіднє на захід узвишшя, півколом охоплюючи городище із північного заходу, заходу та південного заходу (рис. 1, 1). Місцевість пам'ятки вкрита западинами, які здебільшого є заплилими котлованами ранньосередньовічних житлово-господарчих комплексів. Територія селища терасована; на елементах сучасного рельєфу (схили, краї ярів, тераси) подекуди простежуються шляхи та стежки, що з'єднують між собою городище, берег ріки та окремі частини великого селища.

Вперше воно згадується в роботі Д.І. Багалія на початку ХХ ст. (Багалей 1905, с. 35), а

перший опис пам'ятки зробив М. Фукс (Фукс 1930, с. 105). У повоєнні роки його обстежував Б.А. Шрамко, який під час перших відвідин городища (1953 р.) відкрив багаточислове селище на північний схід на правому березі струмка. Верхній шар містив артефакти салтівської культури, а нижній — пізнього етапу бронзової доби (Шрамко 1953, с. 20). Наступного сезону дослідник здійснив невеличкі розкопки на городищі, залишивши селище поза увагою (Шрамко 1954, с. 13—20). Через рік, у 1955 р., пам'ятку відвідала С.О. Плетньова, яка відзначила складність місцевої топографічної ситуації для організації досліджень і запропонувала ще один, вже третій після О.А. Спіцина (Ляпушкин 1961, с. 80) та Б.А. Шрамка (Шрамко 1954, рис. 15; 1962, с. 297, рис. 115, 2), план городища (Плетнева 1955, с. 7—10, рис. 6). У її звіті селище навіть не згадувалось. Після огляду пам'ятки Г.Є. Афанасьєвим з'явився четвертий окомірний план (Афанасьєв 1987, рис. 64, 1).

У 1970 р. Скіфо-слов'янська експедиція Б.А. Шрамка виявила «селище Коробові Хутора № 2, в отличие от одноименного селища бронзового века», яке було відкрито ще у 1953 р. На

«новому» селищі і були проведені розвідувальні роботи та розкопки (один із шурфів був розширений до невеликого розкопу). У 1998—1999 рр. роботи на пам'ятці проводила експедиція під керівництвом В.К. Міхеєва. Основна увага приділялася роботам на городищі, але й на селищі було закладено один невеликий розкоп (Міхеєв 1998; 1999).

З 2003 по 2007 р. роботи на пам'ятці проводила Середньовічна археологічна експедиція Харківського національного педуніверситету під керівництвом одного з авторів. За цей час створено інструментальний план городища і більшої частини селища, проведено дослідження на городищі (центральный двір цитаделі та захисні споруди західних оборонних ліній), визначено площу селища і розпочато його дослідження. З'ясувалося, що відкриті Б.А. Шрамком селища 1 і 2 є однією ранньосередньовічною пам'яткою значних розмірів (Колода, Свистун 2003, с. 41). Площа селища обмежена на сході і північному сході берегом Сіверського Дінця, з півночі і заходу — струмком, який витікає з природного озера за 500 м на схід від городища; південна частина селища розміщується у верхів'ях глибокого яру, який виходить до правого берега Дінця на північ городища, а південно-західна частина селища займає відріг цього яру (по ньому протікає ще один струмок, що влітку зараз висихає) (рис. 1, 2).

На наш час багаторічними розкопками досліджено $\approx 20\%$ двору цитаделі городища і менше, ніж 1% , площі селища. Незважаючи на такі обсяги, можна зробити певні висновки щодо загальної історії пам'ятки (Колода 2008), зокрема селища:

- територія пам'ятки використовувалася попереднім населенням для власних житлово-господарчих потреб неодноразово, у зв'язку з чим можна виділити кілька основних етнокультурних періодів: скіфського часу (кінець V—IV ст. до н. е.), салтівський (середина VIII — середина X ст.) і роменський (друга половина X — середина XI ст.); окрім того, тут виявлено артефакти городецької (VII ст. до н. е. — V ст. н. е.), пеньківської (VI — початок VII ст.) та слобожанської (кінець XVII — XIX ст.) археологічних культур;

- відповідно до цього виділено й будівельні періоди у створенні захисних споруд: рання залізна доба (скіфський період) та раннє середньовіччя (салтівський і, можливо, роменський періоди);

- населення скіфського часу використовувало для проживання переважно городище, сал-

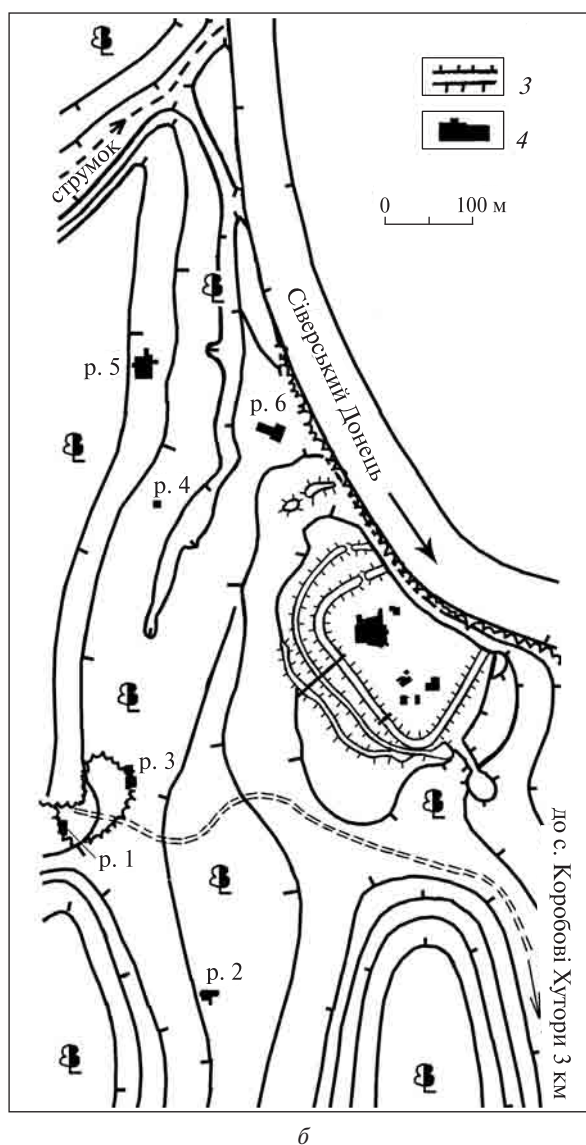
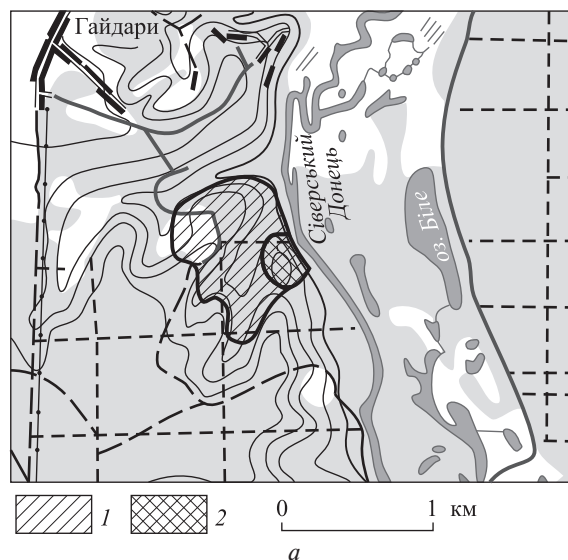

Рис. 1. Місце розташування (а) (Реки 1990, врезка 1) та загальний план (б) городища та селища Коробові Хутори: 1 — площа селища, 2 — площа городища, 3 — захисні споруди городища, 4 — розкопки

Рис. 2. Локалізація пам'ятки Коробові Хутори, вигляд з космосу (<http://www.wikimapia.org/>): *а* — городище та селище навколо нього, *б* — ізолінії через 20 м (за: Карта m-37-085), *в* — ділянки з відносно рівною поверхнею (придатні для землеробства), *г* — ділянки, зручні для випасу худоби

тівське (здебільшого аланське) — переважно великі площі поселення, а сіверяни-роменці — виключно городище;

- основою господарства осілого населення у всі вказані періоди було орне землеробство та приселищне тваринництво, що доповнювалося рибальством, полюванням та ремеслами; серед останніх впевнено можна стверджувати провідну роль металургії та металообробки, окрім того, практикували обробку дерева, кістки, рогу, прядіння і ткацтво. Для ранньосередньовічного населення фіксуються торгіві відносини з Кримом, Приазов'ям та Поволжям;

- здобуті матеріали кінця I — початку II тис. цілком підтверджують загальну концепцію етнокультурного розвитку лісостепового регіону Сіверського Дінця, суттю якої є мирне співіснування та взаємодоповнюваність слов'янського та поліетнічного салтівського населення. Із другої половини VIII до середини X ст. це відбувалося за військово-політичного домінування північнокавказьких аланів; після повернення більшості останніх на батьківщину у другій половині X ст. домінанта переходить до слов'ян сіверянського племені. До етнічної спільноти

останніх були інкорпоровані й рештки колишнього різноетнічного салтівського населення.

Зараз дослідження пам'ятки припинено, і настала пора опрацьовувати матеріал та ознайомлювати науковий загал з фактичними та аналітичними здобутками. Частково це робилося через інформаційні видання (Колода 2004; 2005; 2007 та ін.), частину керамічного матеріалу та домобудування проаналізовано у публікаціях і статтях (Квитковський 2008; Колода 2008а; 2008б). Цю роботу присвячено аналізу землеробства мешканців селища в салтівський період існування пам'ятки (середина VIII — середина X ст.).

Слід відзначити деякі особливості розташування пам'ятки на місцевості. За картою ґрунтів, майже вся частина потенційної ресурсної зони з радіусом 5 км розміщена на ґрунтах, що за спрощеною типологією (Горбаненко 2004, рис. 2) належать до тих, що формувалися під лісовою рослинністю (Горбаненко 2007, табл. 4, 194)¹. Зараз пам'ятка перебуває на те-

¹ Ґрунти потенційної ресурсної зони вказано для роменського городища Коробові Хутори, що у цьому

риторії Готвальдського лісу в межах Національного парку «Гомільшанські ліси» (рис. 2). Окрім того, що ділянку вкрито лісами, правий корінний берег Сіверського Дінця у цій частині має дуже розчленований рельєф — балки та яри розташовані по всій території ресурсної зони. Втім, до зони пам'ятки входять ділянки з досить рівною поверхнею — на північний захід від поселення є ділянка, що більшою частиною виходить за межі сучасного лісу. З тієї сторони проходить межа між чорноземами і ґрунтами, що формувалися під лісовою рослинністю. Межа ділянки віддалена приблизно на 0,5 км по прямій від північно-західної околиці поселення, а також відділена незручним для пересування рельєфом.

Інша майже рівна ділянка, що за рельєфом придатна для землеробських потреб, розташовується на південний захід від поселення. Її межі майже впритул підходять до пам'ятки.

Однак не менш цікавими є місцини біля річки — русло Сіверського Дінця та прилеглі території. Як добре видно на знімку з космосу (рис. 2), це смуга завширшки 1—1,5 км, в якій є стариці річки. Ми не можемо з певністю стверджувати, де саме на цій території протікав Сіверський Донець за часів функціонування салтівської пам'ятки, однак кілька ділянок по його берегах нині привертають увагу своєю конфігурацією. Це частини берега, досить рівні, обмежені з одного боку рікою (нижню за течією ділянку зараз займає с. Коробове). Такі ділянки, обмежені з одного боку водою, з іншого — особливостями рельєфу, зручно використовувати для випасання худоби вигінним або відгінним способами (за класифікацією К.П. Бунятян: 1992; 1994). Якщо русло річки у давнину мало іншу конфігурацію, цілком імовірно, що такі або подібні ділянки були наявними в потенційній ресурсній зоні пам'ятки.

Ще одна обставина привертає увагу. У 2003—2004 рр. дослідженнями археологічної експедиції Харківського педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди було попередньо визначено стародавні шляхи та місце пристані (Колода 2008, с. 75). Існування останньої, а відтак і можливості переправи на лівий берег Сіверського Дінця, давало широкий доступ до цих рівнинних ділянок у його заплаві. Відтак, носії салтівської культури мали майже необмежені можливості освоєння цих ділянок, які можна було

використовувати і для тваринництва, і для землеробства.

Уже перші польові дослідження дозволили виявити на городищі уламок круглого кам'яного жорна, а також залізне тесло-мотичку (Шрамко 1953, с. 18; Сухобоков 1975, с. 96). Перший інтерпретатор цих матеріалів О.Г. Дяченко вірно відніс їх до кола ранньосередньовічних старожитностей і вказав на салтівську належність теслоподібної мотички. Він також згадує про відбитки зерен проса на фрагментах донець ліпних роменських горщиків (Дяченко 1979, с. 103—104). Через те, що в цьому сіверсько-донецькому лісостеповому регіоні роменські старожитності межують із салтівськими, саме тут і відчувається найбільший вплив салтівського землеробства на слов'янське (роменське). Це вилилося, зокрема, в запозичення слов'янами більш розвинених і продуктивних знарядь обробітку ґрунту (потужних чересел, асиметричних наральників, мотичок і мотик) та переробки врожаю (ротаційних жорен) за збереження і власних традиційних знарядь землеробської праці (Колода, Горбаненко 2004, с. 74—75; 2009).

Подальші розкопки городища практично не збільшили матеріал щодо землеробства його мешканців. Попри значну досліджену площу (близько 1500 м²) та кілька десятків житлово-господарчих комплексів різних періодів виявлено лише кам'яні (переважно кварцитові) знаряддя переробки врожаю: ще один уламок від жорна, два фрагменти від зернотерок та три розтирачи (Колода, Свистун 2003, с. 41, 55, 57; Колода и др. 2004, с. 48). Виходячи з опосередкованих даних про історію пам'ятки та історію розвитку землеробських знарядь, усі ці матеріали належать, скоріш за все, до роменського періоду існування городища, хоча не виключено, що зернотерки з розтирачами походять зі скіфських часів.

Дещо більше матеріалів щодо землеробства давнього населення Коробових Хуторів дало селище. Розкопками Б.А. Шрамка (1970 р.) та В.К. Міхеєва (1998, 1999 рр.) землеробських знарядь на селищі не виявлено зовсім. Подальші наші дослідження дали їх, хоча і в невеликій кількості, в культурних шарах та житлово-господарчих комплексах розкопів 4—6. Це теж переважно уламки кварцитових жорен (бігунів з отворами для руків'я і поставів) (Колода и др. 2004, с. 95; Колода, Свистун 2005, с. 18; Колода 2006, с. 12, 61; Колода, Квитковский 2007, с. 84), в розкопі 4 виявлено й пару розтирачів з кварциту (Колода, Квитковский 2007, с. 10,

випадку цілком відповідає і потенційній ресурсній зоні однойменного салтівського селища.

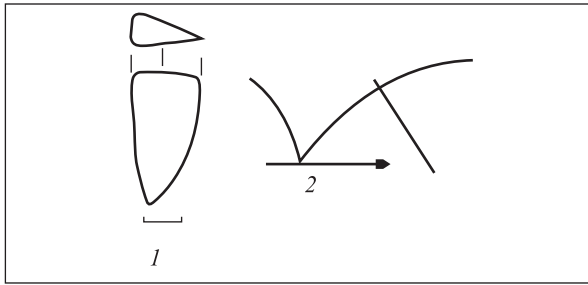

Рис. 3. Знаряддя для обробітку ґрунту: 1 — фрагмент залізного знаряддя, імовірно, чересла, 2 — схематичний вигляд знаряддя для обробітку ґрунту, що могло бути у користуванні

рис. 6, 11). Серед решток залізного реманенту є кінець робочої частини орного знаряддя, скоріш за все, чересла та два фрагментовані складні серпи (Колода 2006, с. 218, рис. 1, 1; 2; 2008б, с. 126, рис. 5, 12).

Отже, незначна кількість та фрагментованість знарядь землеробської праці цілком компенсується їх асортиментом, який охоплює всі процеси, пов'язані з землеробством (обробіток ґрунту — збирання врожаю — переробка продуктів землеробства). Доповнює картину значна кількість уламків великих піфосів для зберігання продуктів, кількість яких сягає 30—40 % від керамічного комплексу селища.

Знахідка фрагмента плужного ножа (рис. 3, 1) засвідчує використання тут наконечників на знаряддях для обробітку ґрунту. Звісно, важко вказати, який саме наконечник використовувався разом із череслом, але напевне це мало бути досконале знаряддя (широколопатекий наральник, широколопатекий наральник з асиметрією чи леміш). На те, що чересла використовували саме з такими наконечниками, вказують доволі часті знахідки плужних ножів та наральників/лемешів у комплексі — наприклад, у Мохначі (Колода 2002), Глухові (Приймак 1990, с. 70—71) або на одній пам'ятці — наприклад, у Битиці (Сухобоков, Горбаненко 2001, рис. 1, 2), Новотроїцькому (Ляпушкин 1958, с. 16, 145)². Тож можна стверджувати, що землероби селища використовували знаряддя плужного типу — кривоградильні рала з наральником, укріпленим залізним широколопатеким наконечником, поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою (рис. 3, 2; Горбаненко 2007, рис. 19, 5). Окрім того, якщо заплавні ділянки лівого берега Сіверського Дінця освоювались, можна припустити використання суцільнодерев'яних

² Наведені приклади стосуються слов'янських матеріалів.

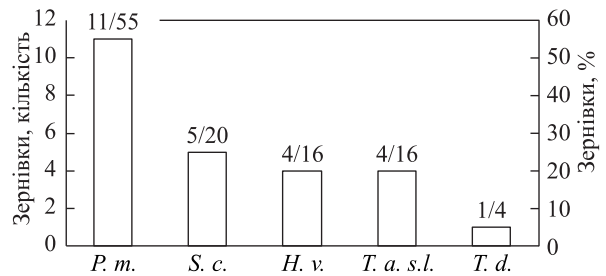

Рис. 4. Діаграма знахідок культурних рослин (кількість зернівок, %): *P. m.* — *Panicum miliaceum*, *S. c.* — *Secale cereale*, *H. v.* — *Hordeum vulgare*, *T. a. s.l.* — *Triticum aestivum s.l.*, *T. d.* — *Triticum dicoccon*

неукріплених залізними деталями рал найпростіших типів.

Проведені нещодавно визначення палеоетноботанічного матеріалу дають інформацію про культурні рослини, які вирощували салтівські землероби селища Коробові Хутори. Палеоетноботанічний спектр (ПБС) пам'ятки отримано завдяки зняттю відбитків зернівок культурних рослин на кераміці. Для цього було переглянуто весь керамічний комплекс пам'ятки з розкопок В.В. Колоди за 2003—2007 рр., що зберігається у фондах археологічної лабораторії Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Зняття відбитків проводилося за відомою методикою, яку в колишньому Радянському Союзі вперше застосувала З.В. Янушевич (Янушевич, Маркевич 1970). Надалі матеріал проаналізувала Г.О. Пашкевич у відділі біоархеології ІА НАНУ.

Аналіз відбитків дав такі результати (рис. 4). Загальна кількість ідентифікованих відбитків становить 28 одиниць. З них 25 належить відбиткам культурних рослин і 3 — бур'янів. Максимальна кількість (11) відбитків належить зернівкам проса (*Panicum miliaceum*), на другому місці виявилось жито (*Secale cereale*) — 5, далі ячмінь півчастий (*Hordeum vulgare*) — 4 і пшениця голозерна (*Triticum aestivum s.l.*) — 4. Виявлено також відбиток колоска пшениці двозернянки (*Triticum dicoccon*). Крім того, є 3 відбитки стоколосу (*Bromus sp.*), не визначеного виду.

Відбитки зернівок **проса**, точніше пшона (зернівки, звільнені від плівок), мають такі розміри: довжина 1,99—2,03, ширина 2,2—2,67 мм (табл.; рис. 5, 1—4). П'ять відбитків знайдено на денцях горщиків, що вкотре наводить на думку про використання зернівок проса як підсипки під денця в ході їх формування. Цей прийом добре відомий з найдавніших часів. Його використовували носії всіх архео-

логічних культур на території сучасної України з часу появи тут землеробських племен. Серед салтівських матеріалів аналогічну тенденцію чітко простежено на кераміці Верхньосалтівського комплексу, де із 114 відбитків 60 належали зернівкам проса і 32 з них (понад половину) зафіксовано саме на денцях горщиків та їхніх придонних частинах (Пашкевич, Горбаненко 2001—2002). У салтівських матеріалах городища Мохнач відзначено таке саме місце відбитків зернівок проса (Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). Аналогічне використання проса відоме і на територіально та хронологічно близьких слов'янських пам'ятках сіверян (наприклад, з матеріалами роменської культури: Мохнацького городища, Водяного, Опішні, літописної Лтави, Волинцевого).

Таким чином, можна вважати, що просо вирощували носії салтівської культури. Проблематичним залишається питання про його місце в посівах, оскільки переважання відбитків цих зернівок у досліджуваних матеріалах пов'язане зі специфікою технології виготовлення гончарних виробів.

Жито представлено п'ятьма відбитками і за кількістю перебуває на другому місці. Основні розміри відбитків зернівок: ширина (В) 2,29—2,54 мм; довжина (L) 7,11—7,56 мм; співвідношення L/V 2,8—3,12 (табл.; рис. 5, 11—13). Вони в цілому зіставні з викопними зернівками із салтівських пам'яток (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009) і інших різних періодів на території сучасної України (Янушевич 1976, с. 137). На культивування жита як окремої культури опосередковано можуть вказувати знахідки стоколосу (табл.; рис. 5, 14—16). Обидва його види — стоколос житній (*Bromus secalinus*) і стоколос польовий (*Bromus arvensis*) — відомі як засмічувачі озимих посівів, головно жита (Смирнов, Соснихина 1984, с. 5—7). В археологічній літературі вважається, що знахідки їх

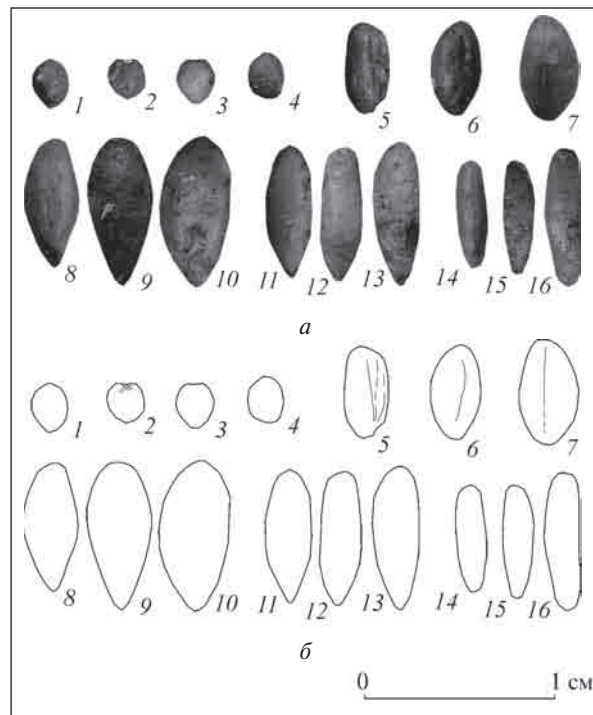

Рис. 5. Відбитки зернівок культурних рослин із Коробових Хуторів; а — пластилінові моделі, б — прорисовка: 1—4 — *Panicum miliaceum*, 5—7 — *Triticum aestivum* s.l., 8—10 — *Hordeum vulgare*, 11—13 — *Secale cereale*, 14—16 — *Bromus* sp.

серед зернівок жита свідчать про вирощування озимого жита (див., напр.: Кирьянов 1959, с. 333; Михайлина, Пашкевич, Пивоваров 2007, с. 60).

Зернівки жита можна використовувати для приготування їжі, соломі — для годівлі великої рогатої худоби в зимовий період.

Відбитки зернівок **ячменю півчастого** мають такі розміри: В 3,01—3,81 мм; L 6,82—8,0 мм. Індекс L/V становить у середньому 2,21 (табл.; рис. 5, 8—10), що в цілому збігається з раніше дослідженими матеріалами і салтівської культури (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009), і інших пам'яток I тис. (Янушевич 1986,

Таблиця. Розміри відбитків зернівок рослин з Коробових Хуторів¹

Назва	Розміри, мм		Індекс L/V
	ширина (В)	довжина (L)	
<i>Panicum miliaceum</i> ²	1,99—2,03 × 2,2—2,67		—
<i>Hordeum vulgare</i>	3,43 (3,01—3,81)	7,56 (6,82—8,0)	2,21 (2,1—2,27)
<i>Secale cereale</i>	2,46 (2,29—2,54)	7,31 (7,11—7,56)	2,98 (2,8—3,12)
<i>Triticum aestivum</i> s.l.	2,71 (2,41—3,06)	5,32 (4,91—5,93)	1,96 (1,92—2,04)
<i>Triticum dicoccon</i>	2,75	6,56	2,39
<i>Bromus</i> sp.	1,81 (1,69—1,95)	6,38 (5,72—7,32)	3,52 (3,38—3,75)

¹ Подано середні розміри зернівок; в дужках вказано варіабельність зернівок.

² Для проса подано діаметр зернівок.

с. 118). Кількість ячменю плівчастого з матеріалів салтівських пам'яток, де були зняті відбитки з кераміки (Мохнацьке городище, Верхньосалтівський археологічний комплекс), з доволі великим ступенем імовірності вказує на його провідну роль у зерновому господарстві носіїв цієї культури (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). Обвуглені зернівки ячменю плівчастого пляшкоподібного (*Hordeum vulgare var. Lagunculiforme*) разом з вівсом посівним (*Avena sativa*) переважали в матеріалах поселення Рогалик (Пашкевич, Горбаненко 2004). Оскільки матеріал різниться (відбитки і обвуглені зернівки), то він не може повною мірою відображати співвідношення у спектрі вирощуваних рослин (див., напр.: Лебедева 2007, с. 290—292; Behre 1986, S. 102).

Ячмінь — не лише зернова культура, але й фуражна, він іде на корм коням і для відгодівлі свиней на бекон. У господарстві використовуються також його солома й полова, які мають якості, що наближають їх до сіна (Растениеводство 1986, с. 124).

Відбитки **пшениці** також виявлено на кераміці селища Коробові Хутори. Визначено чотири відбитки пшениці голозерної і одного колоска (?) пшениці плівчастої (двозернянки). Характерні розміри знайденої пшениці голозерної: В 2,41—3,06 мм; L 4,91—5,93 мм; L/V 1,92—2,04 (табл.; рис. 5, 5—7). Розміри пшениці двозернянки: В 2,75 мм; L 6,56 мм; L/V 2,39 (табл.). Загалом близькі розміри характерні і для матеріалів з інших салтівських пам'яток (Пашкевич, Колода, Горбаненко 2004; Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009).

На салтівському поселенні Рогалик у знахідці палеоетноботанічного матеріалу масою близько 30 кг виявлено лише п'ять зернівок пшениці: одна зернівка плівчастої пшениці однозернянки (*Triticum monocossum*) і чотири зернівки плівчастої пшениці двозернянки (*Triticum dicoscon*) (Пашкевич, Горбаненко 2004). Однак варто звернути увагу на те, що весь матеріал з Рогалика був виявлений в одному об'єкті і фактично представляє однорідний продукт. З аналізу матеріалів Верхньосалтівського археологічного комплексу також впливає, що пшениця не була в широкому вжитку носіїв салтівської культури — зі 114 відбитків лише шість належать зернівкам пшениці голозерної і чотири — зернівкам пшениці двозернянки (Колода, Горбаненко 2001—2002, табл. 4). Сумарно це становить менше, ніж 10 % ПБС, чи 12,2 % від кількості, якщо не

враховувати відбитки зернівок проса на днищах. У ПБС Мохнацького городища цей відсоток становить 14,6 % від загальної кількості, чи близько 20 % без урахування зернівок проса на днищах горщиків (Колода, Пашкевич, Горбаненко 2009). На слов'янських пам'ятках зернівки пшениці доволі часто є однією з основних складових обвугленого матеріалу (Пашкевич 1991, с. 40—44). У ПБС, отриманих при дослідженні кераміки, зернівки пшениці складають близько 25 % (Горбаненко 2007, с. 171—172; аналіз Г.О. Пашкевич).

Ячмінь плівчастий разом з просом і плівчастою пшеницею — одна з найдавніших культурних рослин, що вирощувалися на території сучасної України (Пашкевич 1992, с. 23). Це пояснюється їх агробіологічними особливостями. Для вирощування цих рослин підходить будь-який тип ґрунтів. Крім того, ячмінь плівчастий цілком могли вирощувати не лише для людських потреб, але й для відгодівлі тварин, що може визначати його важливу роль незалежно від змін у рівні розвитку агротехнічних можливостей. Просо ж не потребує глибокої оранки — такий обробіток ґрунту навіть небажаний і призводить до уповільнення проростання зернівок (Елагин 1955, с. 9).

Пшениця голозерна і жито свідчать про підвищення техніки обробітку ґрунту. Найважливішим чинником, що надав можливості культивувати й широко використовувати ці рослини, було вдосконалення знарядь для обробітку ґрунту. Дослідники пов'язують збільшення площ під посіви жита з появою залізних наконечників. Вони дозволяли робити глибшу і якіснішу оранку (Lange 1975; Яжджевський 1988). Тож вирощування жита і пшениці голозерної у великих кількостях може свідчити і про вдосконалення знарядь для обробітку ґрунту, і про зростання агротехнічних можливостей давніх землеробів.

У цілому ПБС селища Коробові Хутори добре узгоджуються з раніше дослідженими палеоетноботанічними матеріалами салтівської культури.

Про **збирання врожаю** свідчать знахідки серпів (рис. 6). Найкраще вцілілий серп (рис. 6, Л) знайдено разом з уламками жорна в невеликій господарчій будівлі поблизу салтівського житла в розкопі 4 (Колода и др. 2004, с. 76—79, рис. 99, Л). Знайдені фрагментовані серпи належать до групи III — складні (шарнірні), за класифікацією В.К. Міхеєва (Міхеєв 1985, с. 45, рис. 26). Симптоматично, що обидва серпи представлені типовими салтівськими фор-

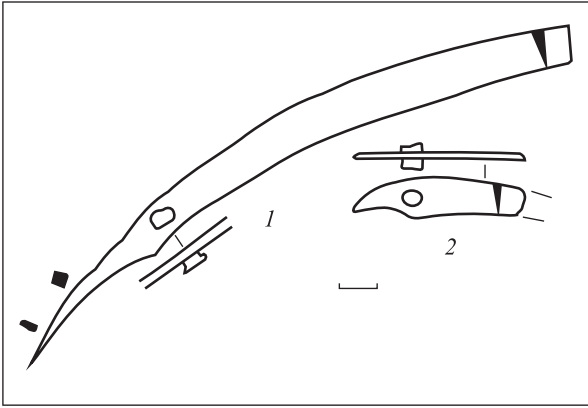

Рис. 6. Знаряддя для збирання врожаю: 1–2 — серпи

мами, тобто такими, що не трапляються в матеріалах синхронної роменської культури.

Для *переробки врожаю* використовували переважно жорна та зернотерки (рис. 7), фрагменти яких відомі з матеріалів селища. Слід також звернути увагу на господарчу споруду (комплекс 2) поряд із салтівським заглибленим житлом (комплекс 1) у розкопі 4 (Колода і др. 2004, с. 79, рис. 103, 104). Практично квадратний в плані котлован з верхніми розмірами 215 × 200 см, нижніми — 195 × 190 см і пласким дном на рівні 90–115 см від денної поверхні, зважаючи на схил убік тальвегу яру (рис. 8). В чорноземно-піщаному заповненні комплексу знайдено до двох десятків фрагментів салтівської кераміки (переважно тарної), уламок кварцитового жорна, бите каміння та кілька кісток тварин. Біля дна, поблизу східної стінки, виявлено верхню частину невеликої гофрованої середньовічної амфори. Вважаємо, що ця споруда мала спеціальне призначення і могла слугувати місцем переробки та зберігання врожаю, а також сільськогосподарського реманенту. Про це опосередковано свідчать і знахідки в ній уламків тарних піфосів. Наявні дані не дозволяють реконструювати зовнішній вигляд або конструкцію цієї будівлі.

Традиційно вважається, що давні землероби для зберігання врожаю використовували ями. На селищі також досліджено господарські ями. За етнографічними даними, ями для зберігання збіжжя мали доволі великі розміри, їх викопували в глинистому ґрунті або обмазували глиною, обпалювали і обкладали берестою перед їх використанням як зерносховищ (Зеленин 1991, с. 83). Жодна з досліджених на Коробових Хуторах ям не має таких чи подібних характеристик; загалом підстилаюча порода (супісок і пісок) не сприяла такому способу зберігання продуктів землеробства на

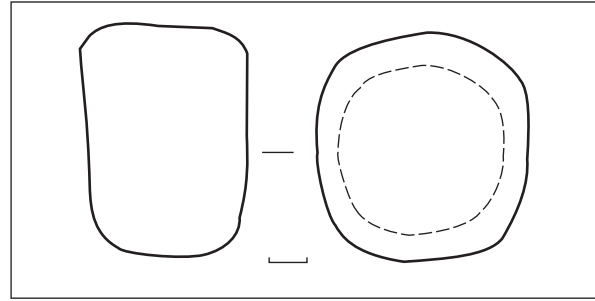

Рис. 7. Знаряддя для переробки врожаю: розтирач від зернотерки

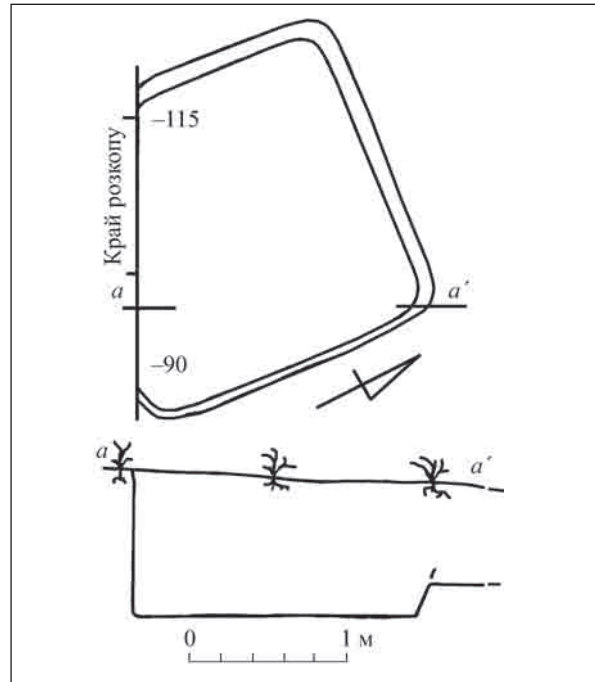

Рис. 8. Господарча споруда, комплекс 2

протизагу тому, як це представлено на городищі Мохнач (Колода, Горбаненко 2009). Понад те, господарчі споруди на пам'ятці заглиблені в материк у середньому менше, ніж житлові приміщення. Отже, імовірно, давні землероби інакше зберігали врожай. Так, за статистичними даними кількість уламків від великих за розмірами піфосів, зроблених з грубого тіста з домішкою шамоту, складає 30–40 % від загальної кількості керамічного матеріалу на селищі. З цього напрошується висновок: великі піфоси з шамотної глини слугували, насамперед, для зберігання зерна.

Отже, технічний аспект землеробства мешканців салтівського селища Коробові Хутори повністю відповідає салтівському орному землеробству, неодноразово висвітленому в літературі (Михеев 1985, с. 25–32; Колода, Горбаненко 2001–2002; 2009). Знахідка фрагмента чересла дозволяє припустити використання

землеробами знярядь плужного типу. Зважаючи на розподіл ґрунтів у потенційній ресурсній зоні, такі зняряддя могли використовувати на землях, що знаходяться на північ від селища, де нині розташовані поля. Окрім того, його можна використовувати на ділянках, уведених до посівних фондів через лісовий переліг. Це основні площі на території поряд з селищем на правому березі Сіверського Дінця. Аргументами на користь використання лісових ділянок для орного землеробства є загальна тенденція скорочення лісів, що відбувалася наприкінці

I тис. (Гричук, Заклинская 1984, с. 89—90), та значні розміри селища, для забезпечення жителів якого продуктами харчування, імовірно, використовували усі можливі угіддя.

Могли освоювати також заплавні землі лівого берега Сіверського Дінця. Але, якщо б використовували лише ці землі, у ПБС були б відсутні бур'яни. Вони засвідчують використання старорічних земель. Окрім того, стоколос вважається озимим бур'яном, тож вказує на існування ярових та озимих посівів, а відтак слугує аргументом на користь впровадження дво- і триплілля.

- Афанасьев Г.Е.* Население лесостепной зоны бассейна Среднего Дона в VIII—X вв. // Археологические открытия на новостройках. — М., 1987. — Вып. 2. — С. 107—110.
- Багалей Д.И.* Объяснительный текст к археологической карте Харьковской губернии // Труды XII АС. — 1905. — Т. 1. — С. 1—92.
- Бунятян Е.П.* О критериях типологии скотоводства // Киммерийцы и скифы (Международ. науч. конф., посвященная памяти Б.Н. Гракова): Тез. докл. — Мелитополь, 1992. — С. 20—21.
- Бунятян К.П.* Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень. — К., 1994. — С. 73—101.
- Горбаненко С.А.* Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 301—314.
- Горбаненко С.А.* Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.
- Гричук В.П., Заклинская Е.Д.* Анализ ископаемой пыльцы и спор и его применение в палеографии. — М., 1984.
- Дяченко О.Г.* Городище Коробові Хутори і його місце серед ранньосередньовічних пам'яток басейну Сіверського Дінця // ВХУ. — Серія «Історія», 1979. — № 182. — Вип. 11. — С. 97—106.
- Елагин И.И.* Просо на целинных и старопашотных землях. — М., 1955. — Серия V. — № 9.
- Зеленин Д.К.* Восточнославянская этнография. — М., 1991.
- Карта Украины* // <http://ukrmap.org.ua/Ukraine.htm>
- Квитковский В.И.* К проблеме изучения и реконструкции салтовских жилищ лесостепной зоны (на примере селища Коробовы Хутора Харьковской обл.) // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: Материалы конф., посвященной 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008. — С. 100—105.
- Кирьянов А.В.* История земледелия Новгородской земли // МИА. — 1959. — № 65. — С. 306—362.
- Колода В.В.* Мохначанская находка: клад или закладная жертва? // Клады: состав, хронология, интерпретация. Материалы тематической науч. конф. — СПб., 2002. — С. 112—116.
- Колода В.В.* Работы 2003 г. на городище Коробовы Хутора и в его округе // АВУ за 2002—2003 рр. — К., 2004. — Вип. 6. — С. 167—169.
- Колода В.В.* Работы на городище и селище Коробовы Хутора // АДУ 2003—2004 рр. — К., 2005. — Вип. 7. — С. 171—173.
- Колода В.В.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2006 году // НА ІА НАНУ. — 2006/29.
- Колода В.В.* Археологические исследования Харьковского педуниверситета в 2006 г. // АДУ 2005—2007 рр. — К., 2007. — Вип. 9. — С. 218—222.
- Колода В.В.* Археологический комплекс Коробовы Хутора: основные итоги исследований // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы VI Международ. науч. конф., посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула (Харьков, 10—11 октября 2008 г.). — Харьков, 2008. — С. 75—76.
- Колода В.В.* Взаимовлияние северянской и алано-болгарской керамической традиций конца I тысячелетия в Днепровском лесостепном Левобережье // Славяно-русские древности Днепровского Левобережья: Материалы конф., посвященной 75-летию со дня рождения К.Ф. Сокола. — Курск, 2008а. — С. 108—112.
- Колода В.В.* О проявлении этнического синкретизма в среде лесостепного салтовского населения (на примере материалов раскопа 4 селища Коробовы Хутора) // Древности 2006—2008. — Харьков, 2008б. — С. 125—136.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 5. — С. 448—465.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.
- Колода В.В., Горбаненко С.А.* Землеробство салтівської культури (за матеріалами Мохначанського городища) // Vita antiqua. — 2009. — № 7—8. — С. 261—280.

- Колода В.В., Квитковский В.И.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2007 году // НА ІА НАНУ. — 2007/135.
- Колода В.В., Крыганов А.В., Михеев В.К., Ряполов В.М., Свистун Г.Е., Тортика А.А.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2004 году // НА ІА НАНУ. — 2004/206.
- Колода В.В., Пашкевич Г.О., Горбаненко С.А.* Землеробство носіїв салтівської культури на Сіверському Дінці // Археологія. — 2009. — № 2 — С. 84—93.
- Колода В.В., Свистун Г.Е.* Отчет о работе Средневековой экспедиции ХГПУ в Змиевском районе Харьковской области в 2003 году // НА ІА НАНУ. — 2003/211.
- Колода В.В., Свистун Г.Е.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского национального педагогического университета в 2005 году // НА ІА НАНУ. — 2005/6.
- Лебедева Е.Ю.* Методические аспекты археоботанических исследований // Матеріали та дослідження з археології Східної Європи: від неоліту до киммерійців. — Луганськ, 2007. — № 7. — С. 289—296.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое — МИА. — 1958. — № 74.
- Ляпушкин И.И.* Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа — МИА. — 1961. — № 104.
- Михайлина Л.П., Пашкевич Г.О., Пивоваров С.В.* Рільництво слов'яно-руського населення межиріччя верхнього Пруту та середнього Дністра // Археологія. — 2007. — № 2. — С. 57—66.
- Михеев В.К.* Подонье в составе Хазарского каганата. — Харьков, 1985.
- Михеев В.К.* Отчет о работе Средневековой экспедиции Харьковского государственного университета в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/80.
- Михеев В.К.* Отчет о раскопках Средневековой археологической экспедиции Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина за 1999 г. // НА ІА НАНУ. — 1999/96.
- Пашкевич Г.А.* Палеозотнботанические находки на территории Украины. Памятники I тыс. до н. э. — II тыс. н. э.: Каталог II. — К., 1991 (Препринт).
- Пашкевич Г.А.* Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеозотнботаническим материалам): Дис. ... докт. биол. наук в форме науч. докл. — К., 1992.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* Приложение. Результат палеозотнботанических исследований материалов из Верхнесалтовского археологического комплекса / *Колода В.В., Горбаненко С.А.* К вопросу о средневековом земледелии (по материалам Верхнесалтовского археологического комплекса) // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 5. — С. 460—463.
- Пашкевич Г.А., Горбаненко С.А.* К вопросу о земледелии племен салтовской культуры (по материалам поселения Роголик) // *Древности*. — Харьков, 2004. — С. 225—236.
- Пашкевич Г.О., Колода В.В., Горбаненко С.А.* Палеозотнботанічні дані за відбитками на кераміці Верхньосалтівського городища (розкопки 1996—1998 рр.) // *Древности*. — Харьков, 2004. — С. 65—69.
- Плетнева С.А.* Отчет о работе Северо-Донецкого отряда Таманской экспедиции летом 1955 г. // НА ІА НАНУ. — 1955/16.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // *Проблемы археологии Южной Руси*. — К., 1990. — С. 69—72.
- Растениеводство*. — М., 1986.
- Реки Украины. Северский Донец* — М., 1990. — Вып. 1.
- Смирнов В.Р., Соснихина С.П.* Генетика ржи. — Л., 1984.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). — К., 1975.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // *АЛЛУ*. — 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Фукс М.* Про городища скитської доби на Харківщині // *Записки ВУАК*. — 1930. — 1. — С. 91—112.
- Шрамко Б.А.* Отчет об археологических разведках и раскопках Харьковского государственного университета в 1953 г. // НА ІА НАНУ. — 1953/19.
- Шрамко Б.А.* Археологические исследования Харьковского государственного университета им. А.М. Горького в Харьковской и Полтавской областях в 1954 г. // НА ІА НАНУ. — 1954/14.
- Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Яжджевский К.* О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы // *Древности славян и Руси*. — М., 1988. — С. 98—99.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям. — Кишинев, 1976.
- Янушевич З.В.* Культурные растения Северного Причерноморья: палеозотнботанические исследования. — Кишинев, 1986.
- Янушевич З.В., Маркевич В.И.* Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях Пруто-Днестровского междуречья // *Интродукция культурных растений*. — Кишинев, 1970. — С. 83—110.

Behre K.-E. Ackerbau, Vegetation und Umwelt im Bereich früh- und hochmittelalterlicher Siedlungen im Flussmarschgebiet der unteren Ems // Probleme der Küstenforschung im südlichen Nordseegebiet. — 1986. — № 16. — S. 99–126.

<http://www.wikimapia.org/>

Lange E. The Development of Agriculture During the First Millennium AD // Geologiska Föreningens i Stockholm Föreläsningar. — 1975. — 97. — P. 115–124.

Одержано 31.03.2009

S.A. Horbanenko, V.V. Koloda, G.A. Pashkevich

ЗЕМЛЕДЕЛІЕ ЖИТЕЛЕЙ САЛТОВСКОГО СЕЛИЩА КОРОБОВЫ ХУТОРА

В научный оборот вводится новое исследование земледелия носителей салтовской культуры (середина VIII — середина X вв.). На примере селища Коробовы Хутора рассмотрены все составляющие земледелия и сделан обобщающий анализ. Полученный материал на фоне хронологических аналогий позволяет говорить о высоком техническом уровне этой отрасли и предположить возможность использования правобережных участков с достаточно ровной для обработки земли поверхностью как с черноземами (на север от селища), так и с грунтами, сформировавшимися под лесной растительностью (на запад, юго-запад и юг). Кроме того, зафиксирована возможность использования левобережной части потенциальной ресурсной зоны. Палеоэтноботанический материал позволяет говорить о существовании озимых и яровых посевов, а также двух- и трехполья.

S.A. Horbanenko, V.V. Koloda, H.O. Pashkevych

AGRICULTURE OF KOROBOVI KHUTORY, A SALTIVSKA CULTURE SETTLEMENT

New research on agriculture of Saltivska culture population (from the middle of the 8th to the middle of the 10th centuries) is presented to the scientific circulation. On the example of the Korobovi Khutory settlement all components of farming are examined, and the generalizing analysis is made. The material obtained against a background of chronological analogies allows the authors to conclude about a high technical level of this field and to presume a possibility of usage of right bank areas with surface plain enough for tillage, both with black earth (to the north from the settlement), and with soil formed under the forest vegetation (to the west, south-west, and south). Furthermore, a possibility of usage of the left bank potential source zone is determined. Palaeobotanic material allows the authors to state the existence of winter and spring crops, as well as of two- and three-field rotation of crops.

Г.М. Бузян, Д.А. Тетеря

ТКАНИНИ З ҐРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ПЕРЕЯСЛАВА РУСЬКОГО

Публікуються фрагменти текстилю, виявлені в похованнях давньоруської доби під час археологічних досліджень ґрунтового могильника Переяслава Руського. Подаються реконструкції орнаментів на деяких фрагментах, а також аналізується їх використання в одязі.

К л ю ч о в і с л о в а: Давня Русь, ґрунтовий могильник, тканини, гаптування, сорочка, очіпок-повойник, комір.

2003 року на південно-східній околиці м. Переяслав-Хмельницький (Київська обл.) було відкрито ґрунтовий могильник. У 2004, 2005 та 2007 рр. постійно діюча археологічна експедиція Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» провела тут рятівні

розкопки, якими на площі 7738 м² досліджено 76 поховань та отримано нові дані щодо поховального обряду давньоруської доби (Товкайло, Бузян, Тетеря 2007; Товкайло та ін. 2006; 2007). Могильник датується кінцем XI — початком XIII ст. У похованнях знайдено скроневі кільця, перстень, скляне намисто, залізний ніж, скляні та бронзові гудзики, уламки кера-

© Г.М. БУЗЯН, Д.А. ТЕТЕРЯ, 2009

мічного посуду. Серед виявлених знахідок особливий інтерес становлять фрагменти тканин, які доповнюють відому на сьогодні колекцію археологічного текстилю.

Знахідки тканин мають виняткове значення для вивчення різних аспектів життя та побуту давнього населення, тим паче що трапляються вони нечасто з огляду на характер матеріалу, який погано зберігається в ґрунті. Переважно більшість подібних артефактів виявлено на пам'ятках давньоруського часу. До опису й аналізу таких знахідок вдавалися дослідники різних поколінь, серед яких М.Ф. Біляшівський (Беляшевский 1889; 1892, рис. 34—36; 1906, с. 189, рис. 344, 348, 350), І.А. Хойновський (Хойновский 1893), М.Є. Бранденбург (Бранденбург 1902, с. 29), Д.Я. Яворницький (Эварницкий 1903), В.С. Гезе (Гезе 1904, с. 90), В.В. Хвойка (Хвойка 1905; 1913), Д.Я. Самоквасов (Самоквасов 1908, с. 223—225), М.О. Макаренко (Макаренко 1928), М.К. Каргер (Каргер 1941; 1958, с. 75—79), Д.В. Мілеєв (Голубева 1949, с. 117), В.Й. Довженок (Довженок 1959), А.А. Іерусалимська (Иерусалимская 1972), Р.С. Орлов (Орлов 1973), Д.І. Бліфельд (Бліфельд 1977), Г.Г. Мезенцева (Мезенцева, Прилипко 1980), В.М. Корпусова (Корпусова 1995), Л.С. Клочко, Н.Ю. Бредіс, Л.В. Строкова (Клочко, Бредіс 1996; Клочко, Строкова 2000; 2006), Маріонілла-Саламатова (Марионилла-Саламатова 2004), Ю.Г. Гриднева (Гриднева 2007) та інші. Чи не єдиною узагальнювальною працею з цього питання є робота 1965 р. М.О. Новицької «Гаптування в Київській Русі» (Новицька 1965; пор.: 1970), в якій дослідниця зупинилася на характеристиці гаптованих (вишитих сухозлотицею) тканин, проаналізувала доступні джерела та частково опублікувала низку знахідок, що зберігалися в музеях України та Росії. Аналізу шовкових тканин візантійського та східного походження, технології середньовічного ткацтва присвячені дослідження М.В. Фехнер. (Фехнер 1977; 1982). За архівними даними та музейними колекціями дослідниці вдалося зафіксувати понад 400 знахідок середньовічного шовкового текстилю на приблизно 200 пам'ятках. З'ясувалося, що здебільшого (майже у 350 випадках) археологічні тканини походять з рядових некрополів міського та сільського населення Русі (Фехнер 1982, с. 59).

Тут подається інформація про залишки тканин, виявлені в похованнях переяславського ґрунтового могильника, які не реставрувались і не досліджувались у спеціальних лабораторі-

ях, а лише пройшли очистку від бруду. Представлені матеріали складають значний інтерес з огляду на можливість реконструкції орнаментальних мотивів, техніки гаптування, використання в одязі окремих деталей. Стан збереженості артефактів дозволяє відтворити окремі орнаментальні композиції.

Залишки тканин знайдено у 12 похованнях (13, 15, 19, 21, 22, 38, 44, 54, 63, 70, 73 та 75). Це переважно рештки стрічок, якими було об'рамлено головні убори, горловини та манжети («чохли») сорочок, стоячі комірці та шийні вирізи одягу. Виявлено ткани шовкові стрічки, так звану парчеву тасьму та фрагменти гаптованих шовкових стрічок. У колекціях, які аналізувалися спеціалістами, шовк абсолютно переважає як матеріал для парчевого ткання і для гаптування, а для оздоблення шовкового текстилю використовували, здебільшого, золоту нитку — так звану сухозлотицю (Новицька 1965, с. 36; Фехнер 1977, с. 130—131; Клочко, Бредіс 1996, с. 105—106; Клочко, Строкова 2000). Дослідники сходяться на тому, що матеріалом для її виготовлення слугувала тонка шовкова нитка, на яку навивалась позолочена срібна фольга або виготовлена зі сплаву срібла з золотом (Клочко, Бредіс 1996, с. 106—107; Клочко, Строкова 2006, с. 14). На тканинах із переяславського могильника золотна нитка («сухозлотиця») збереглася у вигляді залишків шовкової нитки, зазвичай з характерним сріблястим полиском, по якій розкидана певна кількість золотих або срібних блискіток — решток золотої або срібної фольги. Як і в інших колекціях, у нашій теж абсолютно переважають шовкові тканини та гаптування шовковою і золотною нитками. Колір виявлених фрагментів текстилю здебільшого коричнево-сірий з різними відтінками: рудуватий, синюватий і зеленуватий. Визначити первинне забарвлення тканини та вишивки практично неможливо, але, як нам видається, відтінки можуть слугувати натяком на той чи інший колір. Лише в одному випадку колір чітко виявився: під час розчистки начільна стрічка з поховання 38 мала насичений синій колір, який через перебування на відкритому повітрі значно потьмянів, зберігши синюватий відтінок при загальному сірому забарвленні.

У похованні 13 біля шийних хребців та ключиці особи молодого віку (стать не визначено через незадовільне збереження кістяка, але, виходячи із значного зросту покійного — 176 см, можна припустити, що це був юнак) знайдено три фрагменти шовкової стрічки. Ширина

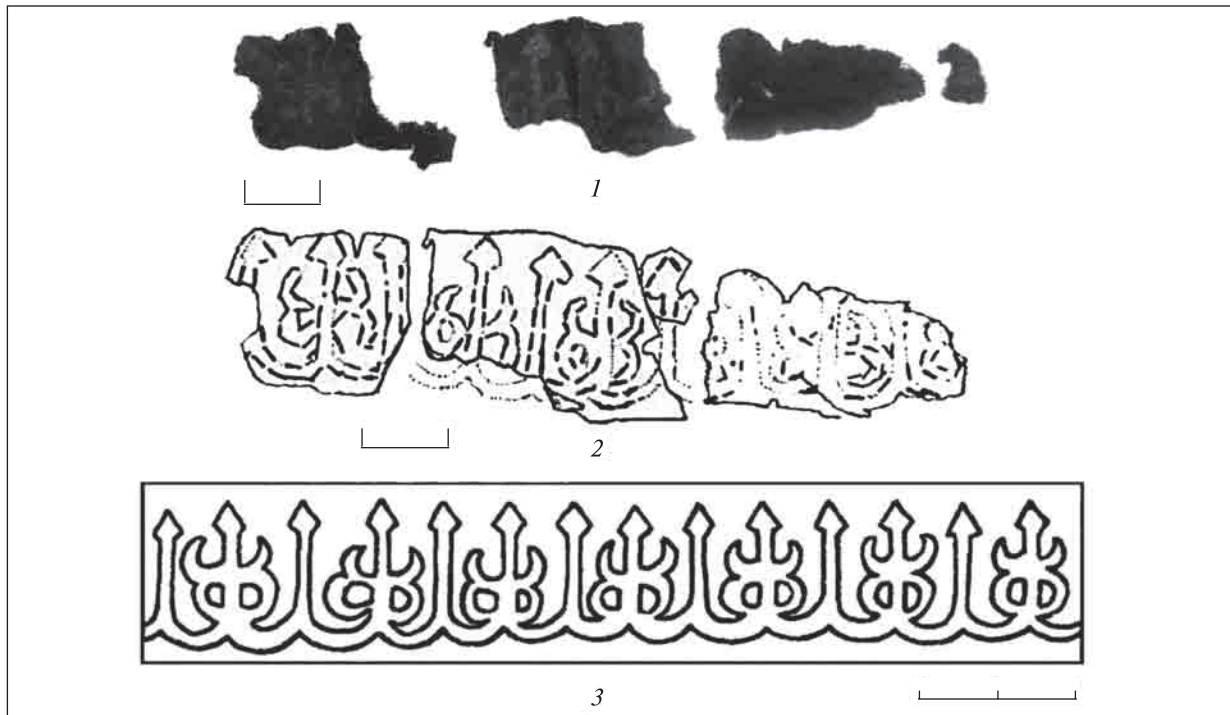

Рис. 1. Фрагмент тканини з поховання 13: 1 — знімок, 2 — рисунок; 3 — реконструкція візерунка

її близько 2 см, довжина фрагментів 3, 3 і 2 см (рис. 1, 1). Тканина двостороння, саржевого переплетення, при виготовленні якої використано дві основи та два підткання, внаслідок чого малюнок на двох сторонах був різний: на лицьовій — саржевий, на зворотній — полотняний (див.: Фехнер 1977, с. 132). На цій смужці шовкової тканини частково збереглося шитво, виконане в рідкісній техніці рельєфної вишивки тонкою золотною ниткою або по аплікації, чи так званім шитвом «за картою». В останньому випадку на тканину наклеювали чи прикріплювали фрагменти іншого матеріалу, по якому вишивали густими стібками. Підкладний матеріал не зберігся, але від проклейки залишився білуватий відбиток візерунка та рештки шовкової нитки, якою, напевно, було пришито тканину аплікації до основи. Місцями на орнаменті помітні залишки дуже тонкої нитки-сухозлотиці зі значною кількістю золотих блискіток (від рельєфної вишивки?). Колір тканини-основи та ниток, якими по контуру прошито тканину аплікації, зараз має рудувато-коричневий відтінок. Візерунок утворюють вертикально розміщені стилізовані списоподібні елементи, які ритмічно чергуються з такими ж списками, але прикрашеними простими завитками вгору та вниз (зображення дерева життя? чи квітки лотоса?) (рис. 1, 2, 3). Дуже схожі списоподібні елементи (паростки?) та завитки-волюти є на орнаменті стрічки зі скарбу, знайдено-

го 1903 р. в садибі Михайлівського монастиря у Києві та опублікованого М.Ф. Біляшівським (Хойновский 1893; Беляшевский 1906, с. 189, рис. 344; Ніколаєва 1965, с. 34, табл. III, 3), на орнаменті головної стрічки у похованні з розкопок В.В. Хвойки на городищі Шаргород біля с. Шарки на Київщині (Новицька 1965, с. 30, табл. II, 4; Клочко, Строкова 2006, с. 15, рис. 6). М.О. Новицька вважала подібні орнаментальні мотиви стилізованими зображеннями «дерева життя».

Стрічкою, вочевидь, була оздоблена горловина сорочки. Гаптовані стрічки, що прикрашали горловини сорочок, згадуються дослідниками багатьох давньоруських поховань (Новицька 1965; Моця 1979, с. 31–32). Сорочки, напевне, мали розрізи, бо доволі часто знаходять невеликі металеві або скляні гудзики. На переяславському могильнику вони виявлені у 16 похованнях жінок і чоловіків: 24 (2 екз.), 27 (1), 34 (1), 35 (1), 37 (2), 38 (4), 40 (1), 41 (2), 44 (1), 54 (1), 63 (4), 66 (2), 67 (1), 70 (5), 74 (2), 75 (2). Гудзика в похованні 13 не виявлено, отже край горловини з'єднувалися в інший спосіб: за допомогою зав'язок або ж розрізу на сорочці не було зовсім, тому виріз мав бути достатнім для вдягання через голову.

Кольорові відтінки основи та ниток, які проглядаються зараз на фрагментах із поховання 13, дозволяють припустити, що первинно тканина була червоного кольору.

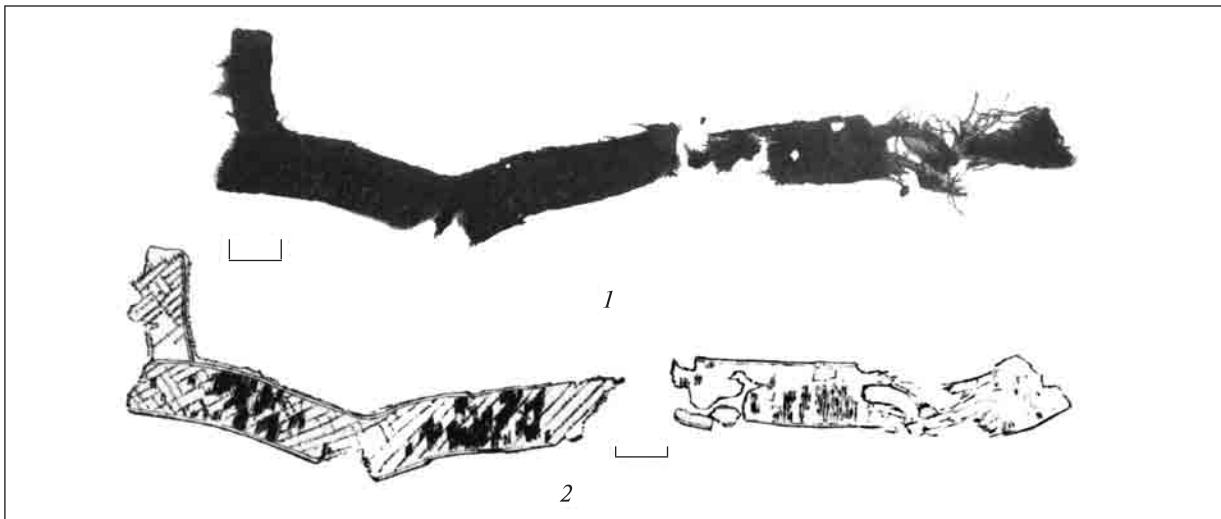

Рис. 2. Фрагмент тканини з поховання 21: 1 — знімок, 2 — рисунок

Незначні рештки погано вцілілих фрагментів шовкових тканин сірувато-коричневого кольору виявлено біля лівої лопатки кістяка у похованні 15 та біля щелепи поховання 19.

У похованні 21 біля шийних хребців кістяка жінки 35—45 років виявлено два фрагменти парчевої тканиної стрічки, тасьми, завдовжки 9,5 та 7,5 см (загальна довжина 17 см) за ширини 1,2 см (рис. 2). Збереження першого фрагмента незадовільне: нитки висоталися, тканина поділилася. Другий фрагмент уцілів краще: залишилася частина прямокутної облямівки вирізу у формі «каре», себто зшитих під прямим кутом двох відрізків тасьми, очевидно, оздоблення шийного вирізу. Золотні нитки збереглися на стрічці фрагментарно. Колір тканини нині — коричневий із рудувато-зеленуватим відтінком, а золотної нитки — сірувато-коричневий. Під тасьмою по верхньому внутрішньому краю «каре» залишилися незначні фрагменти ще однієї тонкої, напевно шовкової, тканини саржевого переплетення, на яку було пришито тасьму. По краях стрічки зберігся шов (або його сліди), який з'єднував обидві тканини.

Технологію виготовлення подібної золототканої тасьми дослідили та описали М.Ф. Фехнер (Фехнер 1977, с. 132—133, с. 141—142; 1982, с. 64—65), Л.С. Клочко та Н.Ю. Бредіс (Клочко, Бредіс 1996, с. 106—107). Так звана двохшарова або двостороння тасьма була виткана двома основами шовкової нитки та двома підканнями шовкової та золотної ниток, остання накладалася на лицьовий бік тасьми, утворюючи візерунок. Для подібних стрічок було характерне змішане переплетення: саржеве проявлялося на лицьовому боці, полотняне — на

вिवороті, підкання із золотної нитки щільно настилося на лицьовій стороні. Певно, завдяки значній щільності такого тканиня (за М.В. Фехнер, від 40 до 160 ниток на 1 см²), парчеві тканині стрічки збереглися найкраще. Візерунок тканиня на нашій стрічці — плетінка або так званий паркетний. Паркетний візерунок притаманний всім іншим знахідкам золототканої тасьми з переяславського могильника (поховання 22, 38, 75). Їхнє візантійське походження на сьогодні у спеціалістів не викликає заперечень, як і той факт, що тасьма і простий однотонний шовк, який використовувався для гаптування, були широко розповсюджені на Русі, здебільшого з кінця XI і в XII ст. (Каргер 1941, с. 106—108; Фехнер 1977, с. 142; 1982, с. 64).

Дуже схожу стрічку-тасьму виявлено у похованні 75 на шийних хребцях молодої жінки 18—22 років (Рис. 3, 1, 2). Вона прикрашала горловину одягу на зразок «каре». Ширина стрічки 1 см, довжина одного фрагмента 15,5 см, другого — 11,2 см (загальна довжина 27 см). Колір коричнювато-сірий. Тканиня аналогічне описаній стрічці із поховання 21: візерунок паркетний, з настилом золотної нитки (рис. 3, 2). На всіх краях стрічки місцями збереглися невеликі фрагменти вочевидь шовкової саржевої тканини, до якої шовковою ниткою було пришито тасьму. Можливо, це залишки матерії плаття, прикрашеного тасьмою. З'єднувальний шов з коротких стібків тонкої нитки або слід від прошивки майже повністю зберігся на обох фрагментах.

Безперечно, обидві знахідки (з поховань 21 і 75) слугували облямівкою вирізу одягу. Аналогії такого типу оформлення вирізу серед опу-

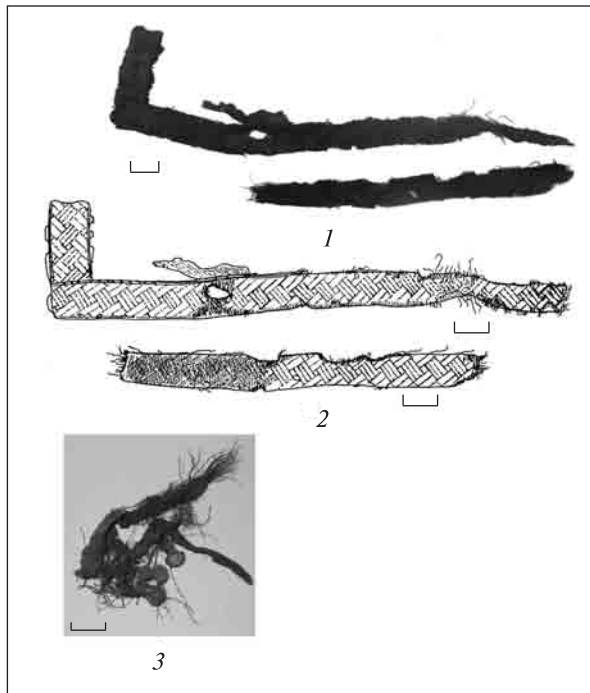

Рис. 3. Фрагмент тканини з поховання 75: 1 — знімок, 2 — рисунок; 3 — фрагмент тканини з поховання 70

блікованих матеріалів ми не знайшли. Стрічка, певно, була нашита на тканину на деякій відстані від краю, слугуючи оздобленням переду вбрання. Для горловини типової слов'янської сорочки форма «каре» не характерна. Нам видається, що обидві знахідки слугували облямівкою вирізу верхнього одягу тунікоподібного типу, який одягали поверх сорочки: так звана риза (Николаєва 1996, с. 33—34) або ж занавіска (без рукавів) чи наверхник (з короткими суцільно кроєними рукавами) (Стамеров 1978, с. 130, мал. 152, в, г). За К.К. Стамеровим, «занавіска» була більш уживана як одяг дівчат, а «наверхник» — для жінок (Стамеров 1978, с. 129—130). Виходячи з відтінків залишків тасьми, можна припустити можливі кольори її шовкової основи: у похованні 21 це міг бути червоний, а у похованні 75 — синій.

У похованні 22 жінки 30—45 років виявлено великий фрагмент парчевої тканиної стрічки на лобній кістці та три невеликих фрагменти вузької стрічки, що лежали на рівні шийних хребців (рис. 4). Стрічка-тасьма з головного убору збереглася у трьох фрагментах завдовжки 11, 6,5 та 6 см (загальна довжина 22,5 см) за шириною 2,3 см. У тканні використано вже згадану техніку складного переплетення: дві основи з тонкої скрученої шовкової пряжі та два піткання із слабко скрученої пряжі, одна з ниток піткання — прядене золото. Це один з найрозповсюдженіших видів тасьми (Фехнер 1977,

с. 141, рис. 5; Клочко, Строкова 2006, с. 14, 16, рис. 3). Узор переплетення на нашій стрічці також утворює паркетний орнамент. Колір залишків стрічки — коричневий з рудуватим відтінком (первинний, може, червоний?). На тасьмі з обох поздовжніх країв помітні сліди пришивання у вигляді наскрізних отворів від голки та відрізків тонкої, напевно, шовкової нитки від з'єднувального шва (рис. 4, 3, 4).

Вузька стрічка біля шийних хребців збереглася у трьох фрагментах загальною довжиною 7 см за шириною 1,4 см. Це стрічка узорного ткання з використанням простого саржевого переплетення в основі тасьми та складним переплетенням шовкових ниток основи із пітканням сухозлотицею на лицьовому боці. Переплетення у вигляді «косички», хрест-навхрест поверх основи утворює незаповнені настилом із золоті нитки ромби чи овали, розміщені в шаховому порядку. Колір основи рудувато-коричневий (первинно червоний чи пурпуровий?), колір золоті нитки темно-сірий (первинно синій?) із залишками золотих блискіток (рис. 4, 1, 2).

Стрічка, виявлена на шийних хребцях поховання 22, могла слугувати оздобленням горловини сорочки. На одному з поздовжніх країв помітні наскрізні отвори від голки — можливо, сліди пришивання тасьми до тканини. Гудзики відсутні, тож розріз сорочки з'єднувався в інший спосіб.

«Головні пов'язки» або «начільники» відомі з поховань різних пам'яток. В.В. Хвойка, описуючи слов'янські поховання XI—XIII ст., вказував, що біля с. Шарки «на черепі одного кістяка знайдено парчеву пов'язку, шиту золотом» (тут і далі пер. Г. Бузян) (Хвойка 1913, с. 101). Ця тасьма дуже близька до наших знахідок начільників із поховань 22 та 38 (див.: Клочко, Строкова 2006, с. 14, рис. 3). Таку саму пов'язку виявлено і в іншому похованні Шарківського могильника. Описуючи поховання того ж часу в Білгороді (Київщина), В.В. Хвойка зазначав, що там «у напівзотлілому вигляді були на головах парчеві пов'язки, ткані золотом і сріблом, з такими ж стрічками навколо шиї» (Хвойка 1913, с. 83). М.О. Новицька, досліджуючи залишки «чільців», «головних пов'язок», згадує, що одна «досі зберігається у Львівському музеї *in situ* на черепі» (Новицька 1965, с. 28). Останню виявив Я.І. Пастернак при розкопках у старому Галичі в похованні молодої жінки. Зацікавлює той факт, що пов'язка закривала лише верхню половину лоба й доходила до рівня вух (Новицька 1965, с. 29), так само, як і головна пов'язка

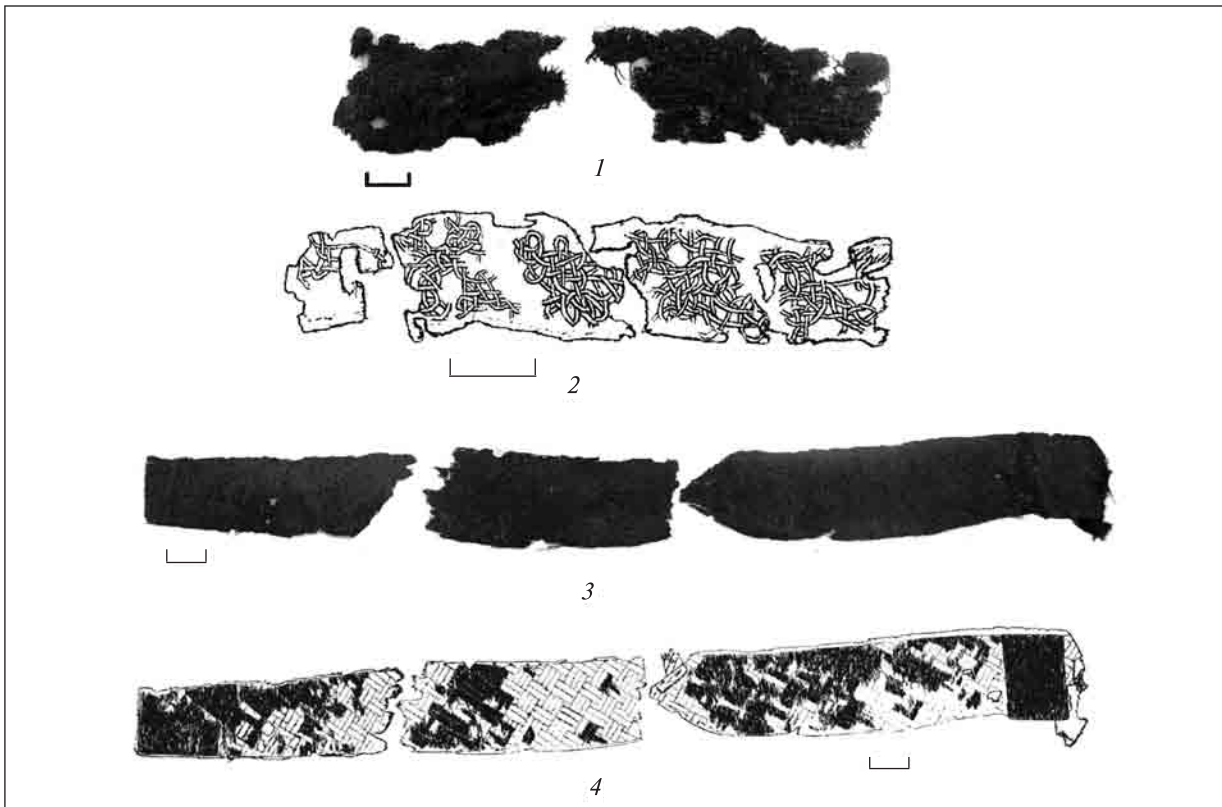

Рис. 4. Фрагменти тканин з поховання 22: 1, 3 — знімки, 2, 4 — рисунки

з поховання 22. У нашому випадку виявлена на лобі покійної стрічка, напевно, прикрашала передню частину головного убору на зразок українського очіпка, так званого «повойника», який зверху накривався «убрусом» (Стамеров 1978, с. 131, рис. 153, в, д; табл. УП, 2). Саме це пояснює сліди пришивання тасьми, а також цікавий факт наявності поверх тасьми частинки тканини іншої структури у похованні 38.

У похованні 38, жінки 22— 35 років, знайдено кілька фрагментів тканини: від начільної стрічки, аналогічної стрічці із поховання 22, та від коміра сорочки (рис. 5, 1—4). Парчева тасьма начільної стрічки збереглась у кількох фрагментах завдовжки 15, 3,5 і 1,6 см (загальна довжина понад 20 см) за ширини 2,3 см. Золотні нитки лицьового настилу залишилися на стрічці майже суцільно, місцями нитки висоталися, особливо по краях, а стрічка поділилася. Тканина одразу після розчистки мала насичений синій колір, який через певний час потьмянів, зберігши синюватий відтінок за суцільного сірого забарвлення стрічки. На золотних нитках настилу добре помітні золоті блискітки.

Ця стрічка містилася навколо лобної та скроневих кісток, а зверху на ній лежали окремі невеликі частини шовкової тканини складного саржевого переплетення (рис. 5, 1, 2).

Розміри цих фрагментів $4 \times 0,9$ см, $2,2 \times 0,5$ см, $1,8 \times 0,7$ см та кілька менших шматочків. Колір тканини рудувато-коричневий. Ці фрагменти не були пришиті до стрічки, а неначе «прилипли» до неї. Але при уважному огляді на одному з поздовжніх країв тасьми помічено наскрізні проколи голкою — сліди пришивання її до іншої тканини. Цим підтверджується існування згаданого вже різновиду головного убору, в якому начільна стрічка була складовою очіпка-повойника, схованого під убрусом.

Навколо шийних хребців виявлено два фрагменти шовкової стрічки саржевого переплетення, гаптованої шовковою ниткою та тонкою сухозлотицею, із пришитими до правого торцевого краю трьома скляними гудзиками (рис. 5, 3, 4). Четвертий гудзик зафіксовано поряд, окремо від стрічки. Розміри фрагментів $13 \times 2,7$ і $5,0 \times 3,1$ см. Збереглися не повністю, тканина місцями поділилася, є значні втрати, нитки висоталися. Нижній і верхній краї тканини місцями загнуті приблизно на 2,5—3 мм і прошиті (місцями зберігся шов із шовкової нитки). Це підтверджує факт, уже відзначений дослідниками, що гаптування робилося на вирізаних смужках шовкової матерії. Колір залишків тканини коричнювато-сірий (ймовірно, як і стрічка на голові, вона мала синій колір). Уздовж стрічки шовковою ниткою,

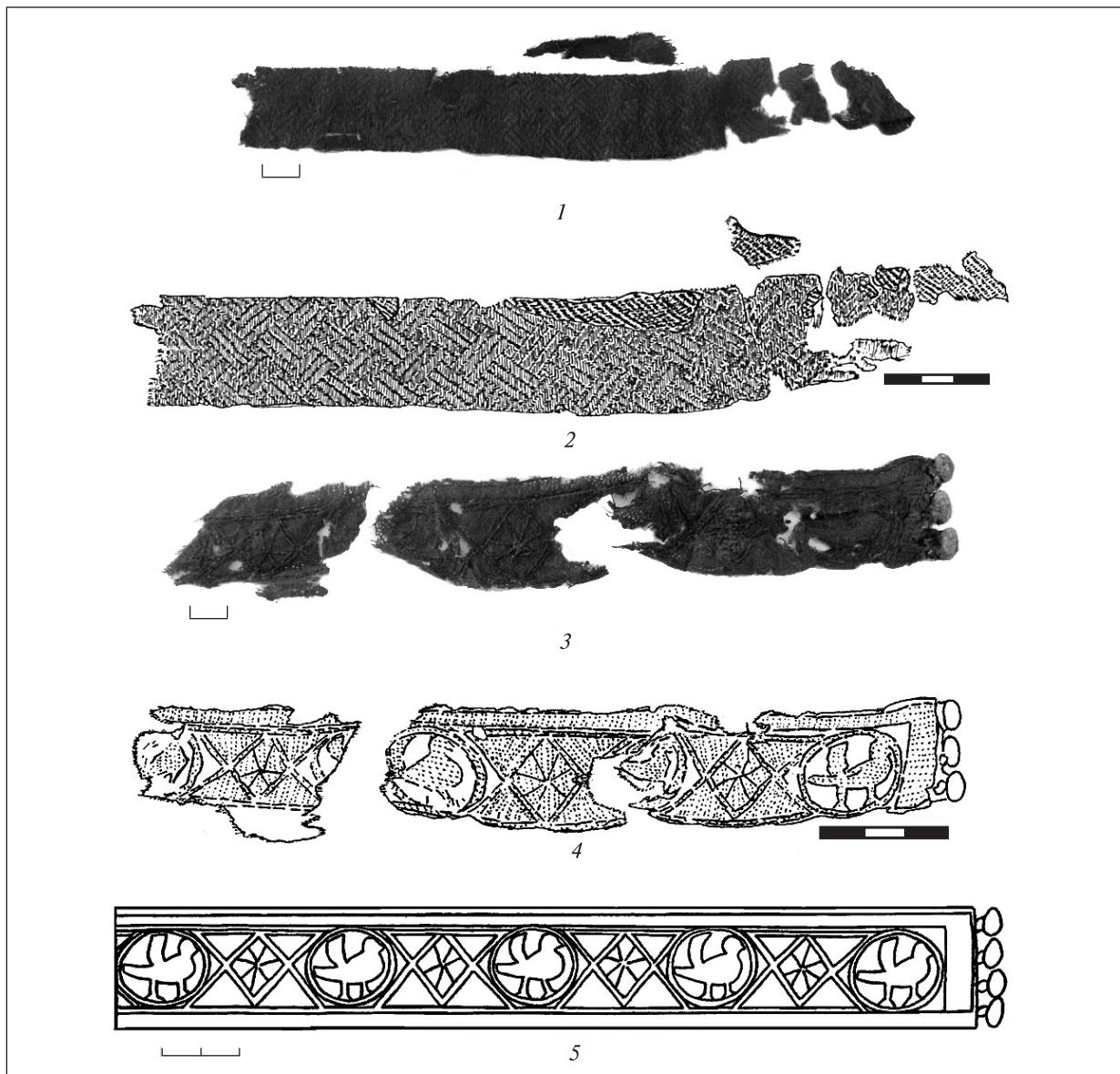

Рис. 5. Фрагменти тканин з поховання 38: 1, 3 — знімки, 2, 4 — рисунки; 5 — реконструкція візерунка

скрученою з двох (схоже, одна з них могла бути золотною?), нанесено контури багатофігурної орнаментальної композиції. Колір цієї нитки темно-коричневий зі сріблясто-сірим поліском, що, як помічено, характерно для сухозлотиці. Тонка нитка-сухозлотиця збереглася лише на деяких ділянках вишивки, зокрема всередині ромбів, та окремими фрагментами з блискітками сріблястого поліску по всій стрічці. На тканині густо розміщені наскрізні отвори від проколювання.

Візерунок складається з геометричних фігур (ромбів, овалів, трикутників) та орнітоморфних зображень: у ромбоподібні фігури вписано овали, всередині яких вишито птахів з вертикально піднятим крилом; ці геометрично-орнітоморфні композиції ритмічно чергуються з ромбами, в

які вписано багатопроменевий хрест (6 і 7 променів) (рис. 5, 4, 5). Вцілілі деталі, зокрема отвори від голки, засвідчують, що тло тканини було густо вишите тонкою золотною ниткою. Напевне, золотною ниткою були вишиті птахи, проміжки між контурними стійками і тло всередині ромбів. Не виключено, що частина елементів та фонів геометричної композиції були виконані нитками різного кольору, наприклад, червоного та синього. Певні частини стрічки не було зашито: в цих місцях нема проколів від голки, що вказує на використання в орнаментальній композиції ткані основи як тла для елементів візерунка: так, птахи, гаптовані золотом, особливо виразно виділялися на синьому (?) тлі.

Контури орнаменту нанесено кількома видами швів: стебловим, штапівкою та великими

стіжками технікою «в прикріп» (наприклад, багатопроточні хрести в ромбах закріплено в центрі та по краях). Наявність отворів-проколів від голки свідчить про використання техніки «в прокол». Її описує М.О. Новицька, припускаючи, що для протягування золотної нитки через тканину, щоб не пошкодити її, в матерії могли попередньо робити проколи спеціальними проколками (Новицька 1965, с. 36). Використання подібного прийому можна прослідкувати на нашій стрічці, довжина стібка відтворюється проміжком між отворами у тканині (4–6 мм), напрямок стібків — «по формі», себто по лінії узору, в нашому випадку він переважно горизонтальний. Подібну техніку гаптування застосовано для оздоблення унікального зразка шовкової стрічки від коміра з Головурова (Київщина), про який згадувала М.О. Новицька (Новицька 1965, с. 32) і який опублікував Р.С. Орлов (Орлов 1973), а також на ще одній стрічці переяславського могильника із поховання 54. Головурівська стрічка може слугувати певною аналогією нашій із поховання 38 за технікою виконання вишивки та елементами орнаменту, також за датуванням: стрічки з Головурова датуються XII — початком XIII ст., що відповідає часові переяславського могильника.

Орнітоморфні елементи були популярними в середньовічному і, зокрема, давньоруському декоративному мистецтві, типовою є й іконографія образу птаха — профільне зображення, з виділеним, найчастіше піднятим крилом. Можна погодитися з визначенням семантики образу птаха: це був охоронний знак, оберіг від злих сил (Орлов 1973, с. 48–49). Ще одна аналогія — вишивка на стрічці з Шаргорода (біля с. Шарки) зі схожим зображенням птаха, але техніка гаптування відрізняється (Новицька 1965, с. 29, табл. 1, 3, 3а). Захисну роль виконував ще один популярний знак-оберіг — багатопроточний хрест, наявний в орнаментальній композиції стрічки, що публікується.

Розташування описаної стрічки навколо шийних хребців вказує на використання її в оздобленні коміра одягу покійної, а наявність чотирьох гудзиків підказує форму цього коміра — стоячий.

На стоячі коміри як елемент давньоруського жіночого вбрання звернула увагу М.О. Новицька, зокрема: на досить представницьку колекцію (13 одиниць) з могильника XII ст. городища Очаків біля с. Набутів неподалік м. Корсунь-Шевченківський (Черкащина), дослідженого А.О. Спіциним; на комір з трьома мідними гу-

дзиками зі Старої Рязані (Росія), описаний О.Л. Монгайтом; на два фрагменти, що походять зі скарбу, знайденого 1903 р. в садибі київського Михайлівського монастиря (на одному з них збереглося п'ять гудзиків); на стрічку з с. Головурів на Київщині та ін. (Новицька 1965, с. 31–32, 37). Їх характерною ознакою є застібки на кілька гудзиків і значна висота (від 3 до 6 см). Наявність у похованнях кількох гудзиків, навіть за відсутності решток тканин, теж може засвідчувати комір подібного типу. Деякі деталі, зокрема набір прикрас при похованих Набутівського могильника, дозволили дослідниці припустити, що стоячий комір був ознакою жіночого одягу. Наявність стоячих гаптованих комірів заперечує Р.С. Орлов, який вважає, що такий крій не був притаманний давньоруському одягу, а стрічки не могли слугувати комірами, а лише пришивалися як оздоблення на іншу тканину. Але така цікава деталь як підкладання під стрічки шкіри або береста, зафіксована дослідниками (Новицька 1965, с. 31–32; Фехнер 1982, с. 141), може свідчити про їх використання власне як стоячих комірів. Рештки береста, а, крім того, ще й шматочки полотняної тканини-підкладки, до якої було пришито гаптовану стрічку, знайдено і на наших зразках, зокрема, на комірі з поховання 63.

У похованні 63 фрагменти тканини виявлено біля шийних хребців та на зап'ястку лівої руки (рис. 6, 1, 2, 4, 5). Біля шийних хребців була шовкова стрічка складного саржевого переплетення, гаптована шовковою та золотною нитками з чотирма прикріпленими до торцевого краю тканинної смужки гудзиками, з яких три — скляні на залізному стрижні та один — бронзовий (рис. 6, 1, 2). Стрічка-комір вціліла у п'яти фрагментах загальною довжиною близько 14 см і шириною 3 см. На краю, де пришито гудзики, залишились невеликі фрагменти іншої тонкої шовкової тканини, до якої прикріплена гаптована стрічка, — збереглися нитки з'єднувального шва. Ця тканина простого саржевого переплетення має характерні для цієї техніки ткання різні структури лицьової (саржеве) та зворотної (полотняне) сторін. Колір тканини відрізняється від кольору стрічки світлішим відтінком коричневого — рудуватим.

Орнаментальна композиція складається з верхньої поздовжньої смуги, яку утворюють горизонтально розміщені S-подібні фігури — відрізки спіралей, закручених у протилежні сторони, та нижньої смуги, яку заповнюють досить густо розташовані ряди «кружечків» — по

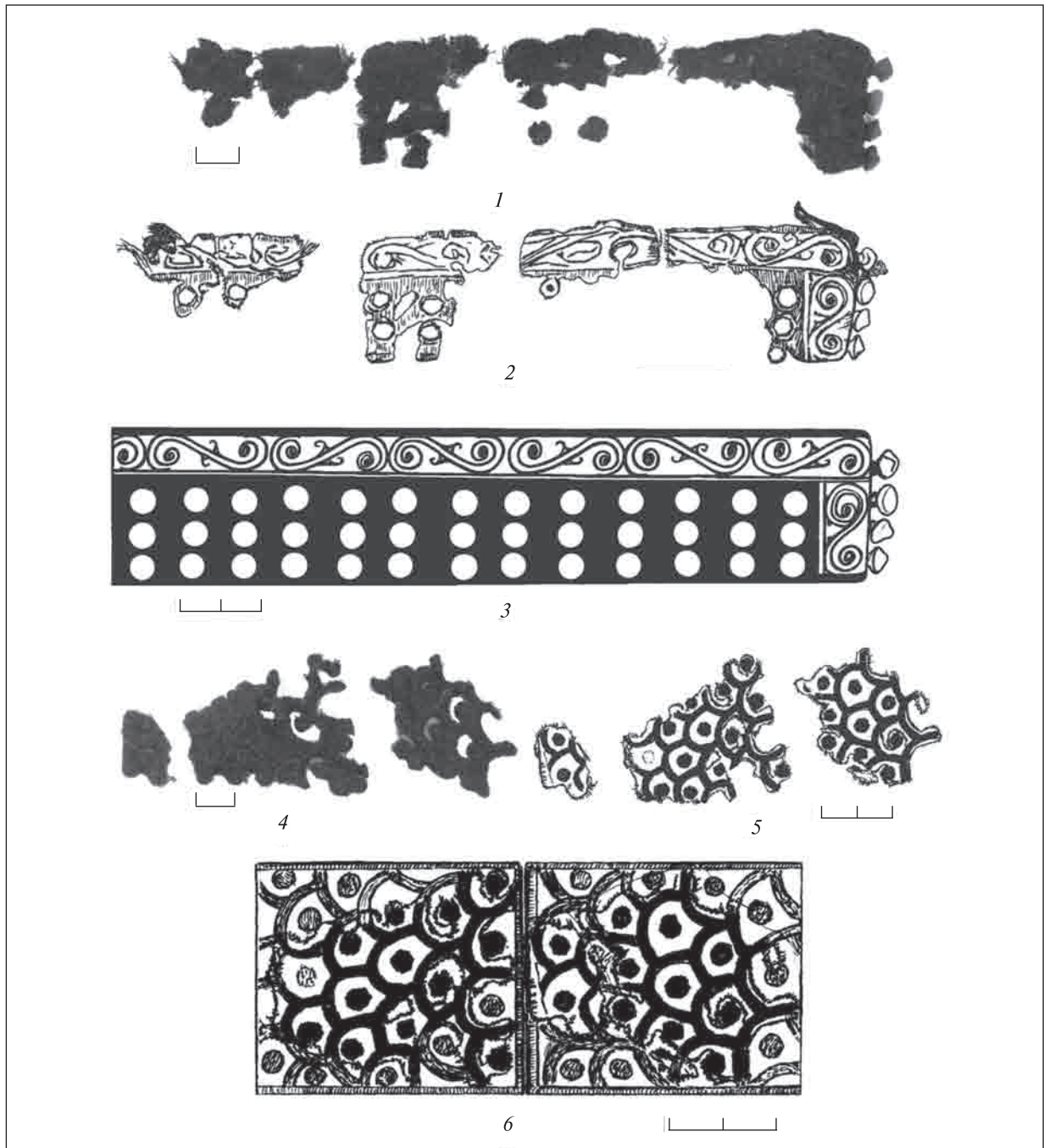

Рис. 6. Фрагменти тканин з поховання 63: 1, 4 — знімки; 2, 5 — рисунки; 3, 6 — реконструкції візерунків

три у вертикальному ряді. На торцевому правому краї стрічки-коміра, на місці кріплення гудзиків, S-подібна фігура розміщена вертикально (рис. 6, 2, 3). S-подібні фігури і зашиті ряди кружечків є досить розповсюдженими елементами узорів, але в подібному поєднанні аналогів їм не знайдено.

Елементи узору, а саме, контури S-подібних фігур, контури кружечків та прямі лінії, що відділяють верхнє та нижнє поле композиції, вишиті стебловим швом товстою слабко крученою шовковою ниткою, складеною удвоє. Цією ж нит-

кою зашите поле між кружечками та облямівка верхнього краю стрічки технікою «в прокол». Тло між S-подібними відрізками та серединки «кружечків» виконане пряденою (?) золотною ниткою технікою «в прокол» вертикальними стібками. Від золотної нитки збереглися її шовкова основа та окремі металеві блискітки, можливо, срібні. Кручена шовкова нитка має зарудувато-коричневий колір, а прядена золотна — синювато-сірий відтінок зі сріблястим поліском, отож, можливо у вишивці поєднувалися синій та червоний кольори. Оскільки гудзики

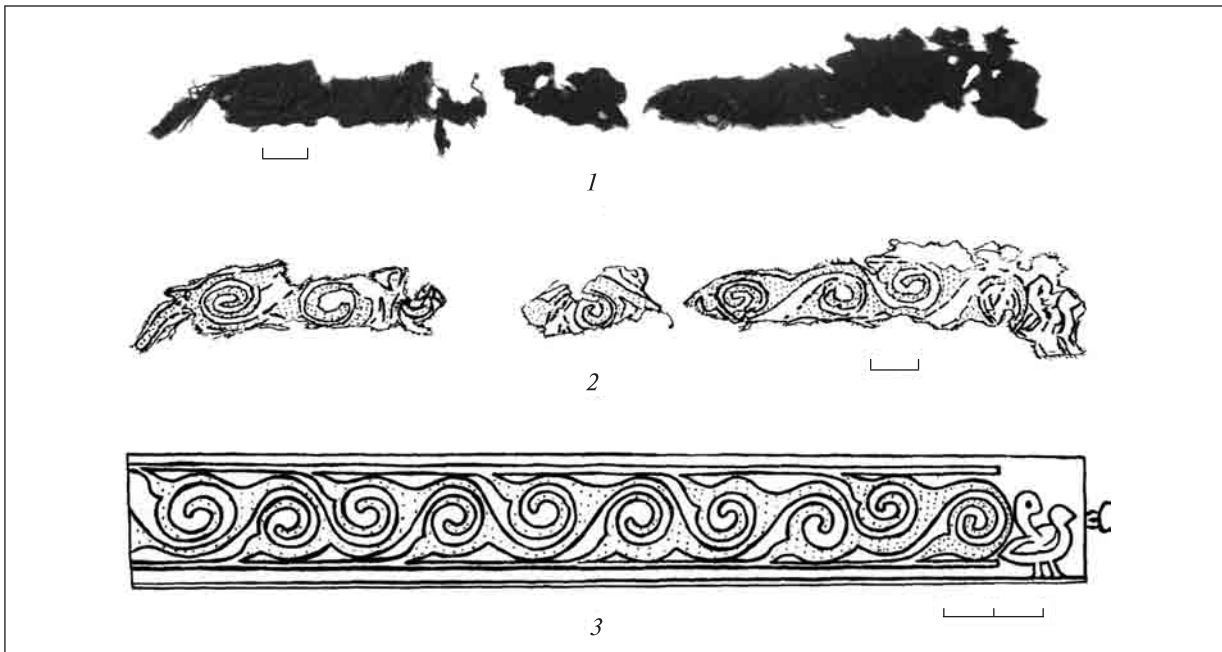

Рис. 7. Фрагмент тканини з поховання 54: 1 — знімок, 2 — рисунок, 3 — реконструкція візерунка

пришиті до правого краю коміра, сорочка застібалася справа наліво, як і в похованні 38.

Гаптована стрічка, якою був оздоблений манжет, збереглась у трьох фрагментах завбільшки $4,5 \times 4$, $3,3 \times 4$ і $1,3 \times 2$ см завширшки не менш, ніж 4 см (рис. 6, 4, 5). Краї стрічки втрачені за винятком невеликої ділянки, де залишився край, обшитий шовковою ниткою, є втрати тканини всередині гаптування. Шовкова тканина, на якій виконано гаптування, саржевого переплетення рудувато-коричневого кольору. У кількох місцях помітні незначні рештки іншої тканини, підкладеної під вишивку.

Орнамент виконано крученою шовковою ниткою та пряденою сухозлотицею. Візерунок — «луска»: вишиті сухозлотицею впритул один до одного півовали, серединки яких зашиті кружечками (рис. 6, 5, 6). Напівовали вишиті стебловим швом у кілька рядів. Контури кружків вишиті шовком стебловим швом, а їхні серединки зашиті у техніці «насіпка». Колір золотної нитки вишивки — темно-коричневий зі сріблястим поліском та блискітками. Аналогів обом вишивкам не виявлено, хоча такі елементи, як зашиті кружечки чи овали, були доволі поширеними.

Рештки гаптованої стрічки, яка, напевне, прикрашала комір одягу покійного, виявлено навколо шийних хребців і в похованні 54 чоловікова зрілого віку (40—45 років). Поряд знайдено бронзовий гудзик (рис. 7). Від шовкової стрічки залишилось кілька фрагментів завбільшки $9 \times 2,2$, $7,5 \times 1,5$ і $2,8 \times 1,2$ см та ще

4—5 дрібних. Себто стрічка має великі втрати, її краї практично повністю втрачені. Найявний початок стрічки — правий торцевий край, який фіксується контурно вишитим зображенням птаха. Стрічку вишито стебловим швом, яким нанесено контур орнаменту, підсилений вишивкою дуже тонкою золотною ниткою. Від вишивки збереглися наскрізні отвори на тканині в місцях нанесення візерунка, що вказує на використання поширеної техніки гаптування «у прокол», та окремі золоті блискітки з мідним поліском на місці вишивки. Кручена шовкова нитка, якою прошитий по контуру узор, має зараз коричневий колір, як і вся тканина, а золотна нитка — темно-сіра.

Візерунок, нанесений на стрічку, утворюють закручені у протилежні сторони спіралі, що переходять одна в одну і з'єднані з горизонтальними смугами, які обмежують узор зверху і знизу. В українській народній вишивці цей мотив має назву «безконечник» або «вужі». На початку орнаментальної смуги додана цікава деталь — профільне зображення птаха з піднятим і дещо закрученим крилом, іконографія якого нагадує зображення птахів на гаптованій стрічці з поховання 38 (рис. 7, 2, 3).

Невеликі зотлілі шматочки тканини коричневого кольору знайдено разом зі скляною намистиною-гудзиком біля шийних хребців у жіночому похованні 44. Через стан збереження рештки тканини взяти не вдалося.

У похованні 70 (жінки?) на місці шиї виявлено дуже незначні рештки тканини від коміра з

п'ятьма гудзиками (три бронзові та два скляні на залізному стрижні). Три гудзики прикріплені до тканини. Від неї залишилися висотані частини тонкої шовкової стрічки, гаптованої золотною ниткою (помітні золоті блискітки) (рис. 3, 3). Стрічка саржевого ткання з тонкої скрученої удвоє шовкової нитки, колір темно-коричневий. Зберігся також незначний фрагмент полотняної тканини (ляної?), підкладеної під шовкову. Колір її рудувато-коричневий. Помітні також шви, якими було зшито дві згадані тканини. До цієї ж підкладкової тканини приклеєно берест, від якого збереглося кілька шматків. Тож у цьому випадку теж маємо стоячий комірць, як і в похованнях 38 та 63.

У похованні 73 (жіночому) рештки тканин виявлено біля шийних хребців. Стан фрагментів не дозволив узяти зразки.

Охарактеризовані знахідки текстилю давньоруського часу, безперечно, гідно поповнили колекцію археологічних тканин, а після проведення спеціальних аналізів їхня інформативність значно зростає. Врахування умов і особливостей фіксації цих артефактів та різних деталей надає достатньо матеріалу для реконструкції давньоруського вбрання чи його окремих елементів. Так, отримано додаткову інформацію щодо рідкісного типу вбрання — сорочки зі стоячим коміром та із широкими гаптованими манжетами (чохлами); зафіксовано деталі, що засвідчують використання стрічок-облямівок для оформлення головних уборів на зразок очіпка тощо. Виявлені знахідки дозволяють провести цікаві спостереження щодо техніки ткання, гаптування та шиття. Стан виявлених фрагментів тканин здебільшого дає змогу реконструювати різноманітні орнаменти вишивок — «дерево життя», птахи,

ромби, хрести, S-подібні відрізки спіралей, «безконечник», що є цінним матеріалом для аналізу семантики візерунків, їх мистецьких особливостей. Сюжети вишивок часто запозичували зі зразків художнього металу (колти, браслети тощо) та дорогого візантійського шитва й швидко поширювались серед населення різних верств, їх творчо переосмислювали, видозмінювали і отримували безліч варіантів.

Питання про те, хто виготовляв ці прекрасні зразки середньовічної вишивки, певною мірою вирішено дослідниками, які зійшлися на думці, що виконували їх місцеві майстрині (Новицька 1965, с. 37—38; Орлов 1973, с. 49—50). Наші матеріали підтверджують: підбір сюжетів орнаментики, повторення і запозичення елементів, їх творче переосмислення є свідченням місцевої, глибоко народної традиції в декоративному мистецтві.

Знахідки шовкових тканин на рядовому міському цвинтарі, яким є переяславський ґрунтовий могильник, вкотре вказують на факт широкого розповсюдження в давній Русі шовкового привізного текстилю. Напевно, ціна такого товару була достатньо прийнятною для представників широких верств населення, зокрема, міського. Як відомо, виробництво доступних, порівняно дешевих, шовкових тканин було налагоджено у Візантії, звідки й надходила переважна частина цього краму. Переяслав Руський, як один з найбільших торгових центрів давньоруської держави, був одним із основних місць його надходження. Час наймасовішого побутування шовкового імпорту на території Руських князівств збігається із датуванням переяславського ґрунтового могильника — це кінець XI — початок XIII ст.

Беляшевский Н.Ф. Монетные клады Киевской губернии. — К., 1889.

Беляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе // Киевская старина. — 1892. — 36.

Беляшевский Н.Ф. Два клада Михайловского монастыря // ОАК за 1903 год. — М., 1906. — С. 184—192.

Бліфельд Д.І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. — К., 1977.

Гезе В.С. Раскопки на городище «Очаков» у деревни Набутово // АЛЮР. — 1904. — № 3.

Голубева Л.А. Киевский некрополь // МИА. — 1949. — Вып. 11. — С. 103—118.

Гриднева Ю.Г. Вопросы экспонирования деталей шитья с епитрахили и саксосо митрополита Кирилла (1242—1280) из раскопок в Софии Киевской // Могилянські читання. — К., 2007. — Ч. 2. — С. 204—214.

Довженко В.И. Раскопки древнерусских памятников на Роси в 1956 г. // КСИА. — 1959. — Вып. 8. — С. 146—155.

Иерусалимская А.А. К сложению школы художественного шелкоткачества в Согде // Средняя Азия и Иран. — Л., 1972.

Каргер М.К. Тайник под развалинами Десятинной церкви // КСИИМК. — 1941. — Вып. X. — С. 75—85.

Каргер М.К. Древний Киев. — М., 1958.

Клочко Л.С., Бредіс Н.Ю. Дослідження текстилю // Церква Богородиці десятинна в Києві. — К., 1996. — С. 105—109.

Клочко Л.С., Строчкова Л.В. Текстиль з давньоруського могильника поблизу с. Шарки з розкопок В.В. Хвойки //

Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію (до 150-річчя від дня народження). — К., 2000. — С. 99—110.

- Клочко Л., Строчкова Л. Тканини в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України) // Пам'ятки України: історія та культура. — 2006. — № 3. — С. 12—17.
- Корпусова В.М. Про колекцію середньовічних тканин з некрополя Золоте // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 144—148.
- Бранденбург Н.Е. Курган при с. Пышках, Каневского уезда // АЛЮР. — 1902. — Вып. III. — С. 29.
- Макаренко М.Е. Чернігівський Спас // Записки Історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1928. — Кн. 20.
- Марионилла (Саламатова). Шитый воротничок домонгольского периода из Чернигова и технические особенности его исполнения // Середньовічні старожитності Південної Русі-України: Тези доповідей. — Чернігів, 2004.
- Мезенцева Г.Г., Прилипка Я.П. Открытие Белгородского могильника // СА. — 1976. — № 2. — С. 245—248.
- Мезенцева Г.Г., Прилипка Я.П. Давньоруський могильник Белгорода Київського (дослідження 1974—1976 рр.) // Археологія. — 1980. — № 35. — С. 98—110.
- Моця О.П. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів // Археологія. — 1979. — № 30. — С. 27—36.
- Николаева Т.А. Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987.
- Ніколаєва Т.О. Історія українського костюма. — К., 1996.
- Новицька М.О. Гаптування в Київській Русі // Археологія. — 1965. — 18. — С. 24—38.
- Новицька М.О. Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями // Археологія. — 1970. — 24. — С. 88—89.
- Орлов Р.С. Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. — 1973. — 12. — С. 41—50.
- Самоковасов Д.Я. Могили русской земли. — М., 1908.
- Стамеров К.К. Нариси з історії костюмів. — К., 1978. — Ч. I.
- Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А. Поховальний обряд за матеріалами досліджень ґрунтового могильника на околиці Переяслава Руського // PEREYASLAVICA: Наукові записки НІЕЗ «Переяслав». — К., 2007. — Вип. 1 (3). — С. 183—195.
- Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Юрченко О.В. Дослідження давньоруського ґрунтового могильника у Переяславі в 2004 р. // АДУ 2004—2005 рр. — К., 2006. — С. 45—48.
- Товкайло М.Т., Бузян Г.М., Тетеря Д.А., Юрченко О.В. Дослідження Переяславського ґрунтового могильника в 2005 році // АДУ 2005—2007 рр. — К.; Запоріжжя, 2007. — С. 63—66.
- Фехнер М.В. Изделия шелкоткацких мастерских Византии в древней Руси // СА. — 1977. — № 3. — С. 130—143.
- Фехнер М.В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе // СА. — 1982. — № 2. — С. 57—70.
- Хвойка В.В. Городища Среднего Поднепровья, их значение, древность и народность. — Труды XII АС. — 1905. — Т. I.
- Хвойка В.В. Древние обитатели Среднего Приднепровья. — К., 1913.
- Хойновский И.А. Раскопки великокняжеского двора древнего града Киева. — К., 1893.
- Эварницкий Д.И. Раскопки в с. Афанасиевка Новомлинского уезда, Екатеринославской губ. // АЛЮР. — 1903. — С. 256—257.

Одержано 05.02.2009

Г.Н. Бузян, Д.А. Тетеря

ТКАНИ ИЗ ГРУНТОВОГО МОГИЛЬНИКА ПЕРЕЯСЛАВА РУССКОГО

Публикуются фрагменты текстиля, обнаруженные в ходе археологических исследований 2004, 2005 и 2007 гг. ґрунтового могильника Переяслава Русского (г. Переяслав-Хмельницкий Киевской обл.) конца XI — начала XIII вв. и представляющие собой остатки золототканой тесьмы и вышивки золотой ниткой по шелковой основе. Представлены реконструкции орнаментов на ряде фрагментов, а также анализируется их использование в одежде.

Н.М. Бузян, Д.А. Тетеря

FABRICS FROM A BURIAL GROUND OF PEREYASLAV RUTHENIAN

The fragments of the textile fabrics discovered during archaeological research in 2004, 2005 and 2007 of an earthen burial ground of Pereyaslav Ruthenian (Pereyaslav-Khmelnitskyi in Kyiv Region) of the end of the 11th — the beginning of 13th c. are published. They include the remains of bands weaved with golden threads and embroidery with golden thread on a silk fabric. The reconstructions of ornaments of some fragments are presented, and the way they were used in clothes is analyzed.

Е.А. Зинько, А.В. Буйских, А.С. Русяева,
Е.А. Савостина, Ю.Н. Стриленко, О. Ягги
Склеп Деметры. Памятники археологии Керченского
историко-культурного заповедника.

К.: Мистецтво, 2009. — 183 с., илл.

Ворочает, грузит, швартует Керчь,
Рыбным пропахшая ветром,
Громко мешает мову и речь,
А рядом живет Деметра.

Ирина Снегова. «Деметра», 1964 г.

Поява цієї книги є довгоочікуваною не лише для її авторів, але, мабуть, і для археологів та мистецтвознавців кількох поколінь та й загалом громадськості, адже йдеться про унікальну археологічну пам'ятку I ст. н. е. — керченський склеп Деметри. І справа не лише у неповторних розписах склепу. Вже не одне десятиліття доля цієї пам'ятки хвилювала та наводила на сумні роздуми. Після значного підняття рівня ґрунтових вод у 70-х рр. минулого століття стан пам'ятки, що викликав побоювання ще в 20-х рр., різко погіршився. Численні проекти з його порятунку розпочиналися, затверджувалися та поступово згасали, не отримавши належної підтримки. Надія з'явилась у 1995 р., коли був створений Благодійний фонд з глибоко символічною назвою «Деметра». Однією із цілей цієї благодійної організації стала фінансова і наукова допомога у збереженні склепу Деметри. Засновником та президентом фонду є уродженець Керчі та почесний громадянин міста В'ячеслав Дмитрович Письменний, член-кореспондент РАН, доктор фізико-математичних наук. На рахунку очолюваного ним Фонду вже велика кількість добрих справ, про які з вдячністю згадують археологи та історики, працівники Керченського історико-культурного заповідника. Незмінним директором Фонду є археолог, доктор історичних наук В.М. Зинько. Одна з граней діяльності Фонду — видавнича. Як вказано на титульному аркуші цієї монографії, вона відкриває серію видань, присвячених видатним пам'яткам археології, серед яких боспорські міста, пам'ятки слов'янської архітектури і слов'янське міс-

то Корчев. За підтримки фонду було зорганізовано комплекс робіт з вивчення та рятування склепу Деметри, що дозволило долучити до роботи провідних вітчизняних та зарубіжних спеціалістів. Значна заслуга у цьому Олени Олексіївни Зинько — керівника наукової програми Фонду «Деметра», що координує зусилля багатьох людей.

Цю книгу з однаковою цікавістю прочитають і спеціалісти, і люди, небайдужі до далекого минулого, історії наукових відкриттів та долі пам'яток стародавнього мистецтва. Можна сказати, що склеп Деметри постає як закодоване послання з I ст. н. е., яке мовою образотворчого мистецтва та архітектури доносить цілий пласт культурного та мистецького життя Боспору. Автори монографії, що є знаними спеціалістами у своїй царині, допомагають читачу «розшифрувати» символіку пам'ятки як частини культури та історії Боспору й античного світу в цілому. Книга складається з окремих нарисів та досліджень, об'єднаних однією темою — склеп Деметри. На території некрополя давнього Пантікапея, як вважають спеціалісти, багато ґрунтових склепів мали розписи. Та глибоко символічним є те, що доля зберегла для людства саме цей склеп з малюнками, присвяченими богині Деметрі та її дочці, бо тут поєдналися декілька визначних проявів культури. Перш за все, це сюжет, що ілюструє переказ Гомерівського гімну «До Деметри» (VII — перша пол. VI ст. до н. е.). У ньому оспівано страждання богині землеробства Деметри, її блукання у пошуках дочки Кори, яку викрав бог підземного царства Плутон, їх щасливе завершення та впровадження на честь цього елевсинських свят. Цей сюжет надихав багатьох митців. До них належав відомий художник IV ст. до н. е. Нікомах

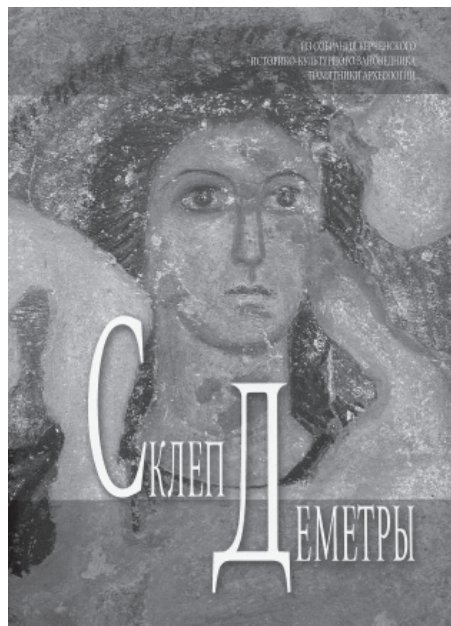

з Еретрії, чії розписи, як вважають, через кілька десятиліть відтворив невідомий майстер на стінах та склепінні пантікапейського склепу. І, насамкінець, розписи склепу ілюструють не таємну, дозволена для переказу, частину елевсинських містерій — найважливішої релігійної течії античності.

Слід відзначити дуже високий поліграфічний рівень цього науково-мистецького видання, здійсненого київським видавництвом «Мистецтво». Художнє оформлення та макетування виконав Андрій Прибега — автор більшості знімків розписів склепу Деметри та поданих крупним планом фрагментів, що ілюструють їх сучасний стан. Уперше широке коло читачів має можливість роздивитися ці унікальні малюнки та скласти власне уявлення щодо кольорової гами, техніки розпису та інших деталей.

Статті колективу авторів об'єднано у три тематичні блоки: відкриття та інтерпретація пам'ятки, культ богині Деметри на Боспорі і проблеми дослідження та консервації розписів склепу. Оскільки статті написані різними авторами, трапляються окремі повтори, а також протиріччя у трактуванні тих самих явищ, цілком звичні в наукових роботах, що подають різні точки зору.

З історіографічного нарису О.О. Зінько, насиченого інформацією з історії відкриття, вивчення та збереження склепу за понад столітній період, читач дізнається про відкриття пам'ятки «щасливцями», суперництво найвищих вітчизняних вчених за честь її видання, багаторічну тяганину Археологічної комісії з керченськими міщанами Зайцевими, які заволоділи ділянкою землі зі склепом. Нарис оснащено фотокопіями унікальних архівних документів — телеграм та рукописних рапортів, якими обмінювалися керченські археологи та градоначальники з Імператорською археологічною комісією в Петербурзі, а також фотографіями предметів, знайдених у склепі Деметри. Ще у 1926 р. було зафіксовано «загрозливий стан» власне склепу та живописного шару, і з того часу вже понад 80 років точиться боротьба за його збереження. Наприкінці 80-х рр. XX ст. археологічна наука після тривалої перерви звернулася до дослідження некрополя Пантікапея — столиці Боспорського царства, більшість території якого давно перекрито житловими кварталами Керчі. Відбувся цей поворот завдяки директорові Керченського державного історико-культурного заповідника доктору історичних наук, професору Е.В. Яко-

венко. Вона опікувалася долею розмальованих склепів, які могли постраждати при сучасній забудові схилів гори Мітрідат — території стародавнього некрополя Пантікапея. Із властивою їй енергією Елеонора Вікторівна почала втілювати у життя програму збереження та вивчення пам'ятки. До цієї роботи були залучені молоді ще тоді співробітники заповідника — В.М. Зінько та О.О. Зінько. У 1989 р. під керівництвом В.М. Зінька розпочалися масштабні розкопки некрополя Пантікапея. Комплекс робіт у склепі Деметри був доручений О.О. Зінько, яка розробила перспективний план з врятування та збереження пам'ятки. В подальшому Олена Олексіївна стала керівником наукових програм Фонду «Деметра», лише зі створенням якого стало можливим здійснення цієї програми у повному обсязі. Благодійний фонд «Деметра» щорічно виділяє грант на склеп Деметри, сплачує всі проектні та практичні роботи.

У цьому виданні О.О. Зінько належить прекрасно ілюстрована стаття «Монументальные росписи склепа». У ній читач знайде докладну характеристику усіх складових розписів, їхньої кольорової гами, техніки малюнка, аналогії сюжету викрадення Кори у розписах інших боспорських склепів, а також порівняння сучасного стану живопису склепу з тим, який зафіксував М.І. Ростовцев на початку XX ст. Як відзначає дослідниця, розписи склепу Деметри дозволяють вважати, що у Пантікапеї працювали художники-портретисти, обізнані з традиціями елліністичного мистецтва (с. 67). «*Прекрас-*

не та виразне обличчя богині Деметри, написане з більш високим професіоналізмом, у порівнянні з іншими частинами розпису склепу, дозволяє припустити, що митець, який розписав плафон, добре знав класичну іконографію, був послідовником александрійської школи живописців». Із таким висновком не можна не погодитися, як і з загальною оцінкою розписів склепу як важливого та безцінного зразка місцевого стилю у декоративному живописі Боспору I ст. н. е. (с. 72).

Спеціаліст з історії античної архітектури Північного Причорномор'я А.В. Буйських у своїй статті аналізує точки зору щодо типологічної належності склепу Деметри. Слідом за Н.П. Сорокіною автор відзначає, що саме цей склеп починає нову конструктивну лінію розвитку підземних склепів з нахиленими всередину стінами, що остаточно сформувалась у склепах пізньоантичного часу. А.В. Буйських доходить висновку, що склеп Деметри належить ще до типу звичайних кам'яних склепів з напівциркульним склепінням, характерних для періоду еллінізму, від яких він відрізняється відсутністю кам'яного ордерного декору. Власне від ордерного декору залишився лише мальований карниз, що імітує аналогічну архітектурну деталь. Боспорські склепи у цьому разі наслідують нову традицію, що розповсюдилася у пізньоелліністичний період у межах досить широкого ареалу. Як припускає дослідниця, базуючись на македонських аналогіях, традиція використання такого декору у пантікапейській будівельній практиці була запозичена з території Балкан і набула тут свого подальшого розвитку.

Стаття О.А. Савостіної подає склеп Деметри у контексті художньої традиції Боспору, що була, у свою чергу, частиною художньої традиції античного світу. Показано, яким чином взаємозв'язок архітектури та мальованого декору утворює символічну систему гробниці, що типологічно належить до так званого склепу македонського типу (с. 78). Тут усе є глибоко символічним — колір, розташування та орієнтація в просторі склепу похованого та елементів розпису. Простір склепу не є однорідним і цілісним. Сюжети розпису люнетів та склепіння мають певну послідовність у міфологічній оповіді. Порівняння з ранніми розмальованими склепами дозволяє вважати, що внутрішня частина склепу Деметри імітувала героон — святилище героя, відгороджену ділянку, що була відкрита зверху. Про це, зокрема, свідчать зображення птахів над лінією мальованого карниза («сухариків», що імітува-

ли торцеві частини дерев'яних балок огорожі) (с. 85).

Ця будівля, за образним висловом дослідниці, немов занурена у ніч, про що свідчить колір зоряного неба всередині ніш (білі риси на темному тлі) та фону навколо погрудного зображення Деметри у центрі плафона, оточеного вінком. Це коло, таким чином, відокремлене від загального фону люнетів та плафона, пофарбованого в рожевуватий колір та всіяного пелюстками. На цьому тлі розташовані міфологічні персонажі: Плутон і Кора, Гермес і Каліпсо, птахи та рослини (с. 84—86). За визначенням М.І. Ростовцева, це перший на Боспорі приклад такого зразка декору, так званого квіткового стилю. Богиня ніби перебуває у власному просторі — «другому небі», звідки дивиться у далечінь, виглядаючи дочку, і в той же час погляд її спрямовано до входу у склеп, зустрічаючи померлого. Для небіжчика, якого вносять до склепу, ця зустріч з богинею — «запорука переходу до іншого світу, де буття його буде вічним». Відповідно до цього висловлено припущення, що померлий був розташований у склепі «лицем до лица» із зображенням богині на стелі склепу (с. 83, прим. 10). Дослідниця виходить при цьому з припущення, що взаєморозташування похованого та розписів склепу мало містеріальне підґрунтя. З огляду на езотеричну обрядовість елевсинських містерій, це мало забезпечити, а точніше, закріпити на рівні поховального ритуалу, перевтілення померлого та відродження його у новій якості. Обіцянку відродження містять і деталі розписів, зокрема, виноградні гро- (с. 86—87).

Сама ж традиція розміщення образу божества в колі у центрі стелі, як вважає автор, походить від боспорських ступінчастих склепів IV ст. до н. е., де головна композиція розташовувалася на замковій плиті склепіння. Тут у виступах склепіння — «метафоричних сходах, об'єкті шляху» — наочно передано ідею переходу (с. 83). Таким є, зокрема, архітектурний задум склепу кургану Велика Близниця на Таманському півострові, де знайдено типологічно подібне до керченського склепу 1895 року погрудне зображення Деметри або ж Кори. Таким чином, розміщення і погрудного зображення божества у колі на стелі склепу, і мальованого карниза свідчать про спадковість традицій спорудження на Боспорі поховальних склепів від IV ст. до н. е. до I ст. н. е.

Отмар Яггі у короткому нарисі «Иконография фресок в склепе Деметры в Керчи» подає цікаві порівняння з іншими варіантами цього

сюжету, зокрема, з росписом гробниці Персефони початку III ст. до н. е. у Вергіні (провінція Македонія), а також двома римськими мозаїками, які вважають повторенням відомого розпису IV ст. до н. е., виконаного Нікомахом з Еретрії. О. Яггі наводить думку відомого спеціаліста з античного живопису А. Руверта щодо розписів керченського склепу Деметри як ще одного відтворення розписів Нікомаха, які не збереглися. Дослідник звертає також увагу на незвичність керченської композиції. Зазвичай у сценах викрадення Кори Плутоном бог підземного світу везе напівоголену дівчину, що пручається, але тут Кора спокійно стоїть у колісниці, обережно підтримувана Плутоном. Таким чином, акцент зроблено на шлюбному союзі зі смертю, викраденні, в основі якого любов (с. 99). Особливу увагу до цього аспекту міфу на Боспорі відзначає і О.А. Савостіна, яка вказує на розписи «подвійного склепу» 1873 року, де відтворено сцену не викрадення, а повернення Кори (с. 86).

У глибокому дослідженні А.С. Русяєвої «Деметра Боспорская» виокремлено особливості культу Деметри в цій частині античного світу та простежено його першорядну роль у політичній історії Боспору. Охарактеризовано культові центри, типи святилищ та храмових приношень у різних містах. Культ Деметри існував на берегах Боспору Кімерійського з VI ст. до н. е. — з часів заснування перших грецьких полісів. Але особливого значення він набув наприкінці V—IV ст. до н. е., коли могутність Боспору, що зросла на хлібній торгівлі з Грецією, досягла апогею. А.С. Русяєва підкреслює особливу роль Елевсинського святилища поблизу Афін як провідника політики цього поліса, де утвердилася дружня до Афін династія. «Золотий вік» Афін був таким і для Боспору, а у сфері ідеології це був час розквіту «елевсинізму» та землеробського культу Деметри в цілому. Спочатку, ймовірно, елевсинізм був релігією обраних — царської сім'ї та окремих родів боспорської знаті. Висловлено переконливе припущення відносно участі в елевсинських містеріях одного з боспорських царів, можливо, Сатира I, з сином і онуками, що втілено на рельєфі кінця V ст. до н. е. (с. 124—125, рис. 10). Можна погодитися з думкою дослідниці, що в Павлівському кургані у Керчі та склепах Великої Близниці на Таманському півострові поблизу стародавньої Фанагорії у середині V ст. до н. е. були поховані жриці Деметри із вельможних боспорських родів, посвячені у таїнства містерій в Елевсині. Про це свідчать зна-

хідки у похованнях значної кількості золотих прикрас та теракотових статуєток із відповідною символікою, а також уже згаданий розпис на стелі одного зі склепів Великої Близниці, де розміщено погрудне зображення Деметри чи Кори, що підноситься із підземного світу.

Саме завдяки тісному злиттю з поховальним культом та вірою у спасіння душі (мотив смерті-воскресіння Кори) культ Деметри посилюється у пізньоелліністичний та римський періоди і досягнув розквіту у I—II ст. У цей період розповсюдження «релігій спасіння», зокрема орфічних вчень, поширених із Малої Азії (с. 136), він стає дійсно масовим. Дослідниця наводить висловлювання Цицерона (I ст. до н. е.) про те, що в елевсинські містерії посвячували навіть найвіддаленіші племена. На його думку, це було одним із найціннішого, що створили Афіни для всіх людей, які завдяки їм здобувають не лише людяність і радість життя, але й велику надію на свою посмертну долю (Cic. De Nat. deor. I, 119; De Legg. II, 36).

І в той же час особливими покровителями культу Деметри на Боспорі знову стають царі. Зокрема, є свідчення щодо участі Мітрідата VI Евпатора у вшануванні цієї богині, культ якої, можливо, належав до державних. За онуки Мітрідата Динамії зображення Деметри вперше з'явилося на боспорських монетах (с. 107, 137, 139, рис. 1). Відповідно й у склепі 1895 року повинні бути, як і припускає дослідниця, поховані представники царського роду (зважаючи на майстерність виконання живопису), посвячені до елевсинських таїнств. Містеріальна основа в культурі Деметри перших століть н. е. виражена набагато чіткіше у порівнянні з періодом еллінізму. Про це, зокрема, свідчить розміщений під карнизом фриз у вигляді виноградних лоз — символу вина, важливого елемента елевсинських містерій, а у ширшому сенсі — символу відродження.

Вшанування Діоніса разом з Деметрою та Корою, більш містке, ніж у материковій Греції, можна передбачати на Боспорі ще для IV ст. до н. е. На символічному рівні цей союз можна позначити як вшанування двох священних елементів — хліба і вина (с. 128—129), що свідчить про загальну містеріальну основу елевсинізму та християнства. Культ Деметри на Боспорі перших століть н. е. має виразні риси локальної своєрідності, і це дозволяє іменувати образ, втілений у склепі 1895 року, Деметрою Боспорською. Сюжет, образи, рослинна символіка, архітектурний вигляд склепу — все це свідчить про наслідування традиційному куль-

ту Деметри, що проіснував на Боспорі понад шість століть. Фактично тут, на наш погляд, представлено той самий образ, який втілений у мармуровій храмовій гермі V ст. до н. е. (рис. 4). Хоча обличчя богині збито, можна впізнати його подовжений овал, зачіску, струнку колоноподібну шию. Обличчя Деметри на розписі у склепі поживавлено завдяки легкій асиметрії, та все ж певна епічна нерухомість рис споріднює його зі скульптурою. Цілком ймовірно, як вважає А.С. Русяєва, що герма ця відіграла роль ксоана (стародавнього ідола) у храмі I ст. н. е. (с. 124).

Нарис О.О. Зінко «К вопросу консервации и сохранения склепа Деметры» знайомить читача з понад сторічною історією зусиль по збереженню цього безцінного зразка античного живопису. До його порятунку та вивчення причетні багато людей — реставраторів, будівельників, гідрологів, геологів, мистецтвознавців та археологів. Головними загрозами були вологість у склепі, спорудженому на глибині 5,4 м у глинистому схилі біля витоків річки Чесми — притоки Мелеку, а також жорсткість (агресивність) керченських вод, що призводило до руйнування живопису. Перші реставраційно-зміцнювальні роботи, спрямовані на запобігання нищенню шару тиньку та пігментів живопису, були здійснені ще у 30-х рр. минулого століття. З того часу співробітники Керченського музею провадили регулярні спостереження за станом живопису та рівнем вологості у склепі. Дослідниця перераховує значну кількість актів комісій, проектів та спеціальних програм, що зберігаються в архіві Керченського музею (нині Керченського історико-культурного заповідника). З них частина так і лишилася на папері, а частина не доведена до кінця.

Знаменними стали роки 1959 та 1987. У 1959 р. за проектом Центральних науково-реставраційних майстерень Академії будівництва та архітектури СРСР з каменя-черепашника збудували обвідну повітряну галерею навколо склепу, а в перекритті зробили продухи для вентиляції. Перед дромосом склепу спорудили подвійний павільйон з двох кімнат та проклали дві труби примусової притоково-витяжної вентиляції. Втім, проект був реалізований з істотними відхиленнями, і до 70-х рр. сезонні підтоплення склепу сягнули загрозливих обсягів. У 1987 р. за проектом кримської філії «Укрпівдгідроконунбуду» було споруджено дві гілки кільцевого дренажу та колодязі для відведення ґрунтових вод. Воду зі склепу було відведено. Однак значна частина затвердженого проекту лишилася не-

виконаною, і продовжити роботи з досягнення оптимального режиму для існування склепу та його реставрації не вдалося.

Лише після створення у 1995 р. Благодійного фонду «Деметра» стало можливим не лише планувати, але й діяти. Фонд профінансував проведення французько-українського семінару з проблем реставрації склепу Деметри, проект та спорудження в центрі Керчі у ступці Великих Мітрідатових сходів об'єкту «Факсиміле (технологічна копія) фрескового розпису склепу Деметри» (1997 р.), проектні роботи на будівництво кільцевого дренажу навкруги склепу з відводом їх в міську зливну систему (2000 р.). Тепер у склепі вже нема води, нормалізовано режим вологи, необхідний для збереження фресок. Усе це контролюють спеціалісти київського реставраційного центру «Оберіг». Роботи зі збереження пам'ятки тривають і можна сподіватися, що найближчим часом буде вирішено головне завдання — зміцнення та консервацію шару фарб камери склепу Деметри.

Для спеціалістів та просто широкого кола читачів цікавим буде розділ книги «Технико-технологическое исследование материалов живописи в склепе Деметры». Автор його — технолог-реставратор, заслужений будівельник України Ю.М. Стріленко — протягом багатьох років, з 1977 р., проводила у складі групи спеціалістів спостереження за станом та змінами шару фарби у склепі. Думки спеціалістів про техніку виконання живопису спочатку базувалася лише на візуальних спостереженнях. Розписи склепу були помилково визнані фресковими. Лише у 1962 р. з'явилися висновки, зроблені на підставі фізико-хімічних досліджень. Пізніше для дослідження пігментів та сполучних речовин шару фарб застосовувались новітні фізико-хімічні методи. Самі ці описи складу давніх фарб і техніки читаються з великим захопленням, як детективне розслідування. До того ж, зараз вже практично неможливо знайти придатні для аналізу «чисті» ділянки з добре вцілілим та непорушним численними консерваційними заправками шаром фарби. Як відзначає автор, кристалічні солі та засоленість цього шару наявні практично у кожній пробі, що значно утруднює аналіз. Найскладніші процедури застосовано і для дослідження хімічного складу та структури гіпсового матеріалу, що використовувався для виготовлення тиньку.

Встановлено, що основа під живописом складалася з двох шарів: рожевого гіпсового тиньку з додаванням потовченої кераміки та черепашкового борошна, по якому пензлем нанесено

шар ґрунту завтовшки 0,5—1,0 мм з високоякісного білого гіпсу. По цьому шару вже здійснювався розпис. Можливо, резюмує автор, у цьому криється розгадка своєрідної технології розписів склепу, яка наявністю рожевого тиньку на стіні ввела в оману багатьох знаних дослідників. Як згадувалося, розпис у склепі Деметри тривалий час вважали фресковим. Тоді як насправді має йтися про техніку малюнків по гіпсу (с. 179). Висновок про застосування гіпсових тиньку та ґрунту для підземної споруди виявився, як відзначає Ю.М. Стріленко, доволі несподіваним та навіть несумісним з логікою сучасного мислення. Саме гіпсова підготовка під живопис стала основною причиною руйнування розписів в умовах підвищеної вологості, джерелом сульфатної корозії у склепі. Проведені комплексні дослідження дозволяють остаточно визначитися з технологією консервації роз-

писів і заходами для їх збереження, які, як показали нещодавні (2007 р.) спостереження спеціалістів, успішно здійснюються. І це, резюмує дослідник, слід вважати оптимістичним прогнозом у подальшому збереженні унікальної пам'ятки — склепу Деметри. Найскладнішою та відповідальною частиною проекту збереження пам'ятки буде консервація розписів, яка ще потребує реалізації.

Появу цієї монографії, безперечно, можна вважати помітним явищем у культурному житті України, і не тільки. Окрім ознайомлення широкого кола читачів з видатною пам'яткою культури, це ще й прорив у справі збереження та відродження культурної спадщини. Залишається побажати організаторам та виконавцям проекту успішного продовження їхньої шляхетної справи.

Одержано 28.05.2009

С.С. БЕССОНОВА

Л.Г. Мацкевий, Г.І. Панахид

ПРИРОДНА СИРОВИНА КАРПАТ ТА ЇЇ ВИКОРИСТАННЯ У ПРАІСТОРИЧНІ ЧАСИ І В РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧчі

Одним із визначальних чинників, які у праісторичні часи і в ранньому середньовіччі впливали на вибір людиною місця поселення, роду занять та спеціалізації виробництва, був сировинний. Давні людські популяції у своїй життєдіяльності використовували різні ресурси (камінь, кістку, шкіру, сіль, глину, деревину, ґрунти тощо) та природні умови (мікроклімат, схованки, забезпеченість водою тощо). Наявність або відсутність сировини визначала спосіб існування праісторичних спільнот. Адже людина, щоб існувати, мусить постійно черпати ресурси (сировину) та енергію із навколишнього середовища.

Питанням поширення і локалізації родовищ, місць видобутку та способів використання основних видів природної сировини у Карпатському регіоні було присвячено міжнародну наукову конференцію «Природна сировина Карпат та її використання у праісторичні часи і в ранньому середньовіччі» («Surowce naturalne w Karpatach oraz ich wykorzystanie w pradziejach i wczesnym średniowieczu»), яка відбулася в м. Кросно (Польща) 25—26 листопада 2008 року. Конференцію організував і провів Передкарпатський музей в Кросні. Сесійні засідання відбувалися у конференційній залі цього музею.

За два дні роботи Конференції впродовж трьох сесій було виголошено 20 доповідей. Робочі мови — польська, українська, словацька, чеська, англійська, німецька. У роботі Конференції взяли участь понад 30 науковців із Польщі, Чехії, Словаччини, України, Угорщини та Румунії. Ці країни репрезентували археологи, історики, геологи, петрографи, геофізики і мінералоги, які представляли провідні наукові установи: Ягеллонський університет (м. Краків, Польща), Жешівський університет (м. Жешув, Польща), Університет ім. М. Кюрі-

Складовської (м. Люблін, Польща), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Львівський національний університет ім. І. Франка (м. Львів, Україна), Університет ім. Масарика (м. Брно, Чехія), Металургійно-Гірнична Академія (м. Катовіце, Польща), Угорський національний музей (м. Будапешт, Угорщина) та інші установи.

Відкриваючи Конференцію, до присутніх звернувся директор Передкарпатського музею в Кросні Ян Ганцарський, який привітав учасників і побажав плідної роботи. Про важливість цієї наукової міжнародної зустрічі та актуальність тематики говорили у своїх виступах професор Ян Махнік та професор Павел Вальде-Новак.

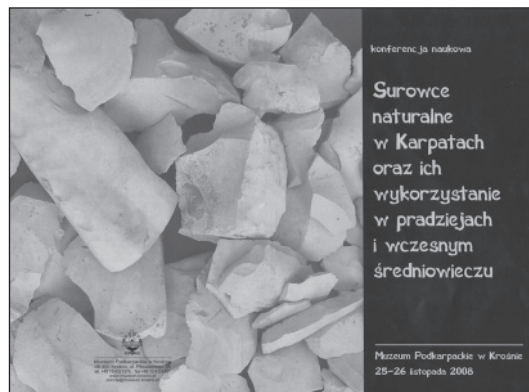
Перша сесія проходила під головуванням професора Жешівського університету Яна Махніка. Було виголошено сім доповідей, тематика яких торкалася проблем визначення родовищ кам'яної сировини у Карпатах, характеристики окремих порід та мінералів, використовуваних давньою людиною. Доповідь **Мацея Павліковського** «Характеристика окремих кременистих порід Карпат» стосувалася результатів петрографічних аналізів різновидів кременю, проведених на основі шліфів, взятих із різних частин Карпат. **Каталін Біро** у доповіді «Кам'яна сировина з Угорщини» представила детальну характеристику видів кам'яної сировини (поширення родовищ, фізичні характеристики) та використання її для виготовлення знарядь давніми мешканцями регіону. Про геологію Моравії та природну сировину цього регіону (зокрема, роговців типу Крульовскі Лес та Боршіце) розповів **Антонін Пріхистал** у доповіді «Сировина, з якої виготовлені артефакти, виявлені у різних геологічних формаціях Карпат на Моравії». **Еугеніуш Фольтин**, **Едельгарда Фольти** і **Леонард Йохемчик** у доповіді «Екзотична сировина в інвентарі нижнього і середнього палео-

літу у північно-західній частині польських Карпат» охарактеризували артефакти з найбільших археологічних пам'яток регіону та сировину, з якої вони виготовлені. Встановлено, що природні родовища окремих порід розташовані за 150—200 км від поселень, на яких виявлено артефакти, що свідчить про можливі міграції палеолітичного населення. Про родючість ґрунтів, як один із чинників локалізації землеробських поселень, доповів **Стефан Скіба** у виступі «Ґрунти Карпат і їх роль у розвитку землеробських поселень». **Андрас Марко** у доповіді «Поширення кам'яних матеріалів у середньому палеоліті на півночі Угорщини» розповів про види кам'яної сировини, зокрема різновидів кремню, локалізацію давніх копалень та місця знахідок артефактів. Про «Проблеми так званого «флішового радіоляриту» в праісторії» доповів **Павел Вальде-Новак**. Доповідач подав вичерпну характеристику типів каменю, які використовували давні люди регіону польських Карпат для виготовлення знарядь.

У дискусії взяли участь **Е. Фольтин**, **М. Павліковський**, **А. Пріхистал**, **П. Вальде-Новак**. Головним питанням до обговорення була локалізація природних родовищ флішових радіоляритів у Карпатах. Було запропоновано організувати зустріч праісториків, геологів, петрографів, зібрати весь наявний матеріал стосовно родовищ кам'яної сировини у Карпатах та місць локалізації артефактів і створити єдину базу даних у вигляді спільної монографії.

На другій сесії, під головуванням професора Ягеллонського університету **Павла Вальде-Новака**, було виголошено дев'ять доповідей. Розпочалося засідання із доповіді **Маріяна Соґака** «Кам'яна сировина у праісторії Словаччини як доказ міжкультурних зв'язків населення північного і південного схилів Карпат». Доповідач охарактеризував палеолітичні копальні кремню на території Польщі та артефакти, виготовлені з цього матеріалу, знайдені на території Словаччини. Проаналізувавши матеріал, автор висловив припущення про міжкультурні зв'язки давнього населення Карпатського регіону. **Іван** та **Міхал Хебени** у доповіді «Природні родовища радіоляритів на території Білих Карпат» показали локалізацію природних покладів цієї сировини та місць її видобутку. Авторський колектив **Еугеніуш** і **Едельгарда Фольтини**, **Ян Ваґа** та **Леонард Йохемчик** доповіли про «Так звані «глівіцькі» радіолярити. Походження, родовища, використання».

Питання термінології, локалізації родовищ, визначення видозмін кременистих порід ви-

Програма міжнародної наукової конференції «Природна сировина Карпат та її використання у праісторичні часи і в ранньому середньовіччі»

кликали дискусію, у якій виступили **М. Павліковський**, **А. Богуцький**, **К. Біро** і **П. Вальде-Новак**. Було запропоновано активніше залучати до археологічних досліджень спеціалістів: геологів, петрографів, мінералогів.

Доповідь «Кам'яна сировина з палеолітичних стоянок Галицького Подністер'я (Східне Передкарпаття)» представила група авторів: **Марія Ланчонт**, **Андрій Богуцький** і **Олександр Ситник**. Подністер'я, де зафіксовані значні поклади кремню в туронських та сеноманських відкладах, є одним із найбільших районів скупчення палеолітичних пам'яток. Вважається, що наявність кам'яної сировини та доступність її видобутку були одними із визначальних чинників освоєння цього регіону палеолітичним населенням. **Леонід Мацкевий** і **Галина Панахид** представили доповідь «Кам'яна сировина у мезоліті заходу України». Дослідження показують, що локалізація мезолітичних пам'яток зіставна із родовищами кам'яної (зокрема, крем'яної) сировини. Серед артефактів наявні також вироби із токайського, трансільванського, закарпатського та прикарпатського обсидіану, який значно краще ідентифікується у порівнянні з іншою кам'яною сировиною. Доповідь **Олександра Ситника** і **Наталії Булик** «Крем'яна сировина із поселення Молодове V (дослідження 1998—1999 рр.)» стосувалася характеристики артефактів, виготовлених із місцевого сеноманського та транспортованого річковими потоками із верхнього Подністер'я туронського кремню. Питанням використання праспільнотами органічної сировини була присвячена доповідь **Віоли Добосі** «Кістки, зуби і роги в палеоліті». У доповіді **Марціна Шеліґи** «Значення карпатського обсидіану для найдавніших землеробських племен на польських землях» були локалізовані природні родовища обсидіану в Карпатах. Ав-

Дискусія. Виступає Еугеніуш Фольтин (Польща)

Виступає професор Жешівського університету Ян Махнік (Польща)

тор також навів типологію знарядь, виготовлених із цього матеріалу. Завершальною на сесії була доповідь «Соляні та рудні родовища і поширення металообробного промислу в бронзі на території Північної Трансільванії», яку представив **Кароль Качсо**.

По закінченні сесії відбулася дискусія, у якій виступили І. Хебет, Я. Махнік, Л. Мацкевий. Йшлося про різновиди обсидіану, типологію кременю, використання солі. Було запропоновано створення єдиного банку зразків порід (зокрема кременю). К. Біро поінформувала, що німецькі науковці створили веб-сайт, на якому представлено колекцію порід з території Європи, зокрема з Карпатського регіону,

які використовувала давня людина для виготовлення знарядь.

На **третій сесії**, яка відбулася під головуванням професора Інституту геології Університету ім. Масарика Антоніна Пріхистала, було виголошено чотири доповіді. **Віктор Войнаровський** у виступі «Сировинна база давнього чинбарства Східного Передкарпаття» проаналізував сировинні чинники розвитку цього промислу, зокрема, наявність покладів вапняку, гіпсу, запасів води, певних порід дерев, кісток, дьогтю тощо. Доповідь **Наталії Войцещук** і **Наталії Шевченко** «До методики дослідження керамічних комплексів на ранньослов'янських та давньоруських пам'ятках (за матеріалами поселення Завишень—Жвирка)» стосувалася результатів мінералого-петрографічного аналізу артефактів з метою встановлення складу керамічних мас. У доповіді «Використання природних мінералів у залізоробній справі липицьких племен» **Роман Берест** акцентував увагу на тому, що наявність покладів болотних руд та деревини для випалювання деревного вугілля була одним із визначальних чинників формування залізоробного промислу. Заключна доповідь «Карпатські строкаті сланці — джерело червоних сполук заліза», яку представила **Йоанна Тромбська**, стосувалася локалізації родовищ, аналізу фізико-хімічних властивостей залізистих мінералів, які використовувалися для різних цілей, наприклад, для фарбування.

Після виголошення доповідей, передбачених програмою Конференції, відбулася **підсумкова дискусія**. О. Ситник, розпочинаючи дискусію, відзначив розмаїтість тематики і географії та міждисциплінарний характер доповідей,

виголошених на Конференції. А. Богуцький звернувся до фахівців із закликом залучати до цієї проблематики молодих науковців, зокрема, через виконання відповідних магістерських робіт. М. Павліковський зазначив, що основним об'єднавчим чинником для учасників Конференції є територія досліджень — Карпати. Тому напрацьовані матеріали слід уніфікувати, звести до єдиних параметрів, створивши комп'ютерну базу даних, щоб вони стали загальнодоступними і зручними у використанні у всіх частинах Карпатського та інших регіонах. На незначну кількість виголошених на Конференції комплексних доповідей, які б охоплювали реконструкції в системі «родовище — артефакт», звернув увагу В. Войнаровський. К. Біро підсумувала результати Конференції як такі, що стануть корисними для фахівців різних спеціальностей. Л. Мацкевий звернув

увагу присутніх на незначну кількість доповідей стосовно дослідження печерних комплексів, а також на брак виступів професійних петрографів, що призводило до непорозумінь у використанні термінології. П. Вальде-Новак детально проаналізував доповіді учасників, акцентуючи увагу на широкій географії і тематиці повідомлень. Завершив дискусію директор Передкарпатського музею Я. Ганцарський, який, підводячи підсумки, сказав, що актуальність цієї зустрічі полягає в тому, що вона була організована для потреб самих науковців. Він подякував присутнім за підготовлені доповіді та активну участь в обговореннях.

Учасники Конференції оглянули експозицію музею. Жваве зацікавлення викликав відділ археології, де, крім артефактів із різноманітних поселень, було представлено колекцію кам'яної сировини з Карпатського регіону.

В.А. Колеснікова, І.В. Черновол

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ ОЧИМА ЧИТАЧІВ

У сучасному світі глобальної інформатизації важливим є співіснування друкованих і електронних джерел інформації. Саме тому змінюється роль і розширюються функції бібліотек як основного накопичувача даних. Для задоволення потреб сучасного читача, забезпечення оперативного доступу до всіх бібліотечно-інформаційних ресурсів, як власного виробництва, так і придбаних, бібліотекам необхідно освоювати і застосовувати сучасні досягнення в галузі інформаційних, комунікативних і мультимедійних технологій (Богза 2002).

Головним завданням наукової бібліотеки Інституту археології НАН України завжди було і є оперативне забезпечення доступу до інформації та знань на будь-яких носіях, залежно від запитів користувачів. Тому пріоритетними напрямками діяльності бібліотеки є, передусім, удосконалення бібліотечно-інформаційних послуг, впровадження сучасних інформаційних

технологій у процесі формування та популяризації бібліотечно-інформаційних ресурсів і створення власних електронних продуктів.

Успішність функціонування бібліотеки як центру інформації вимагає систематичного вивчення ефективності використання бібліотечно-інформаційних ресурсів, динаміки інформаційних потреб користувачів, їх інформаційної поведінки і пропозицій, що висловлюють постійні (та потенційні) користувачі. Саме ці чинники визначили актуальність дослідження, проведеного науковою бібліотекою Інституту археології у квітні—травні 2008 року.

Головною метою дослідження було визначення основних напрямів подальшої діяльності бібліотеки.

Гіпотеза дослідження була сформульована як потреба в розвитку електронних ресурсів і розширенні та вдосконаленні сфери бібліотечно-інформаційного обслуговування.

Зауважимо, що не претендуючи на суто соціологічне дослідження, ми все-таки нама-

галися якомога ефективніше застосовувати принципи і методи соціології.

Проведене дослідження за своєю тривалістю належить до експрес-досліджень (терміном до двох місяців); за завданнями — до прикладних (використовується для вивчення шляхів, форм та засобів вдосконалення діяльності конкретного соціального об'єкта). У дослідженні застосовувалися методи опитування та включеного спостереження (Ядов 1995, с. 130). Анкетне опитування — один з основних і найпоширеніших методів опитування, що забезпечує анонімність і, таким чином, дає змогу ефективніше досліджувати предмет. У дослідженні було використано роздаткове анкетування, за якого опитувані (респонденти) отримували анкету, самі читали запитання та фіксували відповіді. Включене неструктурне спостереження передбачає пряму реєстрацію подій у природній ситуації, яку дослідник спостерігає зсередини.

Кількість респондентів, залучених до дослідження, становила 85 осіб. Усі вони співробітники Інституту археології і читачі наукової бібліотеки ІА НАНУ. Вік респондентів — від 21 до 70 років, посада — від лаборанта до завідувача відділу. У дослідженні брали участь чоловіки і жінки. Схема формування вибіркової сукупності — за принципом простого випадкового відбору (респондентами стали співробітники Інституту археології — читачі наукової бібліотеки, які зголосилися дати відповідь).

Варто зазначити, що кількість вибіркової сукупності (85 респондентів) відносно генеральної сукупності (160 спеціалістів ІА НАНУ), чітко дотримуючись принципу соціологічного дослідження, не можна вважати репрезентативною. Проте серед спеціалістів Інституту, наукових співробітників усіх рангів і лаборантів є ті, що працюють поза межами Києва (Одеса, Львів тощо) і не були охоплені дослідженням. Враховуючи цей чинник, а також те, що вибірка сукупність складає 53 %, ми вважаємо її достатньо представницькою.

Анкету розробили та доопрацювали після пілотного дослідження автори статті. Вона включає 16 запитань, на кожне з яких потрібно було дати один з чотирьох варіантів відповідей: «так», «скоріш за все, так», «скоріш за все, ні», «ні». При узагальненні відповідей на запитання для більшої наочності ми віднесли відповіді «скоріш за все, так» до «так», а «скоріш за все, ні» до «ні». Анкету було складено таким чином, що запитання не групувалися тематично, тому респондент не був налаштований на стереотипні відповіді.

Проте, описуючи результати дослідження, ми, для більшої наочності, подали їх за тематичним принципом:

Якість надання бібліотечних послуг.

Чи задовольняє Вас рівень роботи бібліотеки в цілому?

так — 92 %   ні — 8 %

Чи задовольняє Вас рівень інформаційного обслуговування в бібліотеці?

так — 75 %   ні — 25 %

Чи задовольняє Вас кількість та асортимент нових надходжень?

так — 42 %   ні — 58 %

Чи відчуваєте Ви потребу в індивідуальному тематичному інформуванні та анонсах виставок нових надходжень?

так — 61 %   ні — 39 %

Кваліфікація та імідж бібліотечного персоналу.

Чи задовольняє Вас кваліфікація бібліотечного персоналу?

так — 99 %   ні — 1 %

Чи влаштовує Вас імідж бібліотечного персоналу?

так — 86 %   ні — 14 %

Правила та графік роботи.

Чи задовольняє Вас графік роботи бібліотеки?

так — 93 %   ні — 7 %

Чи вважаєте Ви достатнім передбачений правилами термін видачі книг на абонемент — 2 місяці?

так — 72 %   ні — 28 %

Чи потрібне застосування санкцій до боржників?

так — 78 %   ні — 22 %

Електронні бази даних.

Чи потрібен Вам доступ до електронного каталогу бібліотеки?

так — 94 %   ні — 6 %

Чи віддаєте Ви перевагу електронному каталогу перед паперовим?

так — 72 %   ні — 28 %

Чи вважаєте Ви за необхідне створення електронного каталогу видань минулих років?

так — 97 %   ні — 3 %

Чи вважаєте Ви за потрібне мати доступ до каталогу бібліотеки з власного ПК через Інтернет?

так — 88 %   ні — 12 %

Чи потрібен Вам Інтернет у приміщенні бібліотеки?

так — 69 %   ні — 31 %

Технічне обладнання.

Чи вважаєте Ви за потрібне мати в читальному залі сучасні:

комп'ютер?	так — 92 %	ні — 85 %
принтер?	так — 88 %	ні — 12 %
сканер?	так — 90 %	ні — 10 %
ксерокс?	так — 99 %	ні — 1 %

Окрім того, в анкеті було запропоновано висловити свою думку, якщо вона не відображена у поданих запитаннях. Узагальнені результати таких висловлювань наступні:

1. Побажання добра, успіху, щастя, терпіння та гідної зарплати співробітникам бібліотеки.

2. Створення повнотекстових баз даних, ре-троспективного каталогу, локальної комп'ютерної мережі.

3. Створення комфортних умов праці для читачів і співробітників.

4. Технічне переобладнання приміщень фонду, рухомі стелажі, вільний доступ до літератури, окреме приміщення для техніки.

5. Ширші фінансові можливості для придбання більшої кількості літератури.

6. Застосування санкцій до боржників, прохання не видавати на руки книги, наявні в одному примірнику.

7. Дотримання тиші в читальному залі.

8. Готовність допомагати роботі бібліотеки.

Включне спостереження проводилось не лише впродовж вказаного терміну (два місяці), а й більш тривалого часу: протягом майже двох останніх років. Результати спостереження не були запротокольовані, як цього вимагає соціологічний метод, а фіксувалися під час обговорення результатів дослідження, за свідченнями співробітників бібліотеки. Ми визнали доречним подати результати спостереження за тими самими блоками, що й результати анкетування.

Якість надання бібліотечних послуг.

Рівень роботи бібліотеки в цілому влаштовує переважну більшість співробітників. Бувають нарікання, які здебільшого пов'язані з відсутністю потрібних книжок. Часто читачі зазначають, що в бібліотеці затишно, що атмосфера привітна і доброзичлива, приємно працювати. В той же час є й інша точка зору, яка, на жаль, висловлюється у вигляді нічим не підкріплених заяв, що співробітники бібліотеки нічого не роблять, лише чай п'ють.

Рівень інформаційного обслуговування в бібліотеці. Складається враження, що читачам хочеться чогось більшого, проте вони не завжди чітко формулюють свої побажання (або не формулюють їх взагалі). Приклад зауваження: «Чому у вас не така бібліотека, як у Німеччині?»

Кількість та асортимент нових надходжень читачів не завжди задовольняє. Вони хотіли б отримувати більшу кількість і ширший асортимент нових надходжень, їм бракує періодичних видань, праць, випущених в інших містах України, читачі відчувають нестачу регулярного притоку російськомовної наукової літератури.

Читачі мають потребу в анонсах виставок, досить часто про це запитують. Меншою мірою потребують індивідуального інформування, зазначаючи, що спроможні самі розібратися.

Кваліфікація та імідж бібліотечного персоналу.

Серйозних нарікань щодо кваліфікації персоналу немає. Певні непорозуміння, можливо, виникали, хіба що при появі нових співробітників. Читачі вказують, що бібліотекар може швидко за кількома характеристиками книги знайти потрібну літературу, зокрема й за електронним каталогом, що завжди на всі запитання отримують вичерпну відповідь, що зі співробітницями бібліотеки приємно спілкуватися. Зазначають також, що яскравий, почасти екстравагантний одяг не заважає, а навпаки стимулює до роботи.

Правила та графік роботи.

Графік роботи бібліотеки влаштовує переважну більшість співробітників. Інколи, що-правда, є поодинокі справедливі нарікання на ранкові запізнення.

Термін видачі книг на абонемент на 2 місяці переважну більшість читачів влаштовує. Водночас спостерігаються систематичні порушення цього терміну, книги подекуди роками не повертаються до бібліотеки. Часто читачі висловлюються за вживання санкцій проти боржників, особливо коли чекають потрібну книгу по півроку, проте не зазначають, які саме повинні бути санкції. Однак регулярних перереєстрацій читачі бібліотеки не дотримуються.

Електронні бази даних.

Користування електронним каталогом ще не стало звичкою. Ним цікавиться лише частина читачів, переважно молодшого віку, які позитивно оцінюють існування такого каталогу, запитують, чи можна його перекинути на диск і користуватися вдома. Іноді відвідувачі через невміння користуватися комп'ютером про-

сять бібліотекаря знайти за каталогом потрібну книгу.

Перевага електронного каталогу чи паперового.

Відчутна перевага віддається паперовому каталогу. При цьому читачі зазначають, що навіть у разі існування електронного, паперовий каталог треба продовжувати.

Створення електронного каталогу видань минулих років.

Запитання про електронний каталог видань минулих років (ретроспективний) ставлять достатньо часто: наголошують, що він необхідний, зокрема і його постатейна частина. Ще частіше наголошують на потребі тематичного пошуку (зокрема електронного).

Дедалі частіше читачі запитують, коли буде можливий доступ до каталогу бібліотеки через Інтернет. Запити чи існує в бібліотеці доступ до Інтернету, поодинокі.

Технічне обладнання.

Найчастіше читачі наполягають на тому, що в бібліотеці конче потрібен ксерокс, рідше, хоч і теж доволі часто, запитують про наявність сканера, ще рідше — про необхідність щось роздрукувати (потреба в принтері). Нові комп'ютери для користування в читальному залі читачі вважають вкрай необхідними. Застарілого комп'ютера у залі відвідувачі часто лякаються, запитуючи, «на яких дровах він працює», як він включається, дивуючись, що така техніка взагалі може працювати: «Боже, який він у вас!». Також є справедливі нарікання на існування одного комп'ютера для читачів.

Переходячи до аналізу отриманих результатів, зазначимо, що для наочності, враховуючи логіку викладу матеріалу, ми подаємо його за тими ж п'ятьма тематичними блоками, в межах яких описувались результати дослідження.

Якість надання бібліотечних послуг.

Проведене дослідження доводить, що якість надання бібліотечних послуг влаштовує переважну більшість читачів. Результати анкетування показали, що рівнем роботи бібліотеки в цілому задоволені 92 % читачів. Це повністю збігається з результатами спостережень і свідчить про високу оцінку роботи наукової бібліотеки Інституту археології. Така оцінка не виключає існування неминучих недоліків у роботі, викликаних найрізноманітнішими чинниками. Для вирішення подібних питань цілком доречною є конструктивна критика як позитивний рушій будь-якої роботи. Проте окремі висловлювання про повну бездіяльність, отримані в ході спостереження, важко вважати констук-

тивною критикою, оскільки вони не містять конкретних зауважень і свідчать, скоріш, про особисте негативне ставлення окремих співробітників до бібліотечного персоналу, а не про якість надання бібліотечних послуг.

Поняття рівня роботи бібліотеки включає і комфортні умови роботи читача. Тому важливо, що останнім часом, завдяки появі кондиціонерів, нормалізувався температурний режим у читальному залі. Таким чином, можна зазначити, що зауваження читачів з цього приводу вже вдалося врахувати.

У той же час рівень інформаційного обслуговування читачі оцінюють як недостатньо високий. Про це свідчать і результати анкетування (лише 75 % задоволених) і результати спостереження. Складається враження, що у цьому випадку ми маємо справу з доречним прагненням чогось кращого (можливо баченого в інших країнах), яке, однак, не формулюється у вигляді конкретних запитів та пропозицій.

Кількістю та якістю нових надходжень не задоволена переважна більшість читачів (58 %). Бажання отримувати більшу кількість та ширший асортимент нових надходжень, зокрема російськомовних видань, виявляють і результати спостереження. Проте вони не дають настільки вираженої картини. Можливо, з певних причин, читачі не завжди висловлюють з цього приводу свої думки, напевно, розуміючи, що у вирішенні цього актуального питання не все залежить від співробітників бібліотеки. Варто зазначити, що, на жаль, не всі читачі усвідомлюють свою роль в отриманні більшого притоку наукової літератури. Маючи тісні зв'язки із регіонами України, закордонними колегами, співробітники не завжди пам'ятають про необхідність забезпечення бібліотеки Інституту археології новою літературою. Маємо навіть сумні приклади, коли співробітники ІА НАНУ не приносять до бібліотеки власні видання.

Зіставивши результати спостереження з результатами анкетування, ми дійшли висновку, що високий відсоток читачів (61 %), які потребують індивідуального тематичного інформування і анонсів виставок нових надходжень, відображає потребу, скоріш, в останньому. В анонсах виставок зацікавлені усі без винятку, на них завжди чекають. Можливо, індивідуальне тематичне інформування потрібне меншою мірою, а можливо, ми не зовсім коректно сформулювали запитання і його сенс виявився не достатньо зрозумілим респондентам.

Кваліфікація та імідж бібліотечного персоналу.

Розпочинаючи дослідження, ми не очікували на таку високу оцінку читачів нашої діяльності, що приємно вразило. Зробивши висновок про спостереженнях про загальне задоволення рівнем кваліфікації співробітників бібліотеки, ми все ж не сподівалися отримати такі результати анкетування — 99 %! Настільки високу оцінку ми вважаємо авансом і будемо намагатися якнайповніше їй відповідати.

Певною мірою такий результат — задоволення читацьких запитів — ми отримуємо завдяки досить злагодженій роботі всієї команди, взаємодоповнюваності та взаємодопомозі. Зазвичай, якщо запит читача перевищує професійні можливості співробітника, він переадресується більш кваліфікованому в цій галузі, інколи відповідь знаходиться завдяки колективним зусиллям. Значну увагу ми завжди приділяємо і професійному зростанню, що є необхідною запорукою якісної роботи. Єдине, що засмучує, це сьогоднішня відсутність можливості стимулювати це професійне зростання за рахунок підвищення платні, оскільки всі співробітники бібліотеки, займаючи найвищу посаду — провідного бібліотекаря, отримують зарплатню рівня старшого лаборанта.

Дещо нижчим було задоволення іміджем бібліотечного персоналу (86 %), хоча, напевно, ми досить загально сформулювали це запитання, тому нез'ясованим залишилось, якими ж нас хочуть бачити наші читачі.

Правила та графік роботи.

Стосовно графіка роботи ніяких несподіванок результати дослідження не виявили. Він звичний, влаштовує переважну більшість читачів (93 %), хіба що інколи студенти чи приїжджі запитують, а чи працює бібліотека у вихідні. Відповідаємо, що ні, хоча насправді досить часто працює і у вихідні, і ще частіше — вечорами, оскільки певну частину роботи, що потребує уваги, зосередженості тощо, враховуючи цілу низку чинників, виконуємо саме в цей час. Проведене дослідження допомогло нам також виявити й цю проблему, частково пов'язану із потребою переструктурувати свій робочий час.

Болюче питання правил, передусім терміну видачі книг на абонемент, однозначної відповіді не отримало. З одного боку, 72 % читачів вважає термін 2 місяці цілком достатнім для опрацювання книги. Ще більша кількість читачів (78 %) висловлюються за вживання санкцій проти боржників. Такі показники повніс-

тю підтверджують і результати спостереження. Це цілком зрозуміло, оскільки всі хочуть вчасно отримувати потрібну літературу, проте виникає природне запитання, звідки ж тоді беруться боржники. Список затятих боржників, які ми склали навесні 2008 року, нараховував близько 40 осіб. І це були лише ті співробітники, які тримали книги більше року (в деяких випадках кілька років) і не повернули їх навіть після кількох нагадувань! Складається стійке враження, що досить часто двомісячний термін користування книгою вважається прийнятним, коли йдеться про когось іншого, а не про самого себе.

Оскільки один з авторів статті є кандидатом історичних наук, а інший — веде плідну дослідницьку діяльність, то ми цілком можемо зрозуміти небажання читача розлучатися з потрібною книгою. Проте звернемо увагу на перелік дій, які вжили співробітники бібліотеки для повернення заборгованої літератури лише 2008 року: перевірили всі читацькі формуляри; виписали борги кожного читача; склали списки і довели їх до відомих завідувачів, учених секретарів відділів, кожного боржника; підготували і зробили повідомлення на бібліотечній раді, підготували подання до наказу директора, оприлюднили списки боржників, які позбавлені права користування бібліотекою (близько 20 читачів-співробітників Інституту досі мають давні заборгованості). Таким чином, виникло величезне додаткове робоче навантаження: принаймні одна година робочого часу щодня витрачалася на подолання заборгованості. Отже, сили і час, які можна було б ефективно використовувати, відволікаються на роботу з боржниками.

Напевно, слід шукати прийнятний для всіх компроміс між наявними правилами та актуальними потребами читача. Як можливі варіанти можна запропонувати читачам оцифрувати потрібні їм на тривалий термін книги і журнальні статті, з подальшим представленням електронної версії до бібліотеки, а авторам — надавати електронні копії нових книг тощо.

З'ясовуючи питання правил, варто торкнутися й такого неписаного правила роботи в бібліотеці як тиша. На превеликий жаль, цього правила часто не дотримуються ні читачі, ні бібліотечний персонал. Певною мірою співробітників бібліотеки виправдовує відсутність відмежованої робочої кімнати, проте зауваження щодо дотримання тиші, висловлене в додатках до анкети, вважаємо цілком доречним.

Електронні бази даних.

При підрахунку даних анкетування ми були здивовані високим відсотком читачів, які віддають перевагу користуванню електронним каталогом — 72 %. До того ж, ці дані зовсім не збігаються з результатами спостереження, за якими до електронного каталогу звертається невелика частка відвідувачів. Напевно, головний сенс результатів анкетного опитування полягає в тому, що переважна більшість науковців вже призвичаїлась до електронних технологій і, відповідаючи на запитання анкети, таким чином демонструвала свою готовність їх використовувати.

Проте, на нашу думку, на цьому шляху стоять принаймні дві головні перешкоди. По-перше, наявне технічне обладнання, призначене для роботи в читальному залі бібліотеки (один комп'ютер зразка 1998 року) не заохочує до його використання, хоча маємо надію виправити цю ситуацію найближчим часом. По-друге, набагато складніша і серйозніша проблема, а саме, доступність в електронному каталозі лише частини книжкового фонду: надходжень за останні 10 років. Тому в ретроспективному пошуку літератури читачі й звертаються до паперового каталогу, не маючи можливості задовольнити свою потребу іншим чином.

Результати спостереження і анкетування (97 %) засвідчують, що читачі достатньо часто наголошують на нагальній потребі створення ретроспективного каталогу. Поділяючи таку думку, мусимо відверто сказати, що в межах звичайного робочого часу, у теперішньому складі колективу розпочати цю роботу можливо. Проте виконання її, враховуючи обсяги книжкового фонду наукової бібліотеки Інституту археології — понад 80 тисяч примірників — розтягнеться на десятиріччя. Це колосальні часові затрати і жодна з відомих нам бібліотек не вирішувала їх лише завдяки роботі власних співробітників. Певні кроки на цьому шляху вже було зроблено: бібліотека доклала чималих зусиль для придбання бібліотечної програми ІРБІС, яка відповідає всім міжнародним вимогам до сучасних бібліотечних систем. ІРБІС підтримує довільну кількість баз даних і роботу будь-якого типу без обмеження кількості користувачів; вона повністю сумісна з міжнародними форматами UNIMARC, RUSMARC, завдяки чому можливе використання даних споріднених бібліотек. Програма дозволяє здійснити швидкий пошук за будь-яким елементом опису, підтримує повні тексти, графічні дані, має широкі можливості для адаптації до умов роботи конкретної бібліотеки.

Значно розширити пошукові можливості читача можна було б завдяки наявності доступу до Інтернету в приміщенні бібліотеки. Таку потребу на сьогодні, за результатами опитування, відчувають 69 % читачів. Тривалі очікування приєднання бібліотеки до мережі Інтернету у 2008 р. таки виправдалися. Проте приєднано лише робоче приміщення, а перешкодою у поширенні мережі на читальний зал стала відсутність там комп'ютерного обладнання сучасного рівня.

Відсутність доступу до Інтернету стоїть і на заваді використання співробітниками повнотекстових баз даних кількох закордонних наукових видавництв, які вже третій рік поспіль підписує для установ НАН України Національна бібліотека України імені В. Вернадського. Користування цими ресурсами можливе лише з IP-адреси наукових Інститутів.

88 % читачів зазначили, що мають потребу віддаленого доступу до електронного каталогу бібліотеки, хоча спостереження виявили менше охочих. Напевно в цьому випадку ми також маємо справу, з одного боку, з готовністю до використання можливостей сучасних технологій, а з іншого — з неможливістю цю готовність втілити в життя. На сайті Інституту серед переліку відділів існує й наукова бібліотека Інституту, проте своєї сторінки вона не має. Вирішення питання створення веб-сторінки бібліотеки, як і питань доступу до Інтернет-ресурсів, впровадження нових технологій, відпрацювання бібліотечної програми конче потребують постійної технічної підтримки.

Технічне обладнання.

Бажання читачів користуватися сучасним технічним обладнанням у читальному залі бібліотеки є однозначним і цілком природним. Це підтверджують анкетування і спостереження. Найбільше потребують ксерокса (99 %), сучасних комп'ютерів (92 %), сканера (90 %) та принтера (88 %). Звісно, кількість наявної в бібліотеці техніки поступово збільшується, проте це відбувається дуже поступово. Щоправда, трапляються і дивні, майже казкові речі: нещодавно один з читачів подарував бібліотеці сканер.

Підсумовуючи результати, вкажемо, що, на нашу думку, гіпотезу щодо існування потреби читачів наукової бібліотеки Інституту археології в розвитку електронних ресурсів і розширенні та вдосконаленні сфери бібліотечно-інформаційного обслуговування повністю підтвердили дослідження. Тепер ми знаємо, що насправді потрібно читачу, і це повністю збігається з нашим розумінням напрямів подаль-

шої діяльності, планами і бажаннями. Проте постає наступне запитання: яким чином цього досягти і якими мають бути конкретні кроки на цьому шляху. Багато чого ми можемо і мусимо зробити самі. Багато в чому подальша доля бібліотеки залежить від того, наскільки активними, зацікавленими і спроможними будуть усі її читачі, оскільки це НАША З ВАМИ бібліотека. 2009 р. вона, як і весь Інститут, відзначатиме своє 90-річчя. І все її теперішнє надбання — це результат спільної роботи значної кількості причетних до неї людей, зокрема, двох колишніх

завідувачів бібліотеки з понад 30-річним стажем: Є.О. Дзбановського та К.С. Корнієнко.

Тож щиро запрошуємо всіх до співпраці. Усі зауваження, пропозиції, побажання, будь-які форми допомоги, запропоновані заходи тощо будуть сприйняті, обговорені та враховані. З цією метою створено Благодійний фонд сприяння розвитку бубліотечної та архівної справи імені Федора Вовка (ел. адреса: bibliarch@mail.ru) Дійсно якісні зміни можливі лише за умови Вашого активного втручання, шановні читачі.

Богза Н.Ф. Информационные ресурсы современной библиотеки: от накопления к развитию и эффективному использованию // Библиотеки и ассоциации в меняющемся мире: новые технологии и новые формы сотрудничества: Труды 9-й международной конференции «Крым-2002». — М., 2002. — С. 754—758.

Гядов В.А. Социологическое исследование.— Самара, 1995.

Одержано 18.11.2008

До 70-річчя ОКСАНИ ОМЕЛЯНІВНИ ФРАНКО

---

11 квітня 2009 р. доктору історичних наук, професору Львівського національного університету Оксані Омелянівні Франко виповнилося 70 років.

Народилася О.О. Франко в м. Калуші на Івано-Франківщині в родині брата Івана Франка — Онуфрія, себто є внучатою племінницею Великого Каменяря. У 1955 р. закінчила Калуську середню школу № 1, а в 1960 р. — історичний факультет Львівського державного університету. З 1960 по 1968 рік проживала в Санкт-Петербурзі (тоді Ленінграді), де працювала науковцем у центральних державних архівах, далі понад два десятиліття мешкала у Києві. В ті роки (1968—1975) Оксана Франко — старший науковий співробітник та завідувач відділу Центрального державного історичного архіву в Києві.

П'ятнадцять років життя (1975—1990) Оксана Омелянівна присвятила українській археології, працюючи завідувачем Наукового архіву Інституту археології в Києві, періодично виїжджала в археологічні експедиції, щоб «відчутти смак» справжнього польового дослідження. Науковий

архів Інституту археології є одним з найбільших академічних архівів України і нараховує понад 200 тис. одиниць зберігання за XVIII—XXI ст. Щорічно, у часи роботи в архіві О.О. Франко, до архіву надходили 180—200 звітів не тільки українських археологів, а й союзних та іноземних вчених, які проводили археологічні розкопки на теренах України. Їх описували, систематизували, на них складали картотеку для введення інформації в обіг. Саме з архіву розпочалась комп'ютеризація в інституті. Особливо бережно О.О. Франко ставилась до особових архівів і всіляко сприяла їх збору, опрацюванню і публікації матеріалів. Під її керівництвом опрацьовано особові архіви Л.М. Славина, Л.Д. Дмитрова, В.П. Петрова, Музею старожитностей при Київському університеті та багато інших. Як спеціаліст в галузі археологічного джерелознавства та історії науки Оксана Франко написала понад 20 оглядів архівної спадщини видатних археологів України, серед яких: Федір Вовк, Данило Щербаківський, Вікентій Хвойка, Сергій Гамченко, Володимир Грінченко, Микола Мака-

ренко, Дмитро Яворницький. Ці джерелознавчі статті ще чекають публікації. В них висвітлено і відомі, і маловідомі дослідження вчених. Оксана Омелянівна вперше на початку «перебудови» назвала імена та надрукувала матеріали репресованих та заборонених у 30—40-і роки вчених—археологів: Миколи Макаренка, Петра Курінного, Євгенії Козловської, Вадима Щербаківського, Ф.А. Козубовського, кілька разів виступала на засіданнях Вченої ради з доповідями про їхні дослідження. Додаткові матеріали про українських археологів О.О. Франко виявила в рукописних відділах бібліотек та архівосховищах Петербурга, Москви, Одеси, Львова, Кракова, Праги, Парижа. Разом із основними вони допомагають визначити місце і внесок кожного з цих археологів у розвиток української археологічної науки. Особливо припав «до душі» дослідниці особовий архів Федора Вовка, аналіз документів якого став фундаментом її докторської дисертації «Наукова і суспільно-політична діяльність Федора Вовка» (2000 р.). Чотири підрозділи праці присвячені розкопкам Мізинської палеолітичної стоянки, діяльності Ф. Вовка у сфері оцінки і популяризації досягнень української археологічної науки у світі, заснування наукової палеоетнологічної школи в Петербурзі тощо.

Оксана Омелянівна довгі роки активно займалась громадською та профспівковою роботою. Вона організувала зустрічі археологів з хором «Гомін» Леопольда Ященка в Михайлівській церкві Видубицького монастиря, бандуристом Миколою Литвином, де вперше познайомились автор твору «Яничари» археолог Борис Мозолевський і автор музики та виконавець пісні Микола Литвин. Відбувалися зустрічі з артистами Богданом Бенюком, Наталією Сумською, Анатолієм Хостікоєвим та ін. Ювілярка організувала екскурсії в Середню Азію, на Кавказ, до Литви, Одеси, «Золотим кільцем», на Закарпаття та в інші місця. О.О. Франко підготувала та провела наукову конференцію «Тарас Шевченко і археологія», виставки наукових та художніх праць, вечори, вікторини тощо.

З 1991 р. О.О. Франко — доцент кафедри історії та етнографії України Львівського національного університету імені Івана Франка. Після реорганізації кафедри у 1995 р. було створено окрему кафедру етнології, де Оксана Франко працює й понині, викладаючи загальну та українську етнологію, історію етнографічної науки, етнографію національних меншин України, народознавство, спецкурси «Наукова спадщина

на Федора Вовка», «Наукова спадщина Вадима Щербаківського», «Українська діаспора» та інші. 1995 року вона перебувала на стажуванні в Європейському центрі Наукового Товариства Т. Шевченка в Парижі (Сарсель). У 2000 р. захистила докторську дисертацію, з 2004 р. працює на посаді професора.

О.О. Франко автор понад 150 досліджень, серед яких «Кирило-Мефодіївське товариство» (у 3-х томах, К., 1990; у співавторстві), «Щоденник О.Ф. Кістяківського» (у 2-х томах, К., 1994; 1995; у співавторстві), «Федір Вовк» (Нью-Йорк, 1997), «Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком» (Львів; К., 2001, у співавторстві). У 2001 р. у видавництві Європейського університету (м. Київ) побачила світ її книга «Федір Вовк — вчений і громадський діяч» (за темою докторської дисертації). Вона є одним з упорядників додаткових 51—53 томів до видання «І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах» (К., 2008). Публікувалась у США, Англії, Франції, Росії, Польщі, Чехії. Працює над спадщиною І. Франка, Ф. Вовка, В. Гнатюка, В. Щербаківського та ін.

Оксана Франко — громадський діяч, ініціатор і одна з організаторів Музею Івана Франка в Калуші (1992), для якого віддала власний будинок. У 1997 р. за значний внесок у становлення української державності та видатні особисті заслуги в розбудові міста їй присвоєно звання почесного громадянина м. Калуш. 1996 року як одна з п'яти авторів серії праць «Українське національне відродження в документах та мемуарах» допущена до конкурсу на здобуття Державної премії в галузі науки і техніки за 1996 рік. У 1998 р. видано «Щоденник О.Ф. Кістяківського», удостоєний премії ім. М. Грушевського НАН України, в якому О. Франко була упорядником обох томів. Серед інших її нагород медаль Президії Верховної Ради УРСР «В пам'ять 1500-річчя Києва» (1983), відзнака «Незалежності України — 10 років» (2001), Почесна грамота Головного управління туризму і культури Івано-Франківської облдержадміністрації (2007).

Публікації про діяльність ювілярки можна знайти у наступних виданнях: «Жінки України. Біографічний енциклопедичний словник» (К., 2001); «Новини з Академії. Українська Вільна Академія наук у США» (Нью-Йорк, 1997, № 21); Р. Горак «Рід Якова» (Львів, 2001); Арсенич П. «Прикарпаття в житті Камеляра» (Івано-Франківськ, 1996); «Калушина в іменах» (Дрогобич, 1999); М. Когут «Калушина: люди і долі. Біографічний довідник» (Ка-

луш, 2006, с. 212—213); «Історичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1940—2000)» (Львів, 2000, с. 166); «Мала енциклопедія народознавства» (Львів, 2008) та ін.

Список праць О.О. Франко, пов'язаних з археологією

- 50 лет Института археологии АН УССР. — К., 1984.
Академік АН УРСР П.П. Єфименко (До 100-річчя з дня народження) // УІЖ. — 1984. — № 11 (284). — С. 143—145.
Фонд М.Я. Рудинського в Науковому архіві Інституту археології АН УРСР // Обласна науково-практична конференція, присвячена 100-річчю від дня народження М.Я. Рудинського: доповіді і повідомлення (26—28 березня 1987). — Полтава, 1987. — С. 26—28.
Археологічні дослідження Ф.К. Вовка (Волкова) // Матеріали і дослідження Миколаївської науково-практичної конференції. — Миколаїв, 1989. — С. 9—10.
Исследования на Полтавщине (по материалам личных фондов В.В. Хвойки и Ф.К. Вовка (Волкова) // Охрана и исследования памятников археологии Полтавщины. — Полтава, 1989. — С. 118—121 (співавтор Ж. Кононенко).
В.В. Хвойка й черняхівська культура (до 140-річчя від дня народження) // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. — Полтава, 1990. — С. 35—38.
Федор Кондратьевич Вовк (Волков). Биографический очерк // СЭ. — 1990. — № 1. — С. 86—95 (співавтор А.Д. Франко).
Огляд фонду «Музей старожитностей при Київському університетісв.Володимира» (науковий архів Інституту археології АН УРСР) // Археологія. — 1991. — 1. — С. 145—147.

- В.М. Щербаківський — дослідник Полтавщини (за архівними матеріалами) // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. — Полтава, 1992. — Вип. 2 — С. 155—158.
Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 122—119.
Український археолог М.В. Сибилев // Матеріали научної конференції Інститута археології. — Ленінград, 1992. — С. 17—20.
Ukrainski etnograf, archeolog, antropolog F.K. Wovk // Prace etnograficzne. — 1992. — Z. 30. — S. 119—131 (співавтор В.І. Наулко).
Международные научные связи Ф.К. Вовка (Волкова) // Традиции отечественной палеоэтнологии: Международная конф., посвященная 150-летию со дня рождения Волкова (Вовка) (15—16 апр. 1997). — СПб, 1997. — С. 19—21 (співавтор А.Д. Франко).
Іван Франко і Володимир Антонович // Іван Франко. Письменник. Мислитель. Громадянин. — Львів, 1998. — С. 834—839.
Наукова та суспільно-політична діяльність Вадима Щербаківського // Український вільний університет у Празі (1921—1996). — Слов'янська бібліотека. — Прага, 1998. — С. 45—55.
Федір Вовк. Українська Вільна Академія наук у США. Джерела до новітньої історії України. — Нью-Йорк, 1997. — Т. 4.
Федір Вовк — вчений і громадський діяч. — К., 2000.
Празький архів Вадима Щербаківського // 100 років Державному музею українського народного декоративного мистецтва. — К., 2002. — С. 43—52.
Наукова діяльність Федора Вовка // УІЖ. — 2006. — № 3. — С. 42—56.
Доля наукового архіву Вадима Щербаківського // Визвольний шлях. — Лондон; К., 2006. — Кн. 4 (697). — С. 116—125.
Міжнародні наукові зв'язки Федора Вовка: погляд через століття // Етнічна культура українців. — Львів, 2006. — С. 30—37.

До 70-річчя АНАТОЛІЯ ДМИТРОВИЧА ПРЯХІНА

Визначний російський археолог і наш добрий друг Анатолій Дмитрович Пряхін відзначає свій черговий ювілей сповнений сил та енергії, якій можуть позаздрити чимало значно молодших колег. Лише цього року він вже встиг виступити опонентом на захисті Р.О. Литвиненка в Києві та взяти участь у презентації книги «Археологічне надбання С.О. Локтюшева» в Луганську. Він належить до того не надто чис-

ленного кола науковців, які роблять нашу науку і водночас пишуть її історію.

Майбутній професор народився 23 серпня 1939 р. в м. Єлець Липецької обл. РСФСР. 1957 р. він стає студентом Воронежського державного університету (ВДУ), щоб уже ніколи не залишати його стін. Етапи наукового шляху, багатогранна викладацька та науково-організаційна діяльність А.Д. Пряхіна вже ви-

світлені на сторінках нашого журналу (1999, № 3, с. 153—154). Тому хочеться зосередитись на подіях останнього десятиліття в житті науковця та його зацікавленій участі в археологічному житті незалежної України.

Інтерес до наших старожитностей ювіляр виявляв з 1958 року, з участі в розкопках літописного Любеча у складі експедиції Б.О. Рибаківа. Переорієнтація з початку 60-х рр. на старожитності доби бронзи в басейні Дону ще більше захопила дослідника до вивчення пам'яток на суміжних територіях України та і відповідної проблематики. З часом це відбилося в кандидатській (1966) та докторській (1977) дисертаціях. Очоливши кафедру історії давнього світу та археології в рідному університеті (1976), молодий керівник чітко й свідомо змінив акценти в її роботі, трансформували цей підрозділ спочатку в кафедру археології та історії давнього світу, а далі в кафедру археології. Тоді ж він налагоджує робочі контакти з Інститутом археології АН УРСР. Докладніше про цей напрям зв'язків йдеться в окремому повідомленні П.П. Толочка і В.В. Отроценка, опублікованому в «Археології» (2001, № 4, с. 158—159). Нині ж минуло 33 роки цієї співпраці, що активізувалась на початку 90-х рр. минулого століття значною мірою завдяки ініціативі та особистим зусиллям А.Д. Пряхіна.

Поштовхом до безпосередньої участі воронезьких колег у розкопках на теренах України стало поновлення дослідження поселення зрубної спільноти Капітанове I на Луганщині Ю.М. Бровендером (1993) та проведення Міжнародної робочої зустрічі з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи в листопаді того ж року в містах Луганськ, Перевальськ, Донецьк. Репрезентовані на зу-

стрічі матеріали захопили Анатолія Дмитровича настільки, що 1995 р. воронезький загін вже висадився в Новоайдарському р-ні Луганщини. Проте справа не обмежилась участю в польових дослідженнях. Тоді ж ювіляр ініціював проект «Діно-Донецький регіон за доби бронзи», розрахований на п'ять років (1995—1999). Плани сторін були оформлені Протоколом про наміри, підписаним керівниками від ІА НАНУ та ВДУ. Було розпочато розкопки поселення Капітанове II та проведено п'ять капітанівських польових науково-практичних семінарів, матеріали яких спільними зусиллями науковців двох країн оперативним опубліковано. Підсумком результативної співпраці стала колективна монографія «Поселение эпохи бронзы Капитаново II» за авторства А.Д. Пряхіна, В.В. Отроценка, В.І. Беседіна, Ю.М. Бровендера (Воронеж, 2000).

Нове тисячоліття розширило обрії спільної наукової діяльності. Між ІА НАНУ та ВДУ укладено Договір про співпрацю. Базовим об'єктом досліджень обрано комплекс пам'яток давньої гірничої справи на рудопроєві Картамиш на Луганщині. Для практичної реалізації нового проекту укладено договори про співпрацю сторін з Донбаським гірничо-металургійним інститутом (нині Донбаський державний університет) в м. Алчевськ. Проведено вже дев'ять сезонів розкопок та вісім картамиських польових науково-практичних семінарів, матеріали яких видано зусиллями археологічної лабораторії ДДТУ (Ю.М. Бровендер), за наукової участі ІА НАНУ та ВДУ. А.Д. Пряхін виступав впродовж цих років керівником (з російського боку) спільної українсько-російської експедиції та співголовою згаданих семінарів. За 14 польових сезонів через Капітанове та Картамиш пройшли сотні студентів-практикантів, залишивши в душі найтепліші спогади про Україну, а дехто й визначившись тут із професією археолога.

До ювілею в творчому доробку А.Д. Пряхіна нараховується понад 600 друкованих праць, з них — більше ніж 20 монографій. Розгорнутий перелік публікацій містить видання «Профессор Анатолий Дмитриевич Пряхин. Библиография» (Воронеж, 2004). Він досліджував 63 пам'ятки археології на теренах Російської Федерації та України. Поза тим, брав участь в археологічних та етнографічних дослідженнях в Республіці Малі (1979—1981) та Індії (1993).

2007 року А.Д. Пряхін передав керівництво кафедрою археології ВДУ своєму колишньому студенту, професору О.П. Медведєву. Нині ювіляр працює директором Наукового центру іс-

торіографії вітчизняної археології ВДУ та виконує звичні для себе обов'язки професора історичного факультету. Він керував і продовжує керувати підготовкою восьми докторантів та понад 20 кандидатів історичних наук. Останній науковий проект ювіляра — двотомник «Донецкая Степь—Лесостепь в эпоху бронзы. История изучения». Книга 1 вийшла друком 2008 року. Я б назвав її російським поглядом на цю історію. Книгу 2 з нетерпінням чекаємо вже поточного року. Адже в ній буде подано авторське бачення українсько-російської співпраці на ниві археології за доби незалежності. Принагідно зазначимо, що А.Д. Пряхін очолює Наукову раду з історіографії археології Євразії в межах програми фундаментальних досліджень Президії РАН «Етнокультура вза-

ємодія в Євразії». Отже, його позиція є системою поглядів не лише дослідника, а й функціонера — організатора російської науки.

Наукова, науково-організаційна та викладацька діяльність А.Д. Пряхіна оцінені почесним званням «Заслужений діяч науки Російської Федерації (1993). Він дійсний член Міжнародної слов'янської академії наук, освіти, мистецтва та культури, Академії гуманітарних наук (м. Санкт-Петербург), Російської академії природничих наук, доктор *Honoris Causa* Донбаського гірничо-металургійного інституту, почесний громадянин рідного міста Єлець.

Щиро зичимо ювіляру міцного здоров'я, творчої наснаги та щедрого примноження наукового доробку!

В.В. ОТРОЩЕНКО

До 65-річчя ДЕНИСА НИКОДИМОВИЧА КОЗАКА

Відомому українському археологу, доктору історичних наук, двічі лауреату Державної премії України в галузі науки і техніки, заступнику директора Інституту археології НАН України, завідувачу відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України професорові Денису Никодимовичу Козаку виповнилося 65 років.

Денис Никодимович народився 2 квітня 1944 р. Після закінчення з відзнакою у 1972 р. історичного факультету Львівського державного університету ім. І. Франка працював учителем історії у середній школі на Львівщині. Але зацікавлення археологією ще в студентські роки привело його до аспірантури Інституту археології. Тема кандидатської дисертації «Племена пшеворської культури у межиріччі Дністра і Західного Бугу» визначилася в ході археологічних досліджень, які Д.Н. Козак проводив поблизу сіл Підберізці, Чишки, Сокільники, Зубра.

У 1988 р. Д.Н. Козак захистив докторську дисертацію «Етнокультурний розвиток населення Північно-Західної України у першій половині I тис. н. е.», якій передували численні експедиційні дослідження у західних облас-

тях України та теоретичні розробки проблем особливостей культурно-етнічного процесу в контактних зонах, якою є зокрема територія Північно-Західної України.

Наукові інтереси дослідника пов'язані з вивченням походження і ранньої історії слов'ян, розвитку давньослов'янської культури. Його цікавлять особливості етнічного процесу в контактних зонах, еволюція міфологічних уявлень та соціально-економічний розвиток давньослов'янських племен, їх військова справа і взаємозв'язки з сусідніми народами і племенами, насамперед, германцями, даками, сарматами.

Денис Никодимович — автор понад 200 друкованих праць, зокрема 8 індивідуальних та 11 колективних монографій, редактор численних наукових видань.

За участь у розробці концепції походження слов'ян, яка вміщена у книзі «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период» (К., 1990), Д.Н. Козак разом з іншими співробітниками відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки 1991 р. Вдруге цю високу державну відзнаку

учений отримав у 2002 р. як співавтор тритомної праці «Давня історія України» (К., 1997—2000) та колективної монографії «Етнічна історія давньої України» (К., 2000).

Протягом 35 польових сезонів Д.Н. Козак проводив широкі експедиційні дослідження поселень і могильників у західних регіонах України. За цей час він дослідив сотні житлових і господарських комплексів, а також культові об'єкти і поховання широкого хронологічного діапазону — від доби бронзи до Давньої Русі. Безумовно, визначною археологічною пам'яткою є багаточислове поселення на березі Хрінницького водоймища на Волині, яке ювіляр досліджує уже впродовж 15 років. На поселенні виявлено об'єкти енеоліту—бронзи, ранньозалізного часу, поморсько-кльошової, зубрицької, вельбарської, райковецької культур та давньоруського часу. Результатом цих досліджень присвячено монографію «Давні землероби Волині» (К., 2004), підготовлену Д.Н. Козаком у співавторстві з В.В. Шкоропадом і Б.П. Прищепою. Дослідження на Хрінницькому поселенні об'єктів вельбарської культури, яку ідентифікують зі східногерманськими племенами готів, дозволило вченому з'ясувати рівень їх господарського та соціального розвитку, а також визначити характер їх взаємозв'язків з місцевою слов'янською людністю.

Результати 30-річних досліджень пам'яток зубрицької культури, вперше відкритих Д.Н. Козаком у Подністров'ї та на Волині, підсумовані у його монографії «Венеди» (К., 2008). Значна джерелознавча база, створена завдяки дослідженням автора, дозволила висвітлити походження, рівень розвитку господарства, військову справу і світогляд зубрицьких общин, а також розглянути зв'язки їх із сусідніми етнічними спільнотами. Зіставлення писемних і археологічних джерел дало підстави Д.Н. Козаку зробити висновок, що зубрицька культура та наступні пам'ятки черняхівського типу цього регіону належали західній частині численних племен венедів. Дослідник доводить, що давньослов'янська людність як етнос остаточно сформувалася на межі ер в ареалах зарубинецької, зубрицької і пізньозарубинецької культурно-історичних спільностей.

Дослідницьку роботу Д.Н. Козак успішно поєднує з педагогічною діяльністю. Він керує підготовкою кандидатських дисертацій. Як професор Львівського державного університету ім. І. Франка систематично читає лекційні курси на історичному факультеті. Працює Д.Н. Козак також зі студентами Волинського державного університету.

Дослідник щорічно бере участь у роботі міжнародних і регіональних українських наукових конференцій. Він систематично публікує результати своїх досліджень у наукових виданнях європейських країн. Обрання Д.Н. Козака членом-кореспондентом Центрального інституту археології Німеччини свідчить про міжнародне визнання його наукових досліджень.

Безумовною заслугою Д.Н. Козака є організація міжнародних виставок археологічних старожитностей України в країнах Європи і Америки. Виставки завжди користуються популярністю і викликають значний інтерес до історії та культури нашої країни.

Вітаючи Дениса Никодимовича з ювілеєм, співробітники відділу археології раннях слов'ян і весь колектив Інституту археології НАН України бажають йому всляких гараздів і нових наукових відкриттів.

До 60-річчя РОСТИСЛАВА ВСЕВОЛОДОВИЧА ТЕРПИЛОВСЬКОГО

Відомому українському археологові, доктору історичних наук, лауреатові Державної премії України в галузі науки і техніки, професору Ростиславу Всеволодовичу Терпиловському виповнилося 60 років.

Ростислав Всеволодович народився 24 квітня 1949 р. у м. Вінниця у родині військово-службовця. У Києві родина оселилася в 1960 р. Ще школярем, цікавлячись давньою історією і археологією, Р.В. Терпиловський почав відвідувати заняття археологічного гуртка при Інституті археології АН УРСР, яким керував видатний український археолог і талановитий педагог Д.Я. Телегін. Отже, вступ 1968 року на історичний факультет Київського державного університету імені Т.Г. Шевченка був свідомим вибором професії і, зрештою, як у більшості археологів, життєвого шляху.

Навчання на вечірньому відділенні дозволило Р.В. Терпиловському в 1969 р. почати працювати в Інституті археології, спочатку на посаді художника. Йому пощастило слухати лекції Л.М. Славіна, Г.Г. Мезенцевої, М.М. Бондаря, Д.Я. Телегіна, Є.В. Максимова та інших відомих археологів. Майбутній напрям досліджень — археологія ранніх слов'ян — Р.В. Терпиловський обрав саме завдяки Є.В. Максимова й участі у роботі його експедиції. Працюючи на початку 1970-х рр. в експедиції Є.В. Максимова, Р.В. Терпиловський брав участь у дослідженнях пам'яток зарубинецької культури на Канівщині: городищ Пилипенкова Гора і Бабина Гора, могильника Дідів Шпиль.

У 1974 р. Р.В. Терпиловський закінчив навчання, отримавши диплом з відзнакою, і остаточно визначився з темою своїх наукових досліджень — зосередився на вивченні давньослов'янських старожитностей першої половини I тис. З метою пошуків археологічних пам'яток другої чверті I тис., генетично пов'язаних із зарубинецькою культурою, експедиція Є.В. Максимова впродовж 1974—1978 рр. проводила дослідження у Подесенні. Р.В. Терпиловський брав активну участь у проведенні розвідок на Чернігівщині та розкопках поселень Роїще, Улянівка, Киселівка I та II.

Матеріали цих пам'яток склали джерельну базу кандидатської дисертації «Населення Нижнього та Середнього Подесення у III—V ст.», успішно захищеної у 1980 р. Саме у дисертації Р.В. Терпиловський вперше доводить, що пам'ятки Подесення і Подніпров'я III—V ст., які до того мали загальну назву пізньозарубинецькі або пам'ятки київського типу, складають окрему археологічну культуру, що отримала назву київської.

Заглиблення Р.В. Терпиловського у дослідження етнокультурних процесів у Подніпров'ї, вивчення, перш за все, пам'яток київської культури і пізньозарубинецьких старожитностей регіону дозволили йому підготувати і успішно захистити 1995 року докторську дисертацію на тему «Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е.».

Ростислав Всеволодович працює у відділі археології ранніх слов'ян від часу його створення — з 1976 р., спочатку на посаді молодшого наукового співробітника, згодом, у 1985—1995 рр., старшого наукового співробітника, а з 1995 р. — провідного наукового співробітника. З 1 липня 2004 р. Р.В. Терпиловський — завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сфера наукових інтересів Р.В. Терпиловського — проблеми слов'янського етно- та культурогенезу (латенський, римський та ранньосеред-

ньовічний періоди), культурно-історичного та соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства. Він досліджує старожитності Середнього і Верхнього Подніпров'я першої половини I тис. (пізньозарубинецькі пам'ятки I—II ст. і київську культуру III—V ст.) як основу формування археологічних культур, що належали ранньоісторичним слов'янам (склавінам і антам).

Ювіляр провів польові дослідження і ввів до наукового обігу матеріали поселень римського і ранньосередньовічного часу Улянівка, Роїще, Олександрівка (Чернігівська обл.), Глеваха (Київська обл.), Сенча (Полтавська обл.), Боромля, Рябівка (Сумська обл.) та ін. Він брав участь у археологічних дослідженнях на території Росії та Польщі, з 2002 р. працює науковим консультантом Лівобережної археологічної експедиції ІА НАНУ.

Ростислав Всеволодович — автор понад 170 публікацій, виданих в Україні і за кордоном. Це, зокрема, 13 наукових монографій та розділів фундаментальних праць. Шляхи формування культурно-історичної спільноти, представленої пам'ятками київської культури, процес етнічної консолідації давньослов'янських племен, їхня історична доля розглядаються у монографіях «Ранние славяне Подесенья III—V вв.» (К., 1984), «Походження слов'ян» (К., 1991; співавтори В.Д. Баран, Д.Н. Козак), «Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры» (М., 1991; співавтор А.М. Обломський), «Памятники киевской культуры. Свод археологических источников» (К., 1992; співавтор Н.С. Абашина), «Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.» (Lublin, 2004) та ін.

За розробку концепції походження і ранньої історії слов'ян та підготовку фундаментального дослідження «Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный пери-

од» (К., 1990) Р.В. Терпиловський разом з іншими співробітниками відділу археології ранніх слов'ян ІА НАНУ був відзначений Державною премією України в галузі науки і техніки 1991 р. Він також взяв участь у підготовці фундаментальних праць «Давня історія України» (Т. 3, К., 2000) та «Історія української культури» (Т. 1, К., 2001).

За час своєї викладацької діяльності Ростислав Всеволодович розробив та впровадив у навчальний процес спецкурси «Археологія ранніх слов'ян», «Археологія Київської Русі», «Ранній залізний вік Центральної та Західної Європи», «Проблеми археологічної хронології та періодизації», «Типологія та класифікація археологічного матеріалу» і «Ранньосередньовічні слов'яни та кочовики». Він також є одним з авторів навчального посібника «Археологія України» (К., 2005).

Одним із напрямів педагогічної діяльності Ростислава Всеволодовича є наукове керівництво у підготовці аспірантів. Як наслідок — успішно захищені кандидатські дисертації О.В. Петраускаса, Р.Г. Шишкіна, Є.В. Синиці та С.А. Горбаненка.

Р.В. Терпиловський — редактор, а також рецензент численних наукових монографій, збірник і навчальних посібників, учасник і організатор низки конференцій різного рівня, а неодноразово — опонент на захисті кандидатських і докторських дисертацій. Він є членом експертної ради з історичних наук Вищої атестаційної комісії України, Вченої ради ІА НАНУ та Вченої ради історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Вітаючи Ростислава Всеволодовича з ювілеєм, співробітники відділу археології ранніх слов'ян разом з усіма працівниками Інституту археології бажають йому міцного здоров'я, творчої наснаги та нових наукових здобутків.

НАШІ АВТОРИ

БЕЛЕНКО Микола Миколайович — пошукач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

БЕССОНОВА Світлана Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

БУЗЯН Галина Миколаївна — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України

ДІДЕНКО Сергій Васильович — старший науковий співробітник Національного музею історії України

ДЯЧЕНКО Олександр Вікторович — аспірант відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України

КАЗАКЕВИЧ Геннадій Михайлович — кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОЛЕСНИКОВА Вікторія Анатоліївна — завідувач Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України

КОЛОДА Володимир Васильович — кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідної археологічної лабораторії, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна — аспірант відділу археології енеоліту—доби бронзи Інституту археології НАН України

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. П. Крип'якевича НАН України

МОГИЛОВ Олександр Дмитрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології Північно-Західного Причорномор'я ІА НАН України

ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, провідний науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України

СНИТКО Іван Олексійович — старший науковий співробітник Державної інспекції по охороні пам'яток культури в Миколаївській області

ТЕТЕРЯ Дмитро Адольфович — завідувач науково-дослідного відділу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Константинович — молодший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України

ЧЕРНОВОЛ Ірина Володимирівна — провідний бібліограф Наукової бібліотеки Інституту археології НАН України

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АГСП	— Античные города Северного Причерноморья
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИУ	— Археологические исследования в Украине
АЛЛУ	— Археологічний літопис Лівобережної України
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АН УССР	— Академия наук УССР
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР
АПИАИ	— Актуальные проблемы историко-археологических исследований
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
БФ	— Боспорский феномен
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАК	— Всеукраїнська археологічна комісія
ВХУ	— Вісник Харківського університету
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИКАМ	— История и культура античного мира
ИМК РАН	— Институт истории материальной культуры Российской академии наук
КДІМ	— Київський державний історичний музей
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МИАР	— Материалы и исследования по археологии России
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НМІУ	— Національний музей історії України
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ОАМ	— Одеський археологічний музей
ПИАНП	— Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья
ПИО	— Проблемы исследования Ольвии
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СГЭ	— Сообщения Государственного Эрмитажа
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
Труды... АС	— Труды... археологического съезда
ХГПУ	— Харьковский государственный педагогический университет
Хсб	— Херсонесский сборник
АJA	— American Journal of Archaeology
САН	— The Cambridge Ancient History
GT	— Glass Technology.—Sheffield
ІPE	— Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
JGS	— Journal of Glass Studies
PPS	— Proceeding of Prehistoric Society
PZ	— Praehistorische Zeitschrift

2

3

4

Табл. 1. Віко дерев'яного саркофага з поліхромним розписом із Мар'ївки (1, малюнок С.Ж. Пустовалова) та фрагменти розпису саркофага амазонок з гробниці в Тарквініях, Музей Флоренції (2–4)

Табл. 2. Золоті персні зі щитками—статерами з Мар'ївки (1, фото Д.В. Клочка) та Рижанівського кургану (2—4, за: Chochorowski 1999)